

Kulturstudier

Nr. 2 / December 2023

Det aktive vand – om vand som aktør i kulturhistorien

[Kirstine Haase](#) / Kampen for vandet – vandforsyning som social praksis i middelalderbyen Odense.

[Camilla Andersen](#) / Da stormfloden ramte Limfjordstangen. Modstandskraft og

sårbarhed i danske kystsamfund i 1800-tallet [Signe Brieghel & Nina Toudal Jessen](#)

/ Fjorden under jorden: Grundforbedringsprojekter og historisk dødvande i Vejle og Hjarbæk fjerde

[Jakob Ingemann Parby & Stefanie Høy Brink](#) / Storbyens kaskader. Vandrelationer og

storbyambitioner i København 1900-2023

[Freja Marie Hegelund](#) / Mere end bare et bad: Intim socialitet i japansk badepraksis

[Mikkel Bang Maesen & Daniel Glibstrup Frandsen](#)

/ Vandlandets kulturhistorie

Kulturstudier

**Dansk tidsskrift for kulturhistorie,
etnologi, folkløristik og lokalhistorie**

Kulturstudier er et forskningsbaseret og fagfællebedømt tidsskrift, der bringer artikler med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af *Fortid og Nutid* (grundlagt 1914) og *Folk og Kultur* (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 2, DECEMBER 2023

© 2023 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør:

Ivan Lind Christensen, *Institut for Politik og Samfund, Aalborg Universitet*

Anne Katrine Kleberg Hansen, *Det Kongelige Akademi – Arkitektur, Design, Konservering*

Camilla Schjerning, *Odense Bys Museer*

Caroline Nyvang, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*

Jakob Ingemann Parby, *Københavns Museum*

Louise Karlskov Skyggebjerg, *Centre for Business History, Copenhagen Business School*

Maria Simonsen, *Institut for Politik og Samfund, Historie, AAU*

Marlene Paulin Kristensen, *Etnologi, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Martin Brandt Djupdræt, *Den Gamle By*

Nina Toudal Jessen, *Sustainability Science Centre. Globe Institute, Københavns Universitet*

Søren Byskov, *Sydvestjyske Museer*

Tine Damsholt, *Etnologi, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet.*

Temaredeaktører: Louise Karlskov Skyggebjerg, *Centre for Business History, Copenhagen Business School*, Mikkel Høghøj, *Nationalmuseet*, Martin Brandt Djupdræt, *Den Gamle By* og Jakob Ingemann Parby, *Københavns Museum.*

Redaktionssekretær: Freja Lund, *Det Humanistiske Fakultet, Aalborg Universitet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point i „den bibliometriske forskningsindikator“.

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon, www.annafalcon.dk

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

REDAKTIONSADRESSE

Tidsskriftet Kulturstudier

Att. Ivan Lind Christensen

Institut for Politik og Samfund

Aalborg Universitet

Fibigerstræde 1, lok. 18

9220 Aalborg Øst

kontakt.kulturstudier@gmail.com

www.tidsskriftetkulturstudier.dk

Kulturstudier udgives af Dansk Historisk Fællesråd og tænketanken Perspekt

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

- Kirstine Haase**
- 5 **Kampen for vandet – vandforsyning som social praksis i middelalderbyen Odense**
- Camilla Andersen**
- 23 **Da stormfloden ramte Limfjordstangen
Modstandskraft og sårbarhed i danske kystsamfund i 1800-tallet**
- Signe Brieghel & Nina Toudal Jessen**
- 51 **Fjorden under jorden:
Grundforbedringsprojekter og historisk dødvande
i Vejle og Hjarbæk fjarde**
- Jakob Ingemann Parby & Stefanie Høy Brink**
- 75 **Storbyens kaskader
Vandrelationer og storbyambitioner i København 1900-2023**
- Freja Marie Hegelund**
- 102 **Mere end bare et bad:
Intim socialitet i japansk badepraksis**
- Mikkel Bang Maesen & Daniel Glibstrup Frandsen**
- 124 **Vandlandets kulturhistorie**

Kirstine Haase, ph.d., er museumsinspektør ved forskningscentret CENTRUM på Museum Odense. Kirstine er arkæolog med ekspertise inden for byarkæologi og interesserer sig særligt for de danske middelalderbyer, deres udvikling og de sociale processer, der kan studeres på baggrund af de arkæologiske fund. Udover dette beskæftiger Kirstine sig også med integrationen af naturvidenskabelige metoder i arkæologien.

<https://orcid.org/0000-0002-4288-3169>

Keywords: Arkæologi, middelalder, urbanitet, social praksis, Odense, vandforsyning.

KAMPEN FOR VANDET – VANDFORSYNING SOM SOCIAL PRAKSIS I MIDDELALDERBYEN ODENSE

Artiklen behandler middelalderbyens vandforsyning, som den optræder i det arkæologiske kildemateriale, i et praksis-teoretisk perspektiv. Vandforsyning er ikke et unikt fænomen for middelalderbyerne, men de urbane rammer skaber nogle særlige omstændigheder, der gør vandforsyningen til en kilde til mere end byernes infrastruktur. Samspillet mellem vandet, individet og samfundet kan ses som et udtryk for de sociale processer, der foregår i byen, og for de strukturer, hensigter og hverdagshandlinger, der er med til at forme livet i byen.

Artiklen viser, at forandringerne i vandforsyningens materialitet afspejler en udvikling fra en forestilling om selvforsyning til en professionaliseret vandforsyning, hvor vandforsyningen i stigende grad håndteres uden for husholdningen.

Introduktion

Adgang til vand er afgørende for menneskets eksistensgrundlag. Derfor kan en bebyggelse ikke eksistere uden brønde eller naturlige vandløb i nærheden. Dette gælder også for middelalderens byer i Danmark.

Udover at være et spørgsmål om ressourcer og ressourceudnyttelse er vandforsyning og håndteringen af vand også et kulturelt fænomen, der varierer i forhold til tid, sted og kontekst.¹ Særligt de materielle aspekter af middelalderbyens vandforsyning, f.eks. placeringen og antallet af brønde i forhold til bebyggelsen samt brøndenes konstruktioner, kan ses som udtryk for de kulturelle og sociale processer, der er med til at forme livet i byen.

Derfor vil jeg i denne artikel undersøge vandforsyningens materielle aspekter som et udtryk for en social praksis og ikke blot som en pragmatisk løsning på et praktisk problem. Jeg vil argumentere for, at forandringer i vandforsyningens materialitet er et udtryk for samfundsmæssige forandringer – ikke blot på individuelt plan, men for bylivet som helhed. Med andre ord skal det undersøges, hvilken rolle vandet har spillet i dannelsen og udviklingen af middelalderens bysamfund.

Artiklen tager udgangspunkt i materialet fra de udgravninger, der blev udført i forbindelse med lukningen af Thomas B. Thriges Gade i centrum af Odense. I perioden 2013 til 2016 blev der fundet omkring 40 brønde i det udgravede område.² Brøndene er dateret til perioden fra 1000-tallet til ca. 1800. Det udgravede område var på mere en 4.000 m² og repræsenterer flere matrikler. Matriklerne lå oprindeligt i den centrale del af middelalderbyen langs sydsiden af byens øst-vestgående hovedstrøg, som i dag kendes som gadeforløbet Overgade-Vestergade.

I det følgende introduceres først det analytiske begrebsapparat, der er hentet i praksisteori, som den er udfoldet hos Shove, Pantzar og Watson.³ Dernæst følger en generel introduktion til brugen af vand i middelalderens Odense og en kronologisk gennemgang af vandforsyningens materialitet set i et praksisteoretisk perspektiv. Afslutningsvis diskuteres vandforsyningens sociale praksis som urban praksis.

Vandforsyning som social praksis – en analytisk forståelsesramme

Hvordan kan viden om vandforsyningen i Odense bruges til at opnå indsigt i udfoldelsen og forandringerne af middelalderens byliv? En måde er at anvende den terminologi og forståelsesramme, som Shove, Pantzar og Watson introducerer i “The Dynamics of Social Practice. Everyday Life and How it Changes”. De beskriver dagliglivets sociale praksisser som bestående af tre elementer: materialitet, kompetence

1 Sykes 2014; Widmaier og Dieckmann 2016; Hardenberg, Bartelheim og Staecker 2017, s. 15.

2 Haase 2017; Bjerregaard 2020.

3 Shove, Pantzar og Watson 2012.

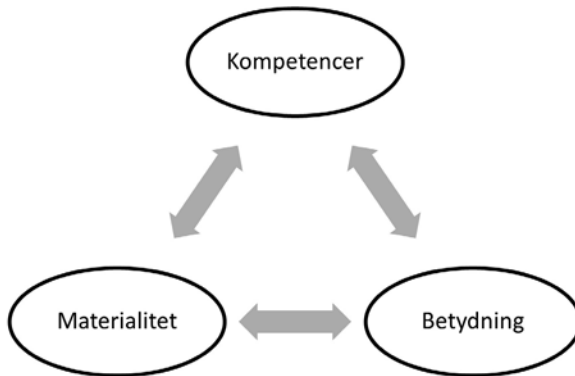

Fig. 1. Praksiselementerne og deres sammenhæng efter Shove, Pantzar og Watson 2012, s. 25. Bearbejdet af K.

Haase.

og betydning ("meaning") (se fig. 1). Sociale praksisser involverer integrationen af alle tre elementer. Forud for dannelsen af en praksis eksisterer elementerne uafhængigt af hinanden, og praksissen opstår, når elementerne forbindes. En praksis forandres, når et af elementerne forandres, og opløses, når forbindelsen mellem elementerne forsvinder.⁴ Shove, Pantzar og Watson har bl.a. anvendt bilkørsel som et konkret eksempel. I bilens barndom havde bilkørselens materialitet og kompetencer mange lighedspunkter med det at køre hestevogn, men en afgørende forskel var, at man også måtte have forstand på at reparere biler, da sammenbrud var en del af det at køre bil. Alternativt måtte man være så velhavende, at det var muligt at hyre en kompetent chauffør. Denne kombination gav bilkørsel en særlig betydning associeret med eventyr, fare og velstand.

Gennem det 20. århundrede ændrede bilens materialitet sig, og det var ikke længere nødvendigt at have mekanikerkompetencer for at køre bil. Fareelementet var derfor kraftigt reduceret. Dermed ændredes betydningen også. Bilkørsel var ikke længere forbundet med eventyr og velstand, men snarere frihed og komfort.⁵

I denne forståelsesramme spiller materialitet og empiri en afgørende rolle, og den bliver dermed interessant for arkæologien. Teorien muliggør udforskningen af den sociale dimension af de materielle mønstre og aftryk, fortiden har afsat som fysiske spor i jorden. Det, vi opfatter som materiel kultur, genstande og anlæg, er rutiniserede praksisser, der indeholder menneskers handlinger, deres erfaring og fremtidige forventninger.⁶ De sociale praksissers definerende elementer (materialitet, kompetence og betydning) kan altså bruges som udgangspunkt for at analysere og opsplitte de dele, der tilsammen udgør de sociale praksisser – i dette tilfælde som de finder sted i Odense omkring håndtering af vand.

Praksisteori tilbyder en ramme for forståelsen af de middelalderlige bysamfunds udvikling i et "nedefra-perspektiv", hvor det enkelte menneskes handlinger og dagliglivet er i fokus. Dermed er der dog en risiko for, at det middelalderlige samfunds

4 Shove, Pantzar og Watson 2012, s. 120.

5 Shove, Pantzar og Watson 2012, kap. 2.

6 Christophersen 2015, s. 112.

strukturer og magtfaktorers rolle underspilles og fremstilles som mindre betydningsfulde.⁷ I det følgende er der derfor opnået en balance imellem de to perspektiver ved også at have et blik for, hvad lovgivning, magthavere og stedets fysiske forudsætninger havde af betydning for vandforsyningens sociale praksisser. Konkret betyder det, at de skriftlige kilder, der ofte repræsenterer samfundets magthavere, også inddrages i analysen.

Brugen af vand i middelalderbyen

I middelalderbyen brugte man vand til en bred vifte af formål; som drikkevand, til tøjvask, vanding af dyr, i køkkenhaverne, til produktion og håndværk og til slukning af de hyppige ildebrande i byen.⁸ I forhold til vandforsyning er Odense godt placeret i landskabet. På middelalderbyens sydside løber Odense Å og byens nordlige grænse udgjordes af en bæk kaldet *Byens Bæk* eller *Rosenbækken*, der i dag er rørlagt.

Odense Å løber i bunden af en dyb smeltevandsdal med stejle sider, hvilket har betydet, at byen aldrig har oplevet oversvømmelser forårsaget af åen.⁹ Men de stejle brinker har også gjort åen svært tilgængelig mange steder.

I middelalderen var adgangen til åen og brugen af åens ressourcer både et magtmiddel og en indtægtskilde. Fra år 1175 havde munkene ved Skt. Knuds kloster eneret på maling af brødkorn for byens borgere, og i 1242 fik de fiskerettighederne mellem deres to vandmøller ved Munkemøllestræde og Ejby (se fig. 2).¹⁰ Skt. Knuds kloster blev grundlagt omkring år 1095 i centrum af byen, og klosterkomplekset strakte sig fra den centrale del af byen til åens brink. I praksis betød det, at munkene var de eneste, der måtte fiske og drive mølledrift i den del af åen, der løb gennem byen.

I 1240'erne blev Sortebrødre klostret anlagt umiddelbart syd for Byens Bæk i den nordvestlige del af byen. Her opførte munkene på et tidspunkt en vandmølle, som førte til opstemning af bækken.¹¹ I den vestlige del af byen lå Gråbrødre klostret umiddelbart syd for Byens Bæk, og da Bispegården kom til i 1508-09 i byens østlige del, var også denne jord ned mod åen ejet af kirken. På den måde fik byens gejstlighed efterhånden både monopol på mølledriften i byen og kontrol over store dele af byens naturlige vandløb.

De arkæologiske belæg for vandkrævende håndværk som f.eks. ølbrygning, garvning, farvning og blegning er sparsomme i Odense. Der er fundet spor af ølbrygning i form af depoter af spiret korn (malt), men det er vanskeligt at argumentere for, at disse fund repræsenterer ølbrygning i en skala, der ligger ud over husholdningens

7 Fleisher 2015.

8 Poulsen og Gundersen 2019, s. 5.

9 Runge og Henriksen 2018, s. 3.

10 Thorkelin 1786, vol. I, s. 135-36; Dipl. Dan. 1938, vol. 1:3, no. 49; Christensen 1988, s. 46.

11 Christensen 1988, s. 107-9.

Fig. 2. Kortet viser Odense omkring år 1593. Skt. Knuds kloster, Albani kirke og kirkegård samt Bispegården er markeret med et blåt omrids. Vandposter ses på byens torve og i åen ses Munkemølle (sydvest for klostret), Ejby mølle (længst mod øst) og Pjentemølle ved Vor Frue kirke i den østlige del af byen. Nordvest er opad på kortet. Efter Braun og Hogenberg, bearbejdet af K. Haase.

eget forbrug.¹² Det skriftlige kildemateriale fra byen viser derimod, at der har fundet ølbrygning sted med salg for øje. F.eks. forbyder Christian 1. i 1461 håndværkerne i Odense at brygge øl til salg og understreger, at der i stedet bør hyres bryggere til formålet.¹³

Garvning er en anden aktivitet, der ser ud til at være dokumenteret i de skriftlige kilder fra Odense i form af omtalen af en mand ved navn Herman Skinder, som lejede et hus i Nørregade i 1471.¹⁴ Tilnavnet "Skinder" kan hentyde til, at Herman erhvervede sig som garver. Nørregade krydsede Byens Bæk, og man kan forestille sig, at en garver ville have gavn af netop denne placering. Bækken bliver også omtalt som *Lortebækken* i kilderne og dens tredje navn, *Rosenbækken*, er en eufemisme, der dækker over, at bækken lagde vand til mange uhumske aktiviteter.¹⁵

I 2014 blev der udgravet tre hestekranier med adskillige skæremærker ved bækens sydlige brink, og det kan opfattes som vidnesbyrd om, at man har flået heste

12 Lauridsen og Jensen 2017.

13 Kroman 1955, 479.

14 Erslev, Christensen og Hude 1894, vol. 2:2, no. 2910.

15 Erslev, Christensen og Hude 1894, vol. 2:7, no. 12809.

her.¹⁶ Dog er der aldrig fundet spor af et egentligt værksted, og det er tvivlsomt, om det overhovedet var garveren, der stod for flåningen af hestene. Det var imod kristen overbevisning at spise hest, og hestene blev derfor ikke slagtet, men er formentlig selvdøde. Håndtering af selvdøde dyr blev betragtet som et uærligt job, og det var derfor rakkeren eller natmanden, der stod for flåningen.¹⁷ Kranierne kan også være lagt i bækken som ålefælder.

En anden ildelugtende aktivitet, der har fundet sted ved bækken, var hørrødning, dvs. forarbejdning af hørfibre til klæde. For at blotlægge hørfibre lagde man planten i vand, så de ydre dele kunne rådne bort, hvilket lugter meget grimt. Sporene af hørrødning viste sig ved udgravningerne i 2014, hvor kasseformede trækonstruktioner indeholdt store mængder høfrø.¹⁸

Arkæologisk set er brønde let genkendelige anlæg og ofte velbevarede, idet de er gravet ned i undergrunden til vandførende lag. De kan dog være vanskelige at datere, idet de ofte ikke er bevaret i deres oprindelige højde, og det dermed kan være svært at fastslå, hvilke andre strukturer de er samtidige med. Det har været foreslået, at brønde af ringe dybde skal opfattes som reservoirer, men sådanne konstruktioner kendes først fra 1500-tallets Odense, da man fik rørlagt vand i byen.¹⁹ Da Odense ligger højt og langt fra saltvand, var der ingen risiko for at brøndene blev forurenede af brakvand. De fleste brønde i Odense nåede grundvandet omtrent 2-2,5m under terræn. Dermed var anlæggelsen af brønde en overkommelig opgave.

Med udgravningerne i bymidten i 2013-2016 blev antallet af registrerede middelalderbrønde i Odense mere end fordoblet.²⁰ I det udgravede område er der dokumenteret 25 brønde fra før år 1350 og mellem seks og ni fra senmiddelalderen.²¹ Ser man på forholdet mellem antallet af bygninger på matriklen og antallet af brønde, er der proportionelt flere brønde før midten af 1300-tallet end efter. Dertil kommer ti eftermiddelalderlige brønde. En forklaring på dette kan være, at bygningerne og brønde hyppigere er blevet flyttet rundt på matriklen i den tidlige bebyggelsesfase end senere. Fra 1300-tallet havde man en mere fast bebyggelsesstruktur, som også har givet den enkelte brønd en længere levetid.²² Det er ikke sandsynligt, at færre brønde skyldes et mindre behov for vand. Generelt ser brøndene ud til at ligge tæt på bygninger i hele perioden, uanset om der er tale om beboelseshuse, staldbygninger eller værksteder.

I landsbyen Tårnby, der ligger tæt på København, er der på én matrikel fundet i alt fem brønde fra middelalderen. Brøndene var ikke samtidige, men efterfulgte hin-

16 OBM8240.

17 Krogh 1994.

18 Jensen 2015, s. 2.

19 Andre tolkninger er, at konstruktionerne har været brugt som jordkældre eller latriner (Kristiansen 2005, s. 19).

20 Christensen 1988, fig. 61.

21 Tre brønde udgravet i 1971 er ikke dateret, men i kraft af deres placering er det sandsynligt, at de hører til den senmiddelalderlige bebyggelse.

22 Haase 2019a.

anden, og hver især har de sørget for en hel landbohusholdnings vandforsyning.²³ En brønd pr. husholdning kan også have været tilfældet i Odense, idet de mange brønde før år 1350 kan forklares med bebyggelsens høje mobilitet. Hypotesen er dog svær at underbygge, idet dateringen af brøndene og en vurdering af deres brugstid er vanskelig. Også usikkerhederne forbundet med matrikelstrukturen i den sene fase gør det vanskeligt at koble brøndene til et bestemt kompleks af bygninger.

Byens ældste brønde

Den ældste brønd i det udgravede område er dateret til omkring år 1100, idet træet var fældet i år 1073, men viste tegn på genbrug.²⁴ At der tilsyneladende først anlægges brønde omkring år 1100, er overraskende, idet der er bebyggelsesaktivitet på stedet allerede fra 800-tallet.²⁵ Fraværet af brønde før år 1100 kan have mere end én forklaring. Dels kan de ældre brønde ligge uden for det udgravede område, eller de kan være fjernet af senere aktiviteter. Dels kan ældre brønde have fået en ny brøndkasse på et tidspunkt, og så kan der være tale om et reelt fravær. Sidstnævnte er ikke et usandsynligt scenarie for Odense, idet en lignende situation ses i Gdansk i Polen, hvor der er et fravær af brønde i perioden 900 til begyndelsen af 1200-tallet, da indbyggerne fandt det nemmere at bruge vandet fra floden.²⁶

I et praksisteoretisk perspektiv er der ingen særlig materialitet, teknologi eller specialiseret kompetence knyttet til at hente vand i et vandløb. Man har blot brug for en passende beholder, som ikke engang behøver at være fremstillet til formålet. Den største investering var tid og arbejdskraft. Dog kan denne type vandforsyning kun finde sted, hvor alle har adgang til vandløb, og hvor disse er rene. Brøndbygning var en almindelige kendt teknologi allerede i forhistorisk tid, så det må have været et bevidst valg, at man ikke anlagde brønde tidligere i Odense.

De brønde i Odense, som anlægges fra omkring år 1100, er samtidige med både oprettelsen af Skt. Knuds kloster og med, at kirken bliver ejer af store dele af jorden langs åens nordlige brink. Byens befolkning voksede i samme periode som adgangen til åen blev begrænset af klostrets og kirkens voksende bygningsmasse, og dermed steg behovet for vand fra andre kilder. Det steg både, fordi der konkret var brug for mere vand til flere mennesker, men også fordi der med det voksende antal indbyggere var en øget risiko for, at åens og bækkens vand blev forurenede. Det kunne ske i forbindelse med vanding af dyr, tøjvask, produktion af forskellige håndværk eller lignende. Behovet for vand steg også i takt med, at der kom flere gejstlige institutioner, som alle lå ned

23 Det diskuteres om anlæg ADC i Tårnby skal opfattes som en brønd. Hvis den skal, har der været to brønde i bebyggelsens tidligste fase. Kristiansen 2005, s. 120.

24 Daly 2015.

25 Haase 2017, s. 59f.

26 Paner 2004, s. 323.

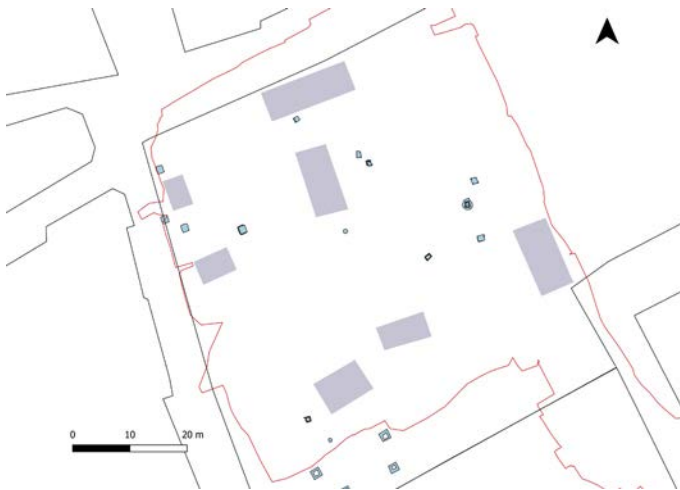

Fig. 3 Brønde fra begyndelsen af 1100-tallet i det udgravede område i centrum af Odense. Den røde linje er udgravningsgrænsen. De sorte streger er det middelalderlige gadenet. *Skomagerstræde* ses længst mod vest og *Overgade* mod nord. De mørkegrå rektangler repræsenterer huse. De fire samtidige brønde ses i det nordvestlige hjørne. De øvrige brøndes datering er ukendt, men det er mest sandsynligt, at de ikke alle har eksisteret samtidigt. Ill. K. Haase.

til byens vandløb (åen og Byens Bæk). Det sidste gjorde nemlig vandløbene endnu mere utilgængelige for byens øvrige indbyggere. Dermed blev anlæggelsen af brønde for at sikre vand til både husholdning og håndværk en nødvendighed.

Ved at anlægge en brønd på egen matrikel blev man herre over vandforsyningen. Samtidig blev opgaven med at hente vand mindre tidskrævende, og tiden kunne bruges på andre aktiviteter.

Brøndbygningens praksiselementer i form af materialitet og kompetencer eksisterede allerede på denne tid, da byens nye brønde svarede til dem, der allerede fandtes i landsbyerne, og på den tid havde været anvendt i århundreder. Brøndenes materialitet viser en praksis, som kan knyttes til fastholdelse af traditioner, funktionalitet og selvforsyning.

En undtagelse fra de rent private brøndanlæggelser er muligvis de fire brønde i den nordvestlige del af det udgravende område, der alle er dateret til perioden 1114-1119 (fig. 3).²⁷ Selvom træet viste spor af genbrug, er der med stor sandsynlighed tale om samtidige brønde beliggende inden for ganske kort afstand. To af brøndene lå på overgangen mellem matriklen og gadeforløbet Skomagerstræde (tidl. Albanistræde). De andre to lå omtrent 0,5 m og 10 m øst for gaden.²⁸ Det vides ikke, hvilken aktivitet der har været knyttet til brøndene, som kan forklare deres placering og samtidighed. Men der kan have været tale om en vandkrævende produktion. En anden forklaringsmulighed er, at der ikke var tale om private brønde, men en form for fællesbrønde. Og det kan være et spirende byfællesskab, der er baggrund for deres anlæggelse.

27 Bartholin og Grandt-Nielsen 1974; Bartholin 1976; Daly 2015.

28 Grandt-Nielsen 1971, s. 206, OBM8201; Bartholin og Grandt-Nielsen 1974.

I andre nordeuropæiske byer var der en fælles eller offentlig vandforsyning allerede i 1200-tallet. Det ses f.eks. i Aarhus, Kolobrzeg og Breslau i Polen, Brügge i Belgien og London i England.²⁹ Den offentlige vandforsyning i Kolobrzeg og Aarhus bestod af brønde placeret i hovedgaderne, mens de andre eksempler involverede vandrender og rørlagt vand. I nogle europæiske byer var privat vandforsyning en undtagelse, og offentligt vand i vandrør var den første, permanente, stabile og regelmæssige ferskvandsforsyning (f.eks. Konstanz i Tyskland i år 1346).³⁰ Med disse europæiske eksempler for øje, er det ikke usandsynligt, at klyngen af 1100-tals brønde i Odense er en form for fælles vandforsyning. At der fandtes en blanding af fælles og private brønde, vidner Eriks Sjællandske Lov fra 1200-tallet om. I den er det beskrevet, hvorledes ansvaret og dermed bøden fordeles, hvis en ko skulle falde i en brønd.³¹ I den forbindelse fremgår det af teksten, at en brønd kan være anlagt i fællesskab eller af en mand alene.

Brøndbygningens materialitet

Som det allerede er beskrevet, var de tidligste brøndkasser som regel lavet af genanvendte planker, muligvis fra bygninger. I alt ses tre forskellige typer af brøndkasser i middelalderen. Den ene er en såkaldt holk eller en udhulet træstamme, den anden og mest almindelige type består af horisontalt anbragte planker, mens den sidste type består af stablede tøndes.³²

En af disse tøndebrønde var unik på flere måder, idet der i bunden af udgravningen til brønden var etableret et netværk af tagtegl, lagt så de formede rør. Rørene førte vand ind til bunden af brøndkassen og har formentlig skullet sikre en konstant tilstrømning af vand (fig. 4). Den nederste tønde i brøndkassen var desuden udstyret med en mængde små huller, og om den var viklet stråmåtter, som har skullet forhindre slam, sand og fint ler i at trænge ind i brønden.

Denne type brøndkonstruktion er ikke tidligere set i Danmark, men teknikken med at bruge tegl til at kontrollere vandet kendes fra klostre og andet kirkelig byggeri. I Odense er det set i forbindelse med Bispegården, Skt. Knuds kloster og Sortebrødre kloster, hvor det optræder i forbindelse med køkkener og mulige badstuer.³³ Vandkanalerne ved Skt. Knuds kloster og Bispegården er af teglsten, mens kanalerne ved Sortebrødre kloster er lavet af tagtegl på nøjagtigt samme måde, som det ses ved tøndebrønden (fig. 5). Denne kanal er dateret til begyndelsen af 1300-tallet.³⁴ Det er nogle årtier før tøndebrønden blev bygget, hvilket formentlig skete i perioden 1362-

29 Skov 1999, s. 269; De Witte 2004, s. 107; Piekalski 2004, s. 345; Rebkowski 2004, s. 264; Sloane 2004, s. 89.

30 Röber 2016, s. 29.

31 Kolderup-Rosenvinge 1821, 163–5.

32 Haase 2017, s. 228–31.

33 Nielsen og Becher 1996; OBM137; Haase 2008.

34 Nielsen og Becher 1996, s. 72.

Fig 4. Brøndkonstruktionen fra slutningen af 1300-tallet bestående af tønder beklædt med sivmætter (nederst). I bunden ses tagtegl anvendt som rør. Foto: K. Haase, Museum Odense.

1384.³⁵ Ideen til denne specielle konstruktion kan altså være kommet fra Sortebrødre kloster. Generelt betød grundlæggelsen af klostre rundt omkring i Danmark en introduktion af nye teknologier, og brøndkonstruktionen er et godt eksempel på, at disse har spredt sig ud i det sekulære samfund.³⁶ Udover denne brøndkonstruktion ses ingen klar kronologisk sammenhæng mellem konstruktionstyper, dybde af brøndhullet eller beliggenhed af brøndene. Eneste tendens er, at brøndene i senmiddelalderen ligger på matriklernes bagerste del eller i baggårdene.³⁷

Introduktionen af den nye type brøndkonstruktion kan både skyldes pladsmangel, begrænset adgang til brugbart tømmer og et ønske om en lang funktionstid. Man kunne hævde, at brugen af tønder som brøndkasse var en væsentlig ændring i brøndens materialitet, men der er i bund og grund tale om samme type teknologi eller know-how som brugt ved brøndbygning tidligere. Til gengæld er brugen af tagtegl som vandvær og stråmætter som slamfilter et nyt tiltag, som har krævet en særlig indsigt og kompetence. Selvom brøndbyggere ikke optræder i de skriftlige kilder fra Danmarks middelalder, er det nærliggende at tolke brøndens komplicerede og nyskabende konstruktion som udtryk for, at dens opførelse har involveret en specialiseret håndværker. Ydermere tilhørte brønden en husholdning, der ser ud til at have været velstående, og som derfor har været i stand til at få opført en – for datidens målestok – højteknologisk brønd.³⁸

I kraft af at brøndens materialitet og kompetencerne knyttet til brøndbygning ændrede sig, har brøndens betydning også forandret sig. Brøndens konstruktion peger i retning af en gradvis professionalisering af vandforsyningen. Det var stadig hushold-

35 Haase og Olsen 2021.

36 Hybel og Poulsen 2007, s. 204.

37 Skov 1999; se Dunckel et al. 2004 for flere eksempler.

38 Haase 2019.

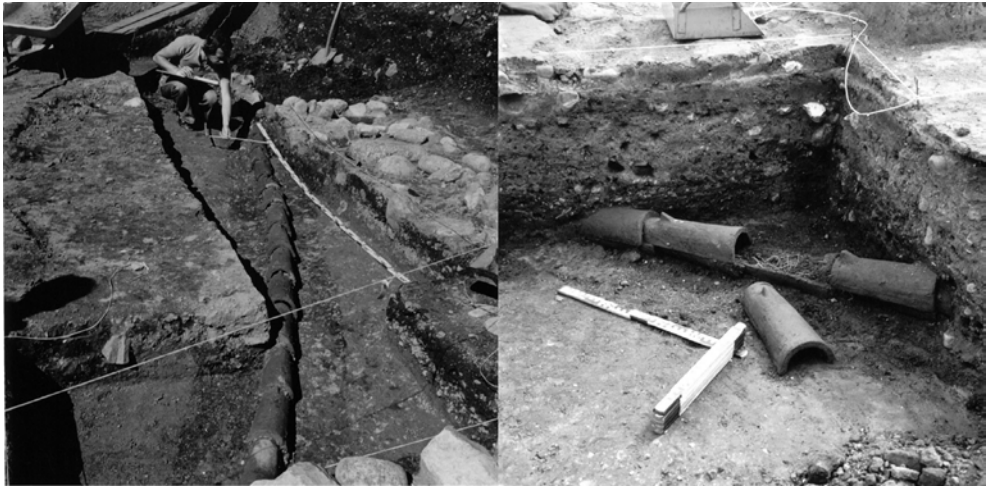

Fig. 5. Kanalerne ved Sortebrødre kloster. Udgravet i 1980. Foto: Museum Odense.

ningen selv, der ønskede at sikre en stabil vandforsyning, men selve udførelsen ser ud til at være lagt i professionelle hænder.

Denne bevægelse væk fra selvforsyning mod en større afhængighed af specialiserede ydelser og håndværk ses også i andre aspekter af bylivet. I Odense ses et antal af lignende tilfælde, hvor hjemmeproduktionen eller selvforsyningen ophører og professionelle håndværkere overtog. Blandt eksemplerne er:

- Sko blev fremstillet af en skomager fra 1200-tallet, hvis ikke tidligere.³⁹
- Klosteret fik eneret på maling af brødkorn, og genstandsmaterialet fra udgravningen i 2013 viser et faldende antal kværnstensfragmenter.⁴⁰
- Den hjemlige garnproduktion ser ud til at svinde, idet tenvægte er fraværende i senmiddelalderen, og fåreknogler viser, at der var fokus på kød og mælkeproduktion fremfor uld.⁴¹
- Den (lille) produktion af kattede, der kan spores i byens tidlige fase, ser ud til at ophøre i 1300-tallet.⁴²
- I 1200-tallet ser professionelt slagteri ud til at dominere fremfor hjemmeslagting, selv om kvæg stadig var en del af husholdet middelalderen ud.⁴³

Disse eksempler viser, at ændringerne i vandforsyningens sociale praksis afspejler en proces, der havde været undervejs siden 1200-tallet. Processen fra selvforsyning til professionalisering fortsætter sin kurs ind i 1500-tallet i forhold til vandforsyningen. Her ændres materialiteten og kompetencerne knyttet til vandforsyningen endnu engang, da rørlagt vand blev introduceret i Odense i 1586 på ordre af Frederik 2. Vandrør blev

39 Hybel og Poulsen 2007, s. 264; Brandt, Ebsen og Haase 2020.

40 Dipl. Dan. 1938, vol. 1:3, no. 49; Haase 2017; Haase og Hammers 2021.

41 Haase 2022.

42 Haase 2022.

43 Haase 2022.

lagt i gaderne, og der blev anlagt pumper på byens torve. En af disse blev udgravet i 1987 på Flakhaven i Odense og fire af de matrikler, der blev udgravet i 2013-16, fik gavn af indlagt vand.⁴⁴ Trævandrør fra baggårdene blev forbundet til vandrørene i gaden, og vandet blev ledt ind i trækar – eller reservoirer – hvorfra det kunne pumpes op.

Det rørlagte vand kendes også fra Slesvig i 1516 og Svendborg lidt tidligere.⁴⁵ Jansen mener, at Svendborgs rørlagte vand er fra slutningen af 1400-tallet, idet ”Pibekilden” omtales i 1499 og skulle være opkaldt efter de udhulede træstammer – såkaldte piber – kilden løb i.⁴⁶

Vandforsyningen – og beslutningerne angående denne – ser efterhånden ud til i højere grad at høre under byens styre i stedet for under den enkelte husholdning. Systemet af vandrør og pumper krævede højt specialiserede håndværkere og de fire reservoirbrønde, der blev fundet i 2013-16 i Odense, er udformet på nøjagtig samme måde. De er et masseprodukt.

Den gradvise ændring fra selvforsyning til specialiserede brønde skabte formentlig en glidende overgang til at overlade vandforsyningen til myndighederne. Det kunne tilmed have været et statussymbol med det rørlagte vand, idet det ser ud til, at det kun er ganske få matrikler, der får rørlagt vand. Der blev konstrueret brønde efter selvforsyningsmodellen på de østligste matrikler langt op i tiden. Dog har nogle af disse pumperør, og brøndkassen er af kampesten fremfor træ. Alligevel er det sandsynligt, at noget, der tidligere kunne være associeret med selvforsyning og at kunne sørge for sig selv, nu associeres med lavere status eller med noget bedaget og gammeldags.⁴⁷

Urbane praksisser

Jeg har her forsøgt at gøre rede for vandforsyningens sociale praksis med udgangspunkt i Odense. Som fremført af den norske arkæolog Axel Christophersen er dette blot et eksempel på det uendelige antal praksisser, der tilsammen udgjorde dagliglivet i middelalderbyen.⁴⁸ Bylivets praksisser kan karakteriseres som praksisbunder eller praksiskomplekser.⁴⁹ Praksisbunder er primært bundet sammen af at eksistere samtidigt på det samme sted, mens praksiskomplekser er indbyrdes afhængige. F.eks. danner vandforsyningen et praksisbundet med den øvrige professionalisering af håndværk i senmiddelalderen, men de er ikke nødvendigvis indbyrdes afhængige.

Samtidig med professionaliseringen finder vi også eksempler på, at selvforsyning fortsat finder sted i vidt omfang, f.eks. med det fortsatte husdyrhold, ved udnyttelsen

44 Grandt-Nielsen og Sørensen 1988.

45 Kristensen and Poulsen 2016, 307; Poulsen and Gundersen 2019, 5.

46 Jansen 1999, 63.

47 Shove, Pantzar og Watson 2012, s. 59.

48 Christophersen 2015.

49 Shove, Pantzar og Watson 2012, 81; Christophersen 2015, s. 120.

af lokale træsorter til fremstilling af ting som skeer og i en udtalt grad af genbrug af læder og træ til reparation af henholdsvis sko og byggeri.⁵⁰ Byens indbyggere har altså samtidigt haft praksisser, der repræsenterer forskellige betydninger og hensigter, hvilket illustrerer bylivets sammensathed og kompleksitet.

Forandringerne i vandforsyningens praksis ser ud til at være sket på baggrund af begrænsninger enten forårsaget af byens myndigheder, byens struktur eller en kombination af begge dele, som byens indbyggere derefter har reageret på ved at ændre deres måde at skaffe sig rent vand på. Praksisforandringerne sker altså som en kombination af nedefra-og-op og oppefra-og-ned dynamikker. Dette dobbelte aspekt af de sociale praksissers dynamik må ikke overses.⁵¹ Som beskrevet ovenfor er udviklingen i Odense ikke unik, da tilsvarende mønstre og praksisforandringer kan ses i andre danske og europæiske byer, blot varierende i forhold til tydelighed, tid og tempo. Indtil videre tyder alt dog på, at rørlagt vand og de andre teknologiske løsninger på hverdagens vandforsyningsudfordringer i Odense udelukkende er et urbant fænomen, der eksisterer i kraft af de særlige omstændigheder, der optræder i byen.

Konklusion

I denne artikel har jeg afsøgt potentialet i at betragte håndtering af vandforsyning som en social praksis. Ved at anvende Shove, Pantzar og Watson's analytiske apparat som forståelsesramme i forhold til vandforsyningens kronologiske udvikling er de sociale dynamikker forbundet til de materielle forandringer blevet anskueliggjort. Det har dermed været muligt at se vandforsyningen som mere end bare håndteringen af en ressource. Den er et kulturelt produkt, der er opstået i samspillet mellem mennesker, strukturer og det materielle.

Mange af bylivets sociale praksisser, herunder vandforsyningen, sameksisterer i praksisbundter, som er bundet sammen af tid og sted, men ellers er gensidigt uafhængige. Dette viser bylivets mangfoldighed og kompleksitet. Analysen har også vist, at byens indbyggere som udgangspunkt holdt fast i traditionelle måder at løse hverdagslivets problemer på, men var tilpasningsdygtige og innovative, hvis omstændighederne bød det.

50 Haase 2019b.

51 Fleisher 2015, s. 133–4.

Taksigelser

Tak til de to fagfællebedømmere, redaktørerne af denne udgave af Kulturstudier og udgavens øvrige forfattere for særdeles frugtbare indspark og ændringsforslag til tidligere udgaver af artiklen.

Forskningen bag denne artikel fandt sted under Danmarks Grundforskningsfonds bevilling DNRFF119 – Centre of Excellence for Urban Network Evolutions (UrbNet).

Litteratur

- Bartholin, Thomas Seip 1976: "Absolut dendrokronologisk datering af de tre brønde fra det ældste Odense". *Fynske Minder*, 1976, s. 33–4.
- Bartholin, Thomas Seip og Grandt-Nielsen, Finn 1974: "Datering af tre brønde fra det ældste Odense". *Fynske Minder*, 1974, s. 155–67.
- Bjerregaard, Mikael Manøe 2020: *Beretning for OBM9776 I. Vilhelm Werners Plads, Odense Sogn, Odense Herred, Tidl. Odense Amt. Sted Nr. 08.04.07. Sb.Nr. 130. Kampagne: 13-01-2016*. Museum Odense. Via <https://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/215869/public> (Besøgt 25/7 2023).
- Brandt, Luise Ørsted; Ebsen, Jannie Amgaard og Haase, Kirstine 2020: "Leather Shoes in Early Danish Cities: Choices of Animal Resources and Specialization of Crafts in Viking and Medieval Denmark". *European Journal of Archaeology*, s. 1–23. doi:10.1017/ea.2020.2.
- Braun, Georg og Hogenberg, Franz 1572: *Civitates Orbis Terrarum*. Køln, Antwerpen.
- Christensen, Anemette 1988: *Middelalderbyen Odense. Projekt Middelalderbyen*. Centrum.
- Christophersen, Axel 2015: "Performing Towns. Steps towards an Understanding of Medieval Urban Communities as Social Practice". *Archaeological Dialogues*, 22 (2), s. 109–32. doi:10.1017/S1380203815000161.
- Daly, Aiofe 2015: *Dateringsundersøgelse af tømmer fra Thomas B Thriges Gade, Odense. Dendro Fase I*. dendro.dk.
- De Witte, Hubert 2004: "Some Notes on the Infrastructure of Brugge, with Emphasis on the Water Supply". Regina Dunckel, Manfred Gläser, Ulrike Oltmanns, og Jonathan Scheschkewitz (red.): *Die Infrastruktur, Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum, bd. 4*. Schmidt-Römhild, s. 107–16.
- Diplomatarium Danicum* (Dipl. Dan.) 1938–ff: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København. Via <http://dendigitalebypport.byhistorie.dk/medieval/> (Besøgt 25/7 2023).
- Dunckel, Regina; Gläser, Manfred; Oltmanns, Ulrike og Scheschkewitz, Jonathan (red) 2004: *Die Infrastruktur, Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum, bd. 4*. Schmidt-Römhild.

- Erslev, Kristian; Christensen, William og Hude, Anna 1895: *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis ; Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, København. Via https://www.kb.dk/e-mat/dod/130022977262_bw.pdf (Besøgt 25/7-2023)
- Fleisher, Jonathan 2015: "On Critical Approaches, Unintended Consequences and the Data of Everyday Life in 'Performing Towns'". *Archaeological Dialogues*, 22 (2), s. 132–6. doi:10.1017/S1380203815000173.
- Grandt-Nielsen, Finn 1971: "Nyt Fra Knud Den Helliges Odense". *Fynske Minder*, 1971, s. 199–216.
- Grandt-Nielsen, Finn og Sørensen, Jens 1988: "Flakhaven, Rådhuspladsen i Odense". *Fynske Minder*, 1988, s. 195–216.
- Haase, Kirstine 2008: *Skt. Knuds Kloster i Odense – En Bygningsarkæologisk Undersøgelse*. Upubliceret speciale, Aarhus Universitet.
- Haase, Kirstine 2017: *OBM9776 I. Vilhelm Werners Plads Odense Sogn, Odense Herred, Tidl. Odense Amt. Sted Nr.08.04.07 – Kampagne 16-05-2013*. Museum Odense. Via <https://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/185975/public> (Besøgt d. 26/07 2023).
- Haase, Kirstine 2019a: "Building Urbanity: Spatial Organisation as Social Practice in Medieval Odense". *Acta Archaeologica*, 90 (2), s. 43–76. doi:10.1111/j.1600-0390.2019.12212.x.
- Haase, Kirstine 2019b: *An Urban Way of Life*. Upubliceret Ph.d. Afhandling. Aarhus Universitet.
- Haase, Kirstine 2022: "Animal Husbandry, Import Replacement, and Urban Growth in Medieval Odense, Denmark". *Journal of Urban Archaeology*, 5, s. 211–27. doi:10.1484/JJUA.5.129850.
- Haase, Kirstine og Hammers, Neeke M. 2021: "Tracing the Trigger of Social Change in the Medieval Town through Imported Food, Objects, and Their Biographies". *Journal of Urban Archaeology*, 3, s. 13–28. doi:10.1484/j.jua.5.123673.
- Haase, Kirstine og Olsen, Jesper 2021: "Building a High-resolution chronology of a medieval urban site through Bayesian modelling". *Archaeometry*, 63, s. 860–77. doi:10.1111/arcm.12651.
- Hardenberg, Roland; Bartelheim, Martin og Staecker, Jörn 2017: "The 'Resource Turn'. A Sociocultural Perspective on Resources". Anke K. Scholz, Martin Bartelheim, Roland Hardenberg og Jörn Staecker (red.): *ResourceCultures. Sociocultural Dynamics and the Use of Resources – Theories, Methods, Perspectives*. *RessourcenKulturen*, 5, s. 13–24. <https://publikationen.uni-tuebingen.de/xmlui/handle/10900/74124> (Besøgt 25/7 2023).
- Hybel, Niels og Poulsen, Bjørn 2007: *The Danish Resources c. 1000-1550: Growth and Recession*. BRILL.

- Jansen, Henrik M., 1999. "Boligmiljø På Byernes Parceller." *Årbog for Svendborg & Omegns Museum*, 1999, s. 61-71.
- Jensen, Peter Mose 2015: *Kursorisk gennemsyn af arkæobotanisk materiale fra OBM 8280, Adelgade*. Afdeling for Konservering og Naturvidenskab. Moesgaard Museum. https://naturvidenskab.moesgaardmuseum.dk/index.php?vis_journal=1702&vis_sag=4202 (Besøgt 26-07 2023).
- Kolderup-Rosenvinge, Janus L.A. 1821: Kong Eriks sjællandske lov, med indledning, oversættelse og anmærkninger. Trykt i Det Schultziske officin paa Den Gyldendalske boghandlings forlag. Via <http://archive.org/details/kongerikssjella00denmgoog> (Besøgt d. 16/10 2023).
- Kristensen, Hans Krongaard og Poulsen, Bjørn 2016: *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus Universitetsforlag.
- Kristiansen, Mette Svart 2005: *Tårnby: Gård og landsby gennem 1000 år*. Jysk Arkæologisk Selskab 54.
- Krogh, Tyge 1994: "Bødlens og Natmandens Uterlighed". *Historisk Tidsskrift*, 16, s. 30-57.
- Kroman, Erik (red.) 1955: *Danmarks Gamle Købstadslovgivning Vol. III*. Det danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Nielsen, Jørgen og Becher, Eva 1996: "VVS i Sortebrødrenes Kloster i Odense". *Fynske Minder*, 1996, s. 65-77.
- Paner, Henryk 2004: "The Infrastructure of Gdansk from the 12th to 17th Century". Regina Dunckel, Manfred Gläser, Ulrike Oltmanns og Jonathan Scheschkewitz (red.): *Die Infrastruktur, Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, bd. 4. Schmidt-Römhild, s. 323-42.
- Piekalski, Jerzy 2004: "Die Infrastruktur Der Mittelalterliche und Frühneuzeitlichen Stadt Breslau". Regina Dunckel, Manfred Gläser, Ulrike Oltmanns og Jonathan Scheschkewitz (red.): *Die Infrastruktur, Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, bd. 4. Schmidt-Römhild, s. 343-58.
- Poulsen, Bjørn og Gundersen, Olav Elias 2019. "Between Sea and River: Water in Medieval Scandinavian Towns." *WIREs Water*, 6 (3), 1-11. doi:10.1002/wat2.1346.
- Rebkowski, Marian 2004: "The Infrastructure of Kolobrzeg". Regina Dunckel, Manfred Gläser, Ulrike Oltmanns og Jonathan Scheschkewitz (red.): *Die Infrastruktur, Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, bd. 4. Schmidt-Römhild, s. 359-70.
- Röber, Ralph 2016: "Die Belastung von Wasser Und Boden in Der Mittelalterlichen Stadt – Einzelfall Oder Paradigma?". Andreas Diener, Matthias Untermann og Joachim Müller (red.): *Ressourcen. Sitzung Der Gesellschaft in Erfurt vom 7 5. bis zum 7 7 juni 2015. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit*, bd. 29, s. 21-36. doi.org/10.11588/dgamm.2016.0.33656

- Runge, Mads og Henriksen, Mogens B. 2018: "The Origins of Odense – New Aspects of Early Urbanisation in Southern Scandinavia". *Danish Journal of Archaeology*, 7 (1), s. 2–68. doi:10.1080/21662282.2018.1475891.
- Shove, Elisabeth; Pantzar, Mika og Watson, Matt 2012: *The Dynamics of Social Practice: Everyday Life and how it Changes*. SAGE.
- Skov, Hans 1999: "Brønde i Århus. Fra vikingetid til nyere tid". Ole Høiris, Hans Jørgen Madsen, Torsten Madsen og Jens Velle (red.): *Menneskelivets Mangfoldighed: Arkæologisk og Antropologisk Forskning på Moesgård*, Aarhus Universitetsforlag, s. 269–80.
- Sloane, Barney 2004: "Archaeological Evidence of the Infrastructure of the Medieval City of London". Regina Dunckel, Manfred Gläser, Ulrike Oltmanns, and Jonathan Scheschkewitz (red.): *Die Infrastruktur, Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, bd. 4. Schmidt-Römhild, s. 87–96.
- Sykes, Naomi 2014: "The Rhetoric of Meat Apportionment". Benjamin S. Arbuckle and Sue Ann McCarty (red.): *Animals and Inequality in the Ancient World*, University Press of Colorado, s. 353–74. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt128809k> (Besøgt 25/7 2023).
- Thorkelin, Johannis G. 1786 (red.): *Diplomatarium Arna-Magnæanum: exhibens monumenta diplomata : quae collegit Universitati Havniensi testamento reliquit Arnas Magnæus historiam atque jura Daniae, Norvegiae, vicinarum regionum illustrantia*.
- Widmaier, Jörg og Dieckmann, Janina 2016: "Ressourcennutzung als soziale Praxis auf der Ostseeinsel Gotland". *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit*, 29, s. 37–54. doi.org/10.11588/dgamn.2016.0.33657

Utrykte kilder

Nedenstående arkæologiske beretninger kan tilgås gennem Museum Odenses databaser og arkiv.

OBM137/10-02-2010 Odense Adelige Jomfrukloster

OBM8240/15-07-2014 Adelgade

OBM8201/10-07-1970 Overgade 1-3

OBM8201/01-04-1971 Overgade 1-3

English summary

The fight for water – water supply as social practice in the medieval town, Odense

The article delves into one of the unavoidable infrastructural elements of the medieval town, namely the water supply, as it appears in the archaeological record. Wells are, of course, not a unique phenomenon for either towns or the Middle Ages. Still, the urban setting creates specific circumstances for the water supply that make this a source of far more than knowledge about the urban infrastructure. Water is a crucial resource for the town, and the interaction between water, the individual and society can be seen as an expression of the social process in the town. Processes that express the structures, intentions and everyday actions that shape life in the town. The analytical framework is inspired by the works of Shove, Pantzar, og Watsons (2012), who study the dynamics of social practices to describe and understand everyday life and societal changes.

The article concludes that changes in the materiality of the water supply reflect a development in the citizens' mentality from a notion of self-sufficiency to regarding water supply as something that needs to be handled by professionals and ultimately as a public task.

*Camilla Andersen, ph.d.-studerende ved Aalborg Universitet, Institut for Politik og Samfund. Camilla er uddannet cand.mag i historie og kulturarvsformidling fra Aalborg Universitet i 2018. Siden 2018 har hun været ansat som museumsinspektør ved Museum Mors. I perioden 2019-2023 var Camilla Andersen indskrevet som ph.d.-studerende ved Aalborg Universitet, hvor det primære forskningsområde var miljøhistorie med undersøgelse af kystsamfunds håndtering af risici i 1700- og 1800-tallet, herunder stormfloder. Fokus var på at forstå menneskets sårbarhed, modstandskraft og tilpasningsevne i et risikoområde. Ph.d.-projektet er en del af FKK-projektet: *Living on the Edge: Risk, Resources, Resilience and Relocation in the Western Limfjord, ca. 1750-1900 (2019-2023).**

Keywords: Miljøhistorie, stormfloder, risikoområde, GIS, kystsamfund, tilpasning

DA STORMFLODEN RAMTE LIMFJORDSTANGEN

Modstandskraft og sårbarhed i danke kystsamfund i 1800-tallet

I stigende grad oplever vi oversvømmelser efter massiv nedbør. Åløb, der går over sine bredder, og kyststrækninger, hvor kystprofilen blot rykker tættere og tættere på de danske boligejere. En af de største udfordringer som følge af klimaforandringerne og det stigende havspejl er, at kysterne er tæt bebygget. Vi ser ind i en fremtid, hvor oversvømmelser og stormfloder vil ramme endnu hyppigere og derved forme og forandre vores tilværelse. Men mennesket har i mange århundreder boet tæt ved kysten, og historien rummer en lang menneskelig erfaring med vandet og dets naturlige præmisser. En erfaring, som sjældent inddrages i de langsigtede løsninger i klimahåndteringen. Denne artikel belyser, hvordan stormfloder påvirkede mennesket, familien og samfundet forskelligt i 1800-tallet på Limfjordstangen, der er en fællesbetegnelse for de to kystsogne; Agger og Harboøre. Artiklen diskuterer, hvilken betydning tidligere erfaring havde for tilpasningsmulighederne i et risikoområde.

I den vestligste del af Limfjorden ligger Agger og Harboøre Tange, der adskiller Vesterhavet fra Limfjorden. Kun en smal passage gør det muligt at sejle videre ud i Nordsøen. Men sådan har det ikke altid været. Indtil 1825 var de to tanger forbundet, men efter at to voldsomme stormfloder ramte Limfjordstangen, ændrede forholdene sig for altid.

Igennem hele 1800-tallet var Limfjordstangen udsat for voldsomme landskabsforandringer, særligt i forbindelse med gentagne stormfloder. Alene i perioden 1818 til 1868 blev Limfjordstangen ramt af syv dokumenterede stormfloder¹ og en lang række oversvømmelser, hvorved familierne på tangen fik et indgående kendskab til stormflodernes konsekvenser samt håndteringen af selv samme. Sammen med den årlige kysterosion og den voldsomme sandflugt udgjorde stormfloderne de væsentligste naturlige farer, der havde direkte indvirken på eksistensgrundlaget på Limfjordstangen og som konstant forandrede kystlandskabet. De tre naturfænomener gjorde tangen til et *risikoområde*.

Et *risikoområde* er kendetegnet ved tilbagevendende naturlige farer af samme type.² Samfund, der befinder sig i et risikoområde, udvikler over tid tilpasningsstrategier, som er baseret på forventningen om gentagelser ud fra erfaringen med tidligere lignende situationer.³ Denne type samfund råder over en lang forhistorie med naturlige farer, og de har derfor også en erfaring med tidligere afbødning og tilpasning, som er indlejret og tilstedeværende i en lang række af samfundets praksisser.⁴ I denne artikel undersøges denne erfaring helt ned i den enkelte husstand for at påvise, hvilken betydning erfaringen havde for individets tilpasningsmuligheder efter en stormflod.

Artiklen beror på et studie af de enkelte fiskerfamilier og den efterfølgende håndtering af de stormfloder, der ramte Limfjordstangen i perioden 1818-1868. Artiklen tager afsæt i det miljøhistoriske forskningsfelt med et særligt fokus på det sociale aspekt i naturkatastrofer.⁵ Dette perspektiv åbner for en forståelse og diskussion af menneskets sårbarhed, tilpasningsevne og modstandskraft. Undersøgelsen bygger på et omfangsrigt kommissionsmateriale fra de tre stormfloder i 1825 og 1839, og materialet giver et udførligt indblik i de individuelle tab og omkostninger, de medførte. Derudover er der etableret en demografisk database på baggrund af folketællinger og kirkebøger, der giver mulighed for at følge individet over tid. Det omfangsrige kilde-materiale gør det muligt at opnå en unik indsigt i den socioøkonomiske profil for de stormflodsrømte, hvorved artiklen bidrager med ny indsigt i den individuelle sårbarhed, modstandskraft og tilpasningsevne i et risikoområde.⁶ Dette ses sjældent i den

1 1818, 1822, 1825 (2), 1839, 1862 og 1868.

2 Hewitt 1997; Keyzer 2016.

3 Lübken og Mauch; Mauelshagen 2007; Pfister 2014.

4 Bavel et al. 2020, s. 32.

5 Bankoff 2009; Jørgensen et al. 2013; Mauch og Pfister 2009.

6 Soens 2018; Bavel et al. 2020.

eksisterende forskning, hvor mange studier har haft fokus på grupper og samfundsniveaet, hvorved artiklen tilføjer en ny dimension til den miljøhistoriske forskning ved at skalere imellem individ, samfund og myndigheder.

Når stormfloden rammer

Sammenholdes de syv stormfloder, som ramte Limfjordstangen i perioden 1818-1868, er der en række fællesnævner, som går igen. Både når vi ser på det umiddelbare hændelsesforløb under en stormflod, herunder hvilke ødelæggelser stormfloder medførte, og på den efterfølgende håndtering. Dette taler direkte ind i de tre vigtigste parametre, som er indlejret i et risikoområde. Nemlig forventningen om, forberedelse af og erfaring med stormfloderne. Tre parametre, der alle er en integreret del af hverdagspraksisserne i et risikosamfund.⁷

Natten mellem den 15. og 16. januar 1818 blev Limfjordstangen ramt af en kraftig storm. Havet strømmede ind over den smalle sandholdige tange og efterlod store mængder sand, grus og sten på strandengene. Dette gjorde jorden ubrugelig til at høste hø til dyrene i flere år derefter. En praksis, der ellers var et vigtigt supplement til fiskeriet. Ligeledes blev de livsnødvendige fiskeredskaber og både slået i stykker, mens flere huse var ødelagte. Havets enorme kræfter formede og forandrede kystlandskabet, og i løbet af ganske få timer havde havet fjernet op til 20 meter af kystprofilen langs hele kyststrækningen.⁸ Allerede fire år senere, den 11. marts 1822, blev Limfjordstangen ramt af en ny stormflod. Her forsvandt mere end 15 meter af Agger Bjerg, som i 1800-tallet var en stor lerklint lidt nord for Ø. Agger, hvorpå byen Sdr. Aalum lå.⁹ Tre år senere blev Limfjordstangen ramt igen. Denne gang af to af de værste stormfloder i områdets historie.

Natten mellem den 3. og 4. februar 1825 blæste det hårdt op fra sydvest, og i løbet af seks timer rejste havet sig 2,5 meter over daglig vande. Næste morgen løb en rivende strøm ind over den smalle tange, og vandet ødelagde alt på sin vej. Værst stod det til i byen Toft, hvor havet havde ædt sig over hundrede meter ind i kystlandskabet. Sandbanker, der stod som værn mod vandet, var allerede skyllet væk, og digerene rundt om husene kunne ikke længere holde stand. Imellem hagl- og tordenbyger måtte familierne sikre sig på lofterne, imens vandmasserne pressede sig ind i husene, og efterlod stuerne overfyldte med grus, sand og sten. Man havde dog endnu ikke set det værste. Sidst på året blæste det endnu engang op til storm, og natten mellem den 27. og 28. november 1825 brød Vesterhavet igennem Limfjordstangen og skabte Agger Kanal.¹⁰

7 Bavel et al. 2020, s. 4.

8 *Agger Sogns Beboeres Ansøgning til Kongen 1. April 1818* gengivet i Laursen 1926.

9 Østerbol 1878.

10 *Amtsprovst Bendix's indberetning til kongen den 11. februar 1825* gengivet i Laursen 1926.

Limfjordstangen var nu delt i to, og 232 familier stod med større eller mindre materielle skader, som skulle håndteres. 12 familier flyttede fra Limfjordstangen i perioden 1825-1827.¹¹ Men langt de fleste familier blev og tilpassede sig de materielle tab. Mange af disse familier blev ramt af en ny stormflod fjorten af senere. Natten til den 8. januar 1839 blev voldsomme vandmasser presset igennem den nye kanal, hvor vandstanden i fjorden steg til en højde, der ikke var set i flere generationer. I første omgang gik Thyborøn, der lå midt på tangen, lidt syd for den nye kanal, fri. Men da fjorden først var blevet fyldt, blev Thyborøn ramt af voldsomme vandmasser fra fjord-siden. Alt i Thyborøn blev oversvømmet, og stort set alle huse stod under vand. Det lykkedes at redde alle beboere og kreaturer i Thyborøn ved brug af de store havbåde. Andre steder på tangen søgte familier i sikkerhed på hustagene, hvorfra de kunne se, hvordan vandmasserne oversvømmede husene, og sandhøje blev jævnet med jorden. Også strandengene blev igen fyldte med sand og grus.¹² Disse ødelæggelser medførte, at en række familier i årene 1839-1840 flyttede til andre dele af Limfjordsområdet.

I december 1862 blev tangen atter ramt. Natten mellem den 19. og 20. december 1862 blev der skabt en ny kanal nord for Thyborøn, som i dag udgør den smalle passage mellem fjorden og Vesterhavet. Værst gik det ud over de mange græs- og engmarker bag dæmningerne, som efterhånden havde lidt stor skade.¹³ Kun seks år senere blev Limfjordstangen igen ramt af en voldsom stormflod. Om morgenen den 6. februar 1868 steg havet til en sådan højde, at hele Harboøre blev overskyldet og vandet nedbrød alle dæmninger på blot én time. I Nørlander var de to tilbageværende familier nødsaget til at rejse et nødflag som tegn på, at de havde brug for hjælp. Bølgerne slog helt op til taget, og væggene på husene kunne ikke længere holde stand og faldt sammen. Markerne var allerede fyldte med sand og sten, mens digerne, der tjente som værn mod havet, var jævnet med jorden.¹⁴

Stormfloderne medførte voldsomme ødelæggelser på Limfjordstangen. Men med tiden fulgte også erfaring. Beboerne på tangen vidste, at hav, fjord og flyvesand var deres værste fjende, og de lærte at tage deres forholdsregler på baggrund af den erfaring og en forventning om gentagelse. I 1835 blev Jensine Andersdatter født i Thyborøn, og hendes familie er netop et eksempel på dette. Jensines familie havde altid en pram bundet til yderdøren, så det var muligt for familien at komme hurtigt væk og redde livet.¹⁵ Og modsat mange andre områder, der gennem historien er blevet ramt af stormfloder, kostede stormfloderne aldrig menneskeliv på Limfjordstangen.¹⁶ Der var kun tale om materielle tab, på samme måde som vi oplever det ved de danske kyster

11 Andersen 2023: Limfjordstangens demografi, 1780-1880.

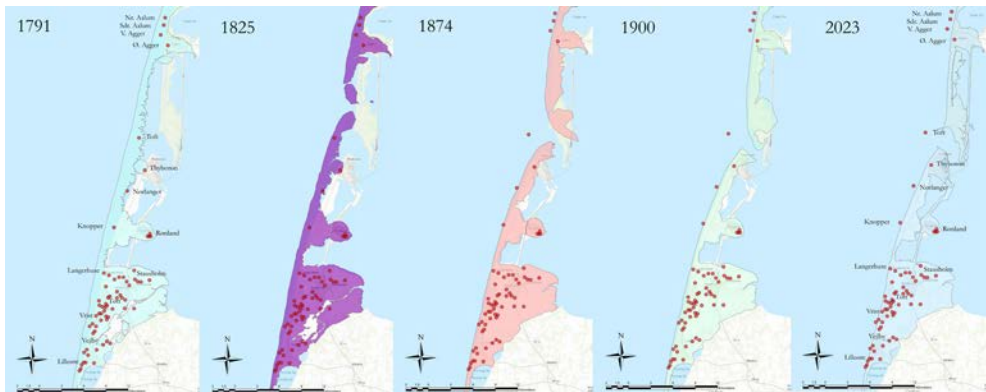
12 Langer 1980; Thisted Amtsavis 11.01.1839.

13 Langer 1980; Thisted Amtsavis 03.01.1863.

14 Langer 1980; Thisted Amtsavis 18.02.1868.

15 Christensen 1969.

16 Dahlberg 2017; Soens 2018.

III. 1. Landskabsændringer på Limfjordstangen 1791-2023. Ophav: Camilla Andersen, ArcGIS.

i dag. Spørgsmålet er derfor, om vi kan lære noget fra tidligere lignende situationer, hvor familier gennem generationer havde fået erfaring med stormflodshåndtering?

En af de største udfordringer i dag er, at vi har indrettet vores kyster med tæt byggeri uden særlig stor hensyntagen til de mange farer, som kan være forbundet med et liv ved kysten. Det skyldes manglende erfaring, som er afledt af, at mange boligejere langs kysten i et stort omfang ikke længere er opvokset i kystområder, og derved ikke nødvendigvis har et indgående kendskab til risiciene og håndteringen af disse.¹⁷ At kysterne i dag er fyldt med bebyggelse helt ned til vandkanten, har i de senere år medført en række nye problemstillinger, særlig på grund af stigende vandstande, hvor selv mere moderate storme vil kunne føre til stormfloder i fremtiden. Det gør det interessant at belyse, hvilken betydning erfaring har for håndteringen af stormfloder.

De stormflodsrømte – det empiriske grundlag

Artiklen tager udgangspunkt i de stormflodsrømte familier, der står anført i skadeslisterne fra stormfloderne i 1825 og 1839. Ønsket har været at følge disse familier over tid, for at få et indblik i, hvordan erfaringen med tidligere stormfloder fik betydning for håndteringen af de efterfølgende stormfloder i henholdsvis 1862 og 1868.

Det mest omfattende stormflodsmateriale er bevaret fra 1825-stormfloden, hvor det er muligt at få et detaljeret indblik i skadesopgørelserne og den efterfølgende erstatning. I Agger Sogn står 84 forsørgere oplyst med skader efter 1825-stormfloden. I folketællingen fra 1834 er der opgjort 96 husstande. Det vil sige, at omkring 87,5 pct. af populationen blev direkte ramt af stormfloden med materielle skader. At den nærmeste folketælling først er fra 1834, gør dog, at sammenligningen ikke er helt retvisende, blandt andet fordi de fire familier fra Toft flyttede fra sognet som en direkte konsekvens af 1825-stormfloden. I Harboøre Sogn er der tale om 148 skades-

17 Freitas et al. 2018.

	Agger 1825 (samlet antal)	Harboøre 1825 (samlet antal)	Agger 1839 (Samlet antal)
Skadesopgørelser samlet	84	148	67
Lille skade på bygninger (mindre end 100 Rdl.)	4	8	20
Stor skade på bygninger (større end 100 Rdl.)	4	0	1
Lille skade på jord (mindre end 100 Rdl.)	66	30	19
Stor skade på jord (større end 100 Rdl.)	18	16	32
Lille skade på fiskeredskaber (mindre end 10 Rdl.)	0	101	21
Stor skade på fiskeredskaber (større end 10 Rdl.)	3	8	12
Skade på dyr	0	3	0
Korn og vintersæd	2	58	14

III. 2. Tabellen viser den samlede fordeling af skadesopgørelser for hver enkelt kategori, hvorpå skaden er opgjort for henholdsvis Agger Sogn i 1825 og 1839, samt for Harboøre i 1825.

Ophav: Camilla Andersen.

opgørelser, og i 1834 var der her registreret 217 husstande, svarende til 68,2 pct. Den mindre procentdel for Harboøre skyldes med al sandsynlighed et større bagland bag klitlandskabet, der betød, at en del af sognets husstande lå længere tilbagestrukket fra kystlinjen, og derfor ikke var i direkte fare for at blive ramt af stormfloden.

I 1839 er der angivet 67 skadesanmeldelser fra Agger. Sammenholdes det med folketællingen fra 1840, hvor der er registreret 89 husstande, blev 75,3 pct. af sognet direkte ramt af stormflodens ødelæggelser.¹⁸ Lignende skadesopgørelser findes desværre ikke for Harboøre. Manglen på et sammenhængende datasæt er en generel udfordring, når katastrofer og et samfunds tilpasningsstrategier undersøges over tid.¹⁹ Problemet er i denne undersøgelse søgt imødegået ved at bringe andre kildegrupper i spil. Blandt andet har en større retssag fra 1840 med 18 harboørefiskere været med til at belyse nogle af de kortsigtede konsekvenser ved 1839-stormfloden.

Materialet fra 1825 er anvendt til at identificere de skaderamte familier, som derefter er fulgt over tid i relation til de andre stormfloder i 1818, 1822, 1839, 1862 og 1868, for at belyse, hvem der havde erfaring fra tidligere stormfloder. Det har været muligt at følge de skaderamte familier over tid ved brug af kirkebøger og folketællinger, herunder at finde ud af, hvorvidt familierne blev boende i sognet efter stormfloderne, og i hvilket omfang, der var tale om intern mobilitet.²⁰ Det er i en tidligere undersøgelse blevet påvist, at intern mobilitet var et led i fiskernes tilpasningsstrategi for at opretholde et eksistensgrundlag på tangen, og en indikation for beboernes modstandskraft er derfor også, hvorvidt den enkelte familie valgte at blive på tangen eller ej.²¹ Derudover er de demografiske data anvendt til at identificere en socioøkonomisk profil for de skaderamte.

18 Seks familier valgte at flytte fra Agger Sogn efter 1839-stormfloden. Men familierne flyttede først i august 1840, hvilket vil sige, at de stadig optrådte i 1840-folketællingen, der blev foretaget den 1. februar 1840. Repræsentativiteten er altså retvisende.

19 Bavel et al. 2020.

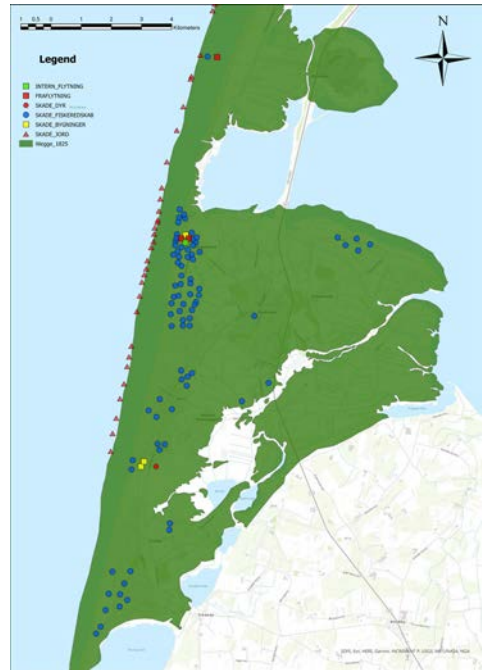
20 De primære folketællinger, der er gjort brug af i artiklen, er fra 1801, 1834, 1840, 1845, 1850, 1855, 1860 og 1870. Disse data er udleveret fra Dansk Demografisk Database ved Rigsarkivet.

21 Andersen 2022.

III. 3. Skadesopgørelse fra 1825 for Agger Sogn og Nørlander, Knopper og Rønland i Harbøre Sogn fordelt efter de enkelte kategorier for skade.²² Derudover er interne og permanente flytninger angivet på kortet.

Ophav: Camilla Andersen, ArcGIS.

III. 4. Skadesopgørelse for Harbøre Sogn fra 1825 fordelt efter de enkelte kategorier for skade. Derudover er interne og permanente flytninger angivet på kortet.

Ophav: Camilla Andersen, ArcGIS.

Modstandskraft, sårbarhed og tilpasning

For at kunne forstå de præmisser familierne var underlagt og skulle håndtere i risikoområdet anvendes i denne artikel to centrale begreber i den miljøhistoriske forskning, nemlig modstandskraft og sårbarhed. *Sårbarhed* er et udtryk for en eksponering for risici, chok eller stød, samt vanskeligheder ved at håndtere disse. *Modstandskraft* forstås derimod som samfundets evne til at imødekomme, håndtere og komme sig

22 Den fulde skadesopgørelse for Agger Sogn blev takseret til 7.612 Rdl. I Harbøre Sogn blev skaderne samlet takseret til 4.961 Rdl. Samlingssag ang. Stormflod i Nørrejylland, DK-D5(3), 1803-1836, RA.

efter en ydre påvirkning af de sociale strukturer.²³ Ganske få samfund forbliver dog de samme efter en sådan påvirkning, hvorfor begrebet *tilpasning* ofte anvendes i forlængelse af modstandsbegrebet. I forlængelse heraf argumenterer historiker og geograf Greg Bankoff for, at der eksisterer to typer af risikosamfund. Den ene type er kendetegnet ved en hyppig erfaring med risici, som medfører en tilpasning, imens den anden type risikosamfund i højere grad forsøger at kontrollere risiciene. Det kunne for eksempel være med brug af hård kystsikring i form af høfder.²⁴ Bankoffs differentiering er interessant, fordi den argumenterer for, at en hyppig erfaring leder til tilpasning og modstandskraft over tid. Dette perspektiv anvendes her til at undersøge, hvilken betydning erfaring havde for håndteringen af stormfloderne på Limfjordstangen, og derved også, hvilken indvirken den havde på familiernes sårbarhed og modstandskraft.

De store landskabsændringer i forbindelse med en stormflod og den årlige kysterosion gjorde, at Limfjordstangen ikke var statisk, hvilket nødvendiggjorde en tilpasning. Tangens foranderlighed og fleksibilitet var faktisk det stabile,²⁵ hvorfor begreberne modstandskraft og tilpasning bliver analytiske begreber til at forstå præmisserne på tangen. Men det rejser samtidig spørgsmålet om, hvad der kan anskues som sårbart, for: “if the complete make-over of a society after a major disaster is qualified as a ‘resilient’ outcome, then only total breakdown or collapse remains as counter-evidence for a failure in resilience.”²⁶ Miljøhistoriker Tim Soens argumenterer på den baggrund for, at et totalt kollaps kun sker i ganske få tilfælde, hvorfor det er vigtigt at få identificeret de sårbare individer, når vi belyser modstandsduelige samfund.²⁷ Ingen omkom som nævnt ved stormfloderne på Limfjordstangen. Til gengæld stod familierne tilbage med store materielle skader på bygninger og tab af landbrugsjord, som ellers var en essentiel del af fiskernes kombinationsnæring. Den eksisterende forskning indikerer, at det var socioøkonomisk betinget, hvem der blev efterladt sårbare efter en stormflod.²⁸ I det følgende viser jeg imidlertid en anden tendens, nemlig at erfaring spillede en afgørende rolle for modstandskraften på tangen.

God, mådelig eller ringe

På skadeslisterne fra Agger i 1825 er der påført en interessant note under erstatnings-sagen. Hver enkelt husstand er blevet vurderet ud fra kriterierne god, mådelig eller ringe, og fordelingen mellem byerne ses på ill. 5. Blandt andet blev alle med skade

23 Bavel et al. 2020; Adger et al. 2009 s. 361.

24 Bankoff 2009; Bavel et al. 2020, s. 41.

25 Andersen, 2022.

26 Bavel et al. 2020, s. 36.

27 Soens 2018.

28 Bavel et al. 2020.

BY	God (pct.)	Mådelig (pct.)	Ringede (pct.)	Samlet antal skadelidte	Antal husstande (matrikel 1815)
Røn	21,7%	8,7%	65,2%	22	23
Toft	0%	50%	50%	4	4
Ø. Agger	12,5%	16,7%	50,0%	17	24
V. Agger	15,8%	10,5%	52,6%	15	19
Sdr. Aalum	31,5%	21,0%	47,4%	19	17
Nr. Aalum	0%	20%	80%	5	5
I alt	17	15	52		

Ill. 5. Figuren viser fordelingen af skadelidte på baggrund af kommissionens vurdering for Agger Sogn, 1825. Yderligere er antallet af husstande i 1815 angivet.

Ophav: Camilla Andersen.

på bygninger vurderet ringede, hvilket må være et udtryk for, at det var vanskeligt at udbedre skader på bygninger efter en stormflod. Familier med skade på bygninger befandt sig altså ifølge stormflodskommissionen i en meget sårbar situation. Modsat har kommissionen vurderet, at en række andre familier havde en større evne til at håndtere skaderne og tilpasse sig de nye vilkår, så de fik vurderingen god.

Årsagen til, at familier med skade på bygninger blev vurderet ringede skal formodentlig findes i det faktum, at disse familier var nødsagede til at flytte deres ejendomme. En af dem var Søren Andersen fra V. Agger, hvis hus befandt sig under 32 meter fra den nye havstok.²⁹ Beboerne på Limfjordstangen havde dog indgående erfaringer med sådanne flytninger af deres huse. Blandt andet skulle alle husene i V. Agger og Aalum-byerne være blevet flyttet to gange i løbet af én generation i 1800-tallet.³⁰ Dette var muligt på grund af en særlig selv bærende trækonstruktion, der stort set kun kendes fra disse egne, hvor bjælkerne var det bærende element, som var sikret inde bag murene. Denne konstruktion gjorde, at det var muligt at beskytte og genbruge materialerne til genopførelse af husene længere mod øst.³¹ Samtidig sikrede den selv bærende trækonstruktion, at huset og loftet ikke ville styrte sammen i tilfælde af, at vandmasserne væltede væggene, som ved stormfloden i 1868. Derved kunne familierne altid søge i sikkerhed på lofterne, når vandet stod højt i husene. Lignende konstruktioner kendes også fra værftgårdene i Tøndermarsken.³²

Selve ideen om at flytte kendes også fra den livsform, som af økonom Kenneth Boulding er blevet kaldt *the cowboy economy*, hvor en bosættelse opgives, når ressourcerne er opbrugt.³³ At beboerne blev på tangen ved brug af interne flytninger vidner dog om, at ressourcerne netop ikke var brugt op, men at der stadig eksisterede et næringsgrundlag på tangen, som familierne kunne udnytte. Derfor adskiller fi-

29 Samlingssag ang. Stormflod i Nørrejylland, DK-D5(3), 1803-1836, RA.

30 Østerbol 1878.

31 Andersen 2022.

32 Realdania 2023.

33 Boulding 1966.

skernes livsstil sig også fra førnævnte cowboyøkonomi, da der var tale om en strategi, som sikrede bosættelsen det givne sted inden for væsentlig kortere afstande, end det Boulding behandler i sin undersøgelse.

Flytningen af husene på tangen skete som en nødvendighed for at afbøde, at huset blev opslugt af havet ved den næste storm, hvilket understreger en forventning om gentagelse i samfundene. Men husene blev aldrig flyttet længere væk, end at familierne kunne udnytte samme ressourcegrundlag som på de matrikler, de havde til rådighed før stormfloden. Det handlede om at sikre husene, og det var som nævnt en almenkendt praksis med baggrund i erfaring om konstruktionen og genanvendelsen af sparsomme materialer. Det ses derfor om et udtryk for en tilpasningsstrategi, som opretholdt en modstandskraft hos individet,³⁴ men det sikrede samtidig byernes eksistens over tid, hvilket blandt andet gjaldt for Nørlander, Toft, V. Agger, Sdr. Aalum og Nr. Aalum.³⁵ Den eneste flytning, der skete som en direkte konsekvens af en væsentlig forringelse af ressourcegrundlaget, var opgivelsen af hele byen Gl. Toft omkring år 1700, hvor byen blev flyttet to kilometer længere mod syd. Her var ressourcegrundlaget forsvundet på grund af sandflugt, og hele byen blev flyttet, modsat alle de andre interne flytninger af huse på tangen, som skete gradvist i takt med, at havet rykkede tættere på.³⁶

Søren Andersen blev faktisk boende i V. Agger frem til sin død i 1835, hvorefter sønnen, Mads Sørensen, overtog matriklen. Det vidner om, at på trods af en ydre påvirkning, som efterlod individet sårbart, var det muligt ved brug af interne flytninger, en hyppig anvendt tilpasningsstrategi, at tilpasse sig risikoområdet og opnå en ny grad af modstandskraft i kølvandet på en stormflod. Tabet af jord efter 1825-stormfloden betød dog en omlægning af familiens kombinationsnæring, særligt efter at sønnen overtog jorden. Søren Andersens primære erhverv var fiskeri, kombineret med et mindre dyrehold, men i forbindelse med stormfloden i 1825 mistede husstanden det ene af dens to eng- og græsningslodder, og rådede derefter kun over ét mindre stykke jord. Betingelserne var derfor ikke optimale for Mads Sørensen, som i stedet ernærede sig som væver med et minimalt antal dyr.³⁷ Han blev dog boende i V. Agger frem til midten af 1860'erne, hvorefter familien endnu engang brugte tilpasningsstrategien med interne flytninger og bosatte sig i Ø. Agger længere mod øst, formodentlig som en konsekvens af stormfloderne i 1860'erne.

Generelt ser det ud til, at kommissionens vurderingskriterier i 1825 – god, mådelig eller ringe – havde en afgørende betydning for udbetalingen af erstatningssummen i Agger Sogn. Vurderingskriteriet 'god' har udløst den ringeste erstatningsprocent (33 pct.), mens 'mådelig' medførte en erstatning på 35-62 pct. og 'ringe' medførte den højeste procentvise udbetaling af erstatningspengene på 39-100 pct. Dog indikerer de

34 Andersen 2022.

35 Andersen 2022.

36 Andersen 2022; Støvring-Nielsen 1961.

37 Tiendedokumenter, Vestervig Agger Pastorat (VAP), 1811-1894, RA.

store variationer i beløbsstørrelse, at der har været tale om individuelle vurderinger, særligt for 'mådelig' og 'ringe'. Vurderingsnoten er ikke påført skadelisterne i Harboøre Sogn, men der ses samme store procentvise udsving i udbetalingen af erstatningen. En generel tendens på tværs af begge sogne er, at jorden har været svær at erstatte, hvorimod redskaber til fiskeriet blev fuldt erstattet. En del af forklaringen på det skal findes i de relativt store beløbsforskelle mellem skade på jord og redskaber, men det fremgår også klart af kommissionsrapporten, at man ikke fandt noget formål med at erstatte tabet af jord, da det ikke var muligt at opkøbe nyt.³⁸ Til gengæld har det været kommissionens intention, at de familier, der havde skade på bygninger og måtte flytte disse, skulle have fuld erstatning.

Myndighederne var altså opmærksomme på de to væsentligste tilpasningsstrategier, der sikrede en modstandskraft og tilpasning inden for husstanden, nemlig nødvendigheden af fiskeriet som et led i kombinationsnæringen, og muligheden for at flytte ejendomme til mere sikre lokaliteter på tangen.³⁹ Men deres prioriteringer med hensyn til udbetaling af erstatning afspejler samtidig, hvilke komponenter i samfundene, som efterlod individerne sårbare efter en stormflod; nemlig skade på bygninger og tab af fiskeredskaber. Det understreges af en ekstra pengegave, som fiskerne i Harboøre modtog ved kongelig resolution i december 1825: "500 Rbdlr. Sedler til Anskaffelse af Både og Fiskeredskaber med flere af de uundværligste Fornødenheder".⁴⁰

De skadelidtes socioøkonomiske profil

I den eksisterende forskning argumenterer Soens for, at det var socioøkonomisk betinget, hvem der var de mest sårbare individer, og dermed var mest eksponeret for risici. Soens påviste i sin undersøgelse af Vadehavsområdet efter en stormflod i 1570, at der eksisterede en social bias i forhold til de skadelidte hushold, som havde betydning for, hvor store skader det enkelte hushold oplevede. De større landbrug oplevede sjældent dødsfald, og deres huse blev sjældent ødelagte. Derimod var langt størstedelen af ofrene småbønder, der fik ødelagt deres huse, og hvis dyrehold omkom i vandmasserne.⁴¹ Det hang sammen med, at de mere velstillede gårdmænd havde kapital til at sikre deres ejendom forud for en stormflod, så de oplevede mindre skader og tab.

En så entydig tendens kan ikke spores i den socioøkonomiske profil hos de skadelidte på Limfjordstangen. I Agger Sogn var der tale om et forholdsvis fladt hierarki, hvor alle skaderamte husstande var angivet med betegnelsen '*husmand og fisker*'. Generelt var der i det sogn tale om en yderst fattig population. Det ses blandt andet i forbindelse med en ekstra skatteopkrævning i slutningen af 1700-tallet, hvor hele

38 Samlingssag ang. Stormflod i Nørrejylland, DK-D5(3), 1803-1836, RA.

39 Andersen 2022.

40 Samlingssag ang. Stormflod i Nørrejylland, DK-D5(3), 1803-1836, RA.

41 Soens 2018, s.163-164.

Ill. 6. Figuren viser erhvervsfordeling imellem de skadelidte i Harboøre Sogn, 1825.

Ophav: Camilla Andersen, ArcGIS.

sognet var fritaget.⁴² I Harboøre var der større forskelle i erhvervsbetegnelserne. Her boede både gårdmænd med større jordbesiddelser og ejendomme,⁴³ og hushold med erhvervsbetingelser, som var identiske med forholdene i Agger Sogn. Det gør det interessant at sammenligne, hvilken betydning disse forskelle i populationssammensætningen havde for skadesomfanget og den efterfølgende håndtering af skaderne.

Ill. 6. viser erhvervsfordelingen hos de skadelidte i Harboøre Sogn. Selv om der ses en overrepræsentation af gruppen *'fiskere og husmand'* og *'fisker'* i forhold til *'gårdmand'* og *'gårdmand og fisker'*, var det ikke udelukkende samfundets fattigste, der var de mest sårbare og udsatte i forbindelse med en stormflod. Faktisk ses nogle af de største skadesregistreringer hos gårdmændene, der led stor skade på deres jordlodder. Ligeledes var det ikke udelukkende gårdmændene, der modtog den procentvis laveste udbetaling, hvilket må betyde, at det ikke entydigt har været denne gruppe, der blev vurderet som de mest modstandsduelige, hvis det altså antages, at Harboøre har fulgt nogenlunde samme udbetalingsmodel og vurdering som i Agger.

De materielle skader var i højere grad end en socioøkonomisk status betinget af, hvor på tangen individet var bosat. De, der boede i forreste klitrække, oplevede som regel de største skader på jord og bygninger, hvilket ikke var socioøkonomisk bestemt. Ligeledes var en tredjedel af fraflytningerne fra Harboøre Sogn i årene efter 1825-stormfloden husstande, hvor manden stod angivet som gårdmand.

1825: Toftboerne flytter væk

Selv om der i denne artikel argumenteres for, at langt størstedelen af beboerne på Limfjordstangen blev i det udsatte kystlandskab og tilpassede sig vandets naturlige vilkår, må det på ingen måde underkendes, at en lang række familier flyttede fra

⁴² Ekstraskattekommissionen, København, Rentekammeret, 1789, RA.

⁴³ Andersen 2023 (ikke publiceret).

tangen, særligt i kølvandet på en stormflod. Disse familier er på mange måder interessante, fordi de kan belyse, hvad der var særligt udslagsgivende for de familier, som valgte en permanent fraflytning.

Ved 1825-stormfloden var den mest iøjnefaldende fraflytning toftboernes flytning til en ny lokalitet, Lyngs på Thyholm, godt 16 km østligere i Limfjorden. Her blev en hel by opgivet, der ellers havde været kendetegnet ved tilpasning og høj intern mobilitet igennem 1700-tallet.⁴⁴ Tangen var dog efterhånden blevet så smal her ved Toft, at det ikke længere var muligt at anvende interne flytninger, og sognets mest næringsrige jord var nu fuldstændig ruineret af sand og grus.⁴⁵ De fire familier fra Toft var da også dem, der uden tvivl havde fået de største skader på deres bygninger. Hver familie fik takseret skade på bygningerne for 120 Rdl., hvilket var over dobbelt så meget som de resterende takseringer i Agger Sogn. Ingen i Harboøre nåede op på dette skadesomfang. Foruden bygningerne, der formodentligt i Toft har været mere eller mindre totalskadede, led familierne også store tab på jordlodderne. Disse tab kunne dog ses i samme omfang andre steder i sognet og i Harboøre.⁴⁶ Toftboerne havde ligeledes lidt store skader i forbindelse med stormfloden i 1818. For eksempel mistede Poul Madsen fra Toft i 1818 en havbåd med tilbehør, der alene blev takseret til 130 Rdl. Der var altså tale om flere voldsomme materielle tab for den enkelte husstand inden for ganske kort tid.

Alle fire familier i Toft kan spores tilbage til 1787-folketællingen og havde derfor erfaring med at bo på et af de smalleste og mest udsatte steder på Limfjordstangen, men grundlaget for de to væsentlige tilpasningsstrategier var på dette sted forsvundet. Af indberetningen til kongen fra 1825 fremgår det, at toftboerne var nødsaget: ”at flømte og søge inde i Landet Eiendom, men disse arme Fisker-Familier have intet at købe for. Deres Forfatning er høist sørgelig. Uden offentlig Understøttelse ville de ikke være at redde”.⁴⁷

Bavel, Curtis, Dijkman, Hannaford, Keyzer, Onacker og Soens argumenterer for, at samspillet mellem myndigheder og individ spiller en afgørende rolle for modstandskraften.⁴⁸ Indtil 1825 havde statens håndtering af det udsatte kystlandskab på tangen dog været beskeden, men omfanget af stormfloden i 1825 fik national bevågenhed, særligt i aviserne. Der blev ligefrem igangsat en omfattende landsindsamling med kollekter for de skaderamte, hvor størstedelen dog gik til hertugdømmerne, som også var ramt.⁴⁹ Indsamlingen var inspireret af hollandske indsamlinger, der blev iværksat af den hollandske kongefamilie for at understøtte de udsatte kystområder i Holland.⁵⁰

44 Andersen 2022.

45 Andersen 2022.

46 Samlingssag ang. Stormflod i Nørrejylland, DK-D5(3), 1803-1836, RA.

47 *Amtsprovst Bendix's indberetning til kongen den 11. februar 1825* gengivet i Laursen 1926, s. 152-165.

48 Bavel et al. 2020; Keyzer 2016.

49 Ringkøbing Amt modtog 5.790 Rdl., hvoraf Harboøre Sogn modtog 2.197 Rdl. i erstatning, mens Thisted Amt modtog 3.563 Rdl. i erstatning, hvor det fulde beløb gik til Agger Sogn. Samlingssag ang. Stormflod i Nørrejylland, DK-D5(3), 1803-1836, *Underdanigst Beretning fra Kommittéen*, maj 1827, RA.

50 Jensen 2021.

Af en indstilling indsendt af Aggers Fattigkommission, provsten og sognefogeden i Agger til Danske Kancelli den 7. maj 1825 fremgår det, at de lokale myndigheder appellerede til, at toftboerne fik en væsentlig andel af kollektpengene på 500 Rdl. til at "afslutte handel om Byggeplads og Ejendom andetsteds".⁵¹ Oprindeligt var kollekten ikke tiltænkt reelle fraflytninger til andre sogne, men situationen må have været så alvorlig for de fire familier, at det ikke var muligt at genetablere sig på tangen.

Selv om toftboerne havde de største skadestakseringer på blandt andet bygningerne, er det interessant, at de kun fik udbetalt 36-39 pct. i erstatning svarende til vurderingen 'god'. Dette stemmer nemlig ikke overens med, at de fire familier blev vurderet henholdsvis 'mådelig' og 'ringe'. Svaret skal formentlig findes i de store skader på jorden, som kommissionen havde svært ved at kompensere. Ikke desto mindre stod familierne efter stormfloden i en utrolig sårbar situation uden huse eller jord og med en relativ lille erstatningssum i forhold til den tabte værdi. Derudover var der ingen udsigt til opkøb af jorde andre steder i sognet, og toftboerne kunne ikke længere trække på deres erfaring med interne flytninger i risikoområdet.

Toftboernes flytning væk fra Limfjordstangen var derfor af nød, for det havde aldrig været intentionen, at familierne skulle fraflytte sognet. Fraflytningen blev mulig grundet de nationale indsamlinger, og det blev et eksempel på, at det var muligt at forlade tangen og starte på ny.

1839: Et spørgsmål om erfaring fra 1825-stormfloden?

Imens billedet er ret entydigt for familierne fra Toft, er det knapt så entydigt for de efterfølgende fraflytninger. Kendetegnende for flytningerne væk fra Thybobøn efter stormfloden i 1839 var skader på bygninger og betydelige skader på jordlodderne. Men modsat skadesomfanget hos toftboerne i 1825, kunne lignende skadesomfang også ses hos de familier, der blev boende i Thyborøn, samt andre steder i Agger Sogn. Syv familier flyttede i årene 1839-1840 fra Thyborøn til henholdsvis Salling og Thyholm.⁵² Af de 24 skaderamte familier fra Thyborøn havde 16 husfædre erfaring fra 1825-stormfloden, enten som voksen hjemmeboende søn eller som husfader, svarende til 66,7 pct af forsørgerne i Thyborøn. Sammenholdes dette med resten af Agger Sogn, hvor der samlet var 37 skaderamte husstande, havde 30 husstande skadesregistreringer fra 1825-stormfloden, svarende til 81 pct. Der var altså langt flere familier med erfaring fra tidligere i den resterende del af Agger, og ingen af disse familier flyttede væk fra Limfjordstangen.⁵³

51 Samlingssagen, RA, 07.05.1825.

52 ASK, til- og afgangslister, RA.

53 Samlingssag ang. Stormflod i Nørrejylland, DK-D5(3), 1803-1836, RA; Samlingssag, Breve vedrørende stormfloden 8. – 9. januar 1839, Aalborg Stiftsamt, RA.

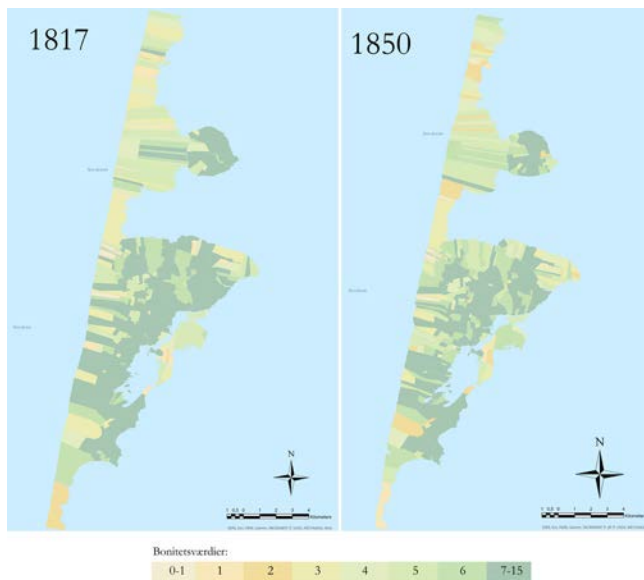
Ill. 7. Kortet viser forringelsen af jordens ydeevne fra 1815 til 1857 i Agger Sogn vurderet ud fra nedsættelse af boniteten på den enkelte matrikel. Ophav: Camilla Andersen, ArcGIS.

Erfaringen forstås som et udtryk for, at det enkelte individ havde stået i en lignende situation før ved direkte at have oplevet stormfloderne i 1818, 1822 og 1825, og at det dengang var lykkedes at tilpasse sig konsekvenserne og opretholde et livsgrundlag på tangen med fiskeri og jordbrug på trods af en forringelse af jordens ydeevne til kombinationsnæring.⁵⁴ Tilpasningen bestod i, at der i årene efter stormfloden i 1825 ses en stigning i antallet af mænd, der drog ind i fjorden om sommeren for at deltage i et stærkt reguleret sæsonfiskeri efter ål, der kun måtte finde sted i otte uger gældende fra Skt. Hans. Uden for krisetider blev dette ålefiskeri hovedsageligt benyttet af de familier, der ejede de mest sandede jorder på tangen.⁵⁵

Fleksibiliteten i kombinationsnæringen gjorde det derved muligt for det enkelte hushold at trække på andre næringsveje i forbindelse med pressede og sårbare situationer. Erfaringen var integreret i samfundets hverdagspraksisser, hvor fiskerne tog ålefiskeriet i brug i krisetider, hvorved familierne kunne afværge den umiddelbare sårbarhed ved det nedsatte jordudbytte, som var en konsekvens af sandaflejring og sandflugt. Jorden skulle ellers have sikret sommerens høst i en periode på året, hvor havfiskeriet var minimalt. Det var altså fiskernes faktuelle viden og erfaring med at trække på flere forskellige næringsveje, som havde betydning for, hvordan de enkelte familier håndterede den sårbare situation, de stod i efter en stormflod. En viden, som kunne afbøde konsekvenserne på sigt. På trods af myndighedernes observationer om sandflugt og ruinerede engområder, så viste erfaringen, at der med tiden ville komme vegetation igen og dermed også et grundlag for græsning til et dyrehold. Efter nogle

54 Andersen 2023 (ikke publiceret).

55 Andersen 2023 (ikke publiceret); Poulsen & Andersen (submitet 2023).

Ill. 8. Kortet viser forringelsen af jordens ydeevne fra 1817 til 1850 i Harbøre Sogn vurderet ud fra nedsættelse af boniteten på den enkelte matrikel. Ophav: Camilla Andersen, ArcGIS.

år kunne familierne igen udnytte engjorden på tangen frem for at drage ind i fjorden om sommeren og fiske efter ål.

Denne erfaring fra tidligere stormfloder manglede tre familier i Thyborøn. For tre af de syv familier, som flyttede fra Thyborøn, kom manden nemlig oprindeligt fra Harbøre Sogn. To af dem var først kommet til Thyborøn efter 1825, altså ganske få år før stormfloden ramte i 1839. De havde derved ikke et indgående kendskab til eller erfaring med det specifikke risikoområde. Formodentlig har de boet i Harbøre i forbindelse med 1825-stormfloden, men det har kun været muligt at koble én af de tre mænd til en skaderamt husstand i Harbøre. Der er tale om Niels Jensen Hav, som i 1836 giftede sig med enken Ane Jensdatter fra Thyborøn. Niels var hjemmeboende hos sin far Jens Hav i Harbøre under stormfloden i 1825, hvor husstanden havde en mindre skade på fiskeredskaber (6 Rdl.), som blev fuldt erstattet. Niels Jensen Hav havde derfor ingen erfaring med så store skader, som familien fik takseret i 1839, alene 400 rdl. for mistet jord samt et mindre beløb på bygninger og en båd. Familien fik kun udbetalt 19 pct. i erstatning. Fordelingen af erstatningssummerne fulgte samme princip som i 1825, hvor jorden havde en ringe erstatningsdækning, mens skader på bygninger og redskaber blev forsøgt erstattet fuldt ud.⁵⁶ Kendetegnende for alle de syv fraflyttende familier var, at de havde ganske få skader på deres bygninger sammenlignet med de resterende familier i Thyborøn, som blev. Det kan altså ikke have været skadesomfanget, der var den primære årsag til fraflytningerne. Det understreges af, at der uden for Thyborøn var tre andre familier, som ligeledes fik takseret skade på deres bygninger, alle fra Sdr. Aalum, hvor husene befandt sig i yderste klitrække. Alle tre husstande havde indgående erfaring fra både 1818- og 1825-stormfloderne, og familierne forblev i Sdr. Aalum resten af deres liv. Store skader på bygninger, som ellers

56 Samlingssag ang. Stormflod i Nørrejylland, DK-D5(3), 1803-1836, Langer 1980.

blev vurderet som en sårbarhed af myndighederne, var altså ikke ensbetydende med en permanent fraflytning som i 1825.

Yderligere havde en af de familier, der flyttede fra Thyborøn, en relation tilbage til byen Toft, der blev opgivet i 1825. At denne familie valgte at flytte permanent væk i 1839, kan altså ikke alene ses som et udtryk for sårbarhed. Der var snarere tale om en erfaring med tidligere fraflytning fra tangen, som derfor var en naturlig del af familiens tilpasningsstrategi.⁵⁷

Samlet kan det derved siges, at over halvdelen af de fraflyttende familier fra Thyborøn enten havde ganske lidt eller ingen erfaring med det udsatte risikoområde i Thyborøn, og en familie havde tidligere erfaring med fraflytning. Det efterlader et indtryk af, at de, der blev tilbage, i højere grad end de fraflyttede rådede over en erfaring med risikoområdet, og at denne erfaring var en væsentlig faktor for, hvor modstandsduelige de var, når familierne stod med store materielle tab og en ringe erstatningsudbetaling til at håndtere skaderne og tilpasse sig de nye vilkår. Denne konklusion understøttes af, ingen af de familier i Agger Sogn, der havde erfaring fra 1839-stormfloden, flyttede fra Limfjordstangen efter stormfloderne i 1862 og 1868.⁵⁸ I kølvandet på de to stormfloder fulgte ellers en del fraflytninger, men det var en yngre generation på tangen med ganske lidt erfaring med stormfloder, der flyttede.⁵⁹

Lav stormflodsaktivitet medførte en sårbarhed

Hvor første halvdel af 1800-tallet var kendetegnet ved hyppige stormfloder, så var det først i 1862, at Limfjordstangen igen blev ramt. 23 år efter 1839-stormfloden. Til gengæld blev Limfjordstangen allerede ramt igen seks år efter i 1868, og i perioden fra 1863 til 1871 flyttede ikke mindre end 18 familier fra Agger. Et større antal familier flyttede ligeledes fra Harboøre, men manglende til- og afgangslister fra perioden har besværliggjort en dybere indsigt heri. Det vides dog, at der i 1860'erne og 1870'erne blev etableret en større koloni af harboørefiskere på Jegindø i Limfjorden.⁶⁰ Nye undersøgelser har argumenteret for, at årsagen til flytningerne i 1860'erne var et samspil af flere faktorer herunder fattigdom, stormfloder og en række store drukneulykker.⁶¹ Denne undersøgelse viser, at det ligeledes var et spørgsmål om erfaring. Kendetegnende for fraflytningerne i Agger i 1860'erne var, at der i større grad end tidligere er tale om en diversitet i forhold til, hvor familierne kom fra. Mens de tidligere fraflytninger alle var fra samme by, adskiller 1860'ernes fraflytninger sig ved, at flytningerne skete fra alle byerne i Agger Sogn.

57 ASK, til- og afgangslister, RA.

58 Andersen 2023, Limfjordstangens demografi, 1780-1880.

59 ASK, til- og afgangslister, RA: FTA, RA.

60 Gardiner et al. 2022; Strandgaard 1888.

61 Gardiner et al. 2022.

En lav intensitet i stormfloder i anden halvdel af 1800-tallet betød, at der var lidt eller ingen erfaring dermed hos en stor andel af indbyggerne på tangen. Beregnes gennemsnitsalderen for husfaderen og hans hustru samt andre voksne i husstanden hos de fraflyttede familier i perioden 1863-1871,⁶² viser det sig, at de i gennemsnit var 10,6 år, da stormfloden ramte i 1839. Særligt ved fraflytningen i 1864, hvor seks familier fra Sdr. Aalum, Ø. Agger, V. Agger og Thyborøn slog sig ned og grundlagde byen Lyngby elleve kilometer nord for Agger, var der tale om en meget ung gruppe. Det er blandt andet blevet fremhævet i Jake Gardiner, Inger Knudsen og Line Knudsens artikel fra 2022, at flytningen var et bevis for, at tangen nu var så udpint, at det ikke længere var muligt at tilpasse sig.⁶³ Det er dog iøjnefaldende, at de, der flyttede til Lyngby, i gennemsnit kun var 8,7 år, da stormfloden ramte i 1839, hvorfor det samlet vurderes, at familierne ingen erfaring havde fra tidligere stormfloder med tilpasning. Dette skabte en øget sårbarhed, fordi de manglede et indgående kendskab til, hvordan man tilpasser sig. Ligeledes er det sigende for Lyngby-flytningen, at ingen af de seks husstande havde etableret sig med børn og befandt sig tidligt i etableringsfasen. Gardiner et al. fremhæver, at der blandt familierne havde været et ønske om at oprette et nyt strandfogedembede i Lyngby, men de udnævner stormfloden som begivenhed som den direkte årsag til flytningen. Denne undersøgelse tilføjer hertil, at også manglen på erfaring fra tidligere var udslagsgivende for, at netop disse familier valgte at flytte helt væk. Manglende erfaring efterlod individet sårbart. Men beslutningen om en reel fraflytning står samtidig i skarp kontrast til nogle af de andre sårbare individforløb, hvor familierne valgte at blive på tangen.

1839: En drukneulykke og stormflodskriminalitet

Den 18. marts 1840 blev Ane Marie Jensdatter og Lars Markussen viet i Agger Kirke. Umiddelbart et ægteskab som så mange andre, men bag dette ægteskab gemmer der sig to interessante livshistorier, der på grund af vandets ubarmhjertige vilkår fik de to skæbner forbundet. Da ægteskabet blev indgået, var Ane Marie 32 år og enke. Hun var i 1834 blevet gift med Christen Madsen, og i 1837 fik parret en datter. Familien levede hovedsageligt af fiskeri og et lille stykke engjord, som gjorde det muligt at supplere husholdningen med et mindre dyrehold. Fiskeriet var dog det primære erhverv. Om foråret foregik det på havet med de store havbåde, der var fladbundede og uden sejl, og hvor den flade bund sikrede sejladsen hen over de farlige revler. Knud Aagaard skrev i 1802, at fiskeriet var særlig udbytterigt om foråret og om efteråret, hvis vejret ellers tillod det.⁶⁴

62 Børn er ikke medregnet i gennemsnittet. Der er udelukkende tale om en gennemsnitsalder for husstandens overhoved, hustruen og eventuelle voksne, der var født i 1839.

63 Gardiner et al. 2022.

64 Aagaard 1802, s. 18.

Vejret var med stor sandsynlighed flot de første dage i april 1839, da syv drog ud på havet, heriblandt Christen Madsen. På tragisk vis må vejrforholdene dog have ændret sig, for den 11. april meldes de alle omkommet på havet. At vejrforholdene ændrede sig og skabte helt andre vilkår på vandet var langt fra ualmindeligt i forbindelse med drukneulykker i kystsovnene.⁶⁵ De omkomne fiskere var i alderen 21-36 år. Tre var husforsørgere, mens de øvrige med stor sandsynlighed var et vigtigt forsørgelsesled i husstanden.⁶⁶

Ane Marie og Christen Madsen havde i forvejen befundet sig i en presset situation som følge af stormfloden i januar 1839. Af skadeslisterne ses det, at Christen Madsen havde lidt en skade på 110 Rdl. på sin jord. Skaden var af en betydelig størrelse sammenlignet med den resterende opgørelse for Agger. Dog havde Christen Madsen hverken mistet værdi på sine bygninger eller fiskeredskaber. Dette efterlod familien med en lav erstatningsprocent, hvorfor det må have været en kæmpe udfordring for Ane Marie i april 1839 at skulle imødekomme skaderne samtidig med tabet af hendes mand. Næsten som forventet valgte Ane Marie hurtigt at indgå i et nyt ægteskab. Det var en almen social praksis, ligesom det kendes fra mange andre danske kystsamfund.⁶⁷ Dette førte til, at Ane Marie giftede sig med den kun 23-årige Lars Markussen fra Harboøre.

Da deres ægteskab blev indgået, var Lars Markussen imidlertid involveret i en retssag om overfald og ulovligt fiskeri med pulsvod efter ål i fjorden. Dette fiskeri var med stor sandsynlighed direkte afledt af januar-stormfloden. Natten mellem den 18. og 19. maj 1839 havde 18 fiskere fra Harboøre befundet sig i vigen ud for V. Assels på Mors, hvor de fiskede efter ål med de effektive pulsvod, vel og mærke uden for den lovlige periode.⁶⁸ Fiskerne var imidlertid blevet opdaget af de lokale fiskere inde fra land. I forsøget på at afværge harboørefiskernes ålefiskeri satte de lokale fiskere deres både i vandet og roede ud. Det endte i et åbent slagsmål på fjorden, og flere af de lokale var ilde tilredt, da de kom i land. Af retsdokumenterne fremgår det, at harboørefiskerne mente at have ageret i nødværge. Alligevel blev fiskernes både og redskaber beslaglagt, og sagen kom til at løbe i over et år, inden den endelige dom blev afsagt den 15. juli 1840.⁶⁹

Hovedargumentet fra forsvarerens side var stormfloden i 1839. Ifølge forsvareren var fiskerne vel vidende om lovbestemmelserne fra 1750, men de havde alligevel anvendt pulsvod ulovligt ”for derved at erhverve det Nødtørftige til den hjemme

65 Ussing 1928.

66 Agger Sogn kirkebog, ASK, RA.

67 Degn et al. 1993; Holm 1991; Rheinheimer 2011.

68 Uddybning af pulsvodfiskeriet, Forordning af 1750, se Rasmussen 1968.

69 Irettelagt den 4. dec. 1839. Fremlagt under Morsø Herreders Extraret den 11. april 1840. Sager til justitsprotokoller, *Documenter til Sagen Justitien endeel Fiskere fra Odbye og Harboøer*, Morsø Nr. og Sdr. Herredsfoged (MH), Rigsarkivet (RA), 1839-1840.

nødlidende Familie”.⁷⁰ Stormflodsskaderne havde altså fået fiskerne til at søge ind i fjorden før tid for at opretholde et økonomisk fundament for de fattige fiskerfamilier. I sidste ende kan det meget vel have været harboørefiskernes ulykkelige situation og direkte afhængighed af fiskeriet, der var med til at nedsætte dommen. Pulsvodssagen blev nemlig afgjort med erstatning, selv om der var lagt op til, at samtlige tiltalte skulle have forbudt brugen af deres både og pulsvodgarn. Dette ville have været en katastrofe for harboørefiskerne, da sommerens ålefiskeri i fjorden med pulsvod var en essentiel del af deres kombinationsnæring. Hvad angår slagsmålet blev hver af de 12 mænd, herunder Lars Markussen, idømt fire gange fem dages fængsel på vand og brød. Her var der ligeledes argumenteret for en strengere straf på tre års samlet ophold i tugthuset. Formodentlig må man have vurderet, at det var for voldsom en straf at efterlade de trængte familier med et længere fravær af forsørgerne.

Lars Markussen forblev i Agger Sogn til sin død⁷¹ og fik i alt otte børn med tre forskellige hustruer. Han blev ved med at leve af hav- og fjordfiskeriet kombineret med et mindre dyrehold.⁷² Selv om der på mange måder er tale om en enkeltstående og unik fortælling om Ane Marie og Lars, gjorde lignende sig gældende for en af de andre dømte, Christen Thomsen. Han giftede sig nemlig med enken Maren Thorkildsdatter, hvis mand ligeledes var omkommet ved drukneulykken i april 1839. Generelt formede vandet livet på mange forskellige måder på Limfjordstangen, og mange af områdets livshistorier er tæt forbundne og sammenfiltrede og viser de sociale normer og praksisser i de små kystsamfund. Der var tale om en social solidaritet og overlevelsesmekanisme, der gjorde Limfjordstangen modstandsdygtig helt ned i den enkelte husstand.

Stormfloden pressede 18 fiskere ud i kriminalitet, en ikke ualmindelig respons på katastrofer hos fattige samfundsgrupper.⁷³ Bavel et al. argumenterer for, at kriminalitet ofte ses som en indikation for en kortsigtet respons på katastrofer.⁷⁴ Ydermere er det interessant, at fiskerne fra Harboøre tog kendte metoder i brug for at imødekomme de økonomiske tab fra stormfloden i form af pulsvodfiskeriet, ligesom det var tilfældet efter stormfloden i 1825.⁷⁵

Erfaring med risikoområdet

En pram uden for huset og et nødflag til at signalere hjælp er nogle af de tydeligste beviser for den alvor, der ramte tangen i forbindelse med en stormflod. Der var tale

70 Sager til justitsprotokoller, *Documenter til Sagen Justitien endeel Fiskere fra Odbye og Harboøer*, Morsø Nr. og Sdr. Herredsfoged (MH), Rigsarkivet (RA), 1839-1840.

71 Optræder sidste gang i folketællingen fra 1901 i en alder 84 år.

72 Tiendedokumenter, Barthomæusrente fra 1850-1854, VAP, RA.

73 Bavel et al. 2020.

74 Bavel et al. 2020, s. 125 & 140.

75 Andersen (ikke publiceret 2023); Poulsen & Andersen (submitet 2023).

om sikkerhedsforanstaltninger. Et resultat af erfaring fra tidligere, men også en forventning om gentagelse.⁷⁶ Gentagne gange måtte familier flygte op på lofterne af frygt for deres eget liv, når vandmasserne væltede ind over tangen. Men stormfloderne kostede aldrig nogen menneskeliv på tangen, modsat mange andre risikoområder.⁷⁷ Det ses som et udtryk for, at der på Limfjordstangen var indlejret en erfaring med stormfloderne, hvor forberedelse og forventning om gentagelse var en del af hverdagen på tangen.

Generelt fik familierne på Limfjordstangen igennem 1800-tallet en indgående erfaring med stormfloder. En hyppig frekvens i første halvdel af 1800-tallet gjorde, at mange familier gentagne gange måtte håndtere at være bosat i et meget udsat og risikopræget kystområde. Det var ikke muligt at afværge stormfloderne, men forberedende tiltag blandt andet med jordvolde rundt om husene og risbeplantning, der skulle sikre klitternes eksistens, fungerede som værn mod vandet, når det kom. Samtidig tilpassede familierne sig løbende risikoområdets præmisser. Det var muligt gennem den fleksibilitet, som var indlejret i samfundenes hverdagspraksisser, særligt i kombinationsnæringen og ved brugen af interne flytninger. Erfaring på Limfjordstangen bestod i en viden om individets handlemuligheder, altså en viden om hvordan den enkelte familie kunne ruste sig til at håndtere meget sårbare situationer, sammen med en bevidsthed om, at det var muligt at overkomme de materielle tab. Erfaringen byggede på kendte praksisser, som kunne tages i brug i pressede situationer, hvorved det var muligt at tilpasse sig de nye vilkår. Huse kunne flyttes til mere sikre lokaliteter ved genbrug af materialerne. Samtidig kunne familierne i krisetider trække på et velkendt sæsonbetonet fiskeri for at kompensere for den umiddelbare forringelse af engjorden. At kombinationsnæringens fleksibilitet blev særlig udslagsgivende for tilpasningen understøttes af, at stormfloderne kun i begrænset omfang medførte en omlægning af næringsveje. Dette må siges at være en yderst modstandsduelig egenskab for et risikosamfund, at familierne kunne tilpasse sig ved brug af hverdagspraksisser.

Anderledes forholdt det sig i den indre del af Limfjorden, der efter gennembruddet i 1825 for første gang blev ramt af en stormflod i 1839. I Løgstør og Nibe var mange af de skaderamte familier nødsaget til at skifte næringsvej, da de udelukkende havde fokuseret på ét erhverv, heriblandt det betydningsfulde sildefiskeri i Nibe. Sildefiskeriet havde allerede oplevet en voldsom nedgang i løbet af 1830'erne, hvilket efterlod mange familier i en sårbar position, da stormfloden ramte i 1839. Fire kilometer vest for Nibe var situationen en anden, hvor byen Sebbler forud for stormfloden havde drevet kombinationsnæring. Efterfølgende blev fiskeriet i højere grad erstattet af landbruget som det primære erhverv.⁷⁸ Det understreger, at der i et bredt omfang på Limfjordstangen var opbygget en modstandskraft i samfundene og i de enkelte hushold, hvor

76 Bavel et al. 2020.

77 Dahlberg 2017; Soens 2018; Bavel et al. 2020.

78 Birkmose et al. 2020. Studenterprojekt, ikke publiceret, Aalborg Universitet.

erfaringen med de fleksible praksisser var medvirkende til, at de materielle skader kunne håndteres.

Dertil kommer den direkte oplevelse af en stormflod hos beboerne på Limfjordstangen. Erfaring i den henseende betyder også at have set stormfloderne i øjnene, at have oplevet dem og erfaret, at det er muligt at afbøde og tilpasse sig tabene. At tangen blev ramt af fem stormfloder inden for 21 år i perioden 1818-1839 medførte en erfaring, som er essentiel del af risikoområdets præmisser ifølge Bavel et al. Modsat betød de efterfølgende 23 år uden stormfloder fra 1839 til 1862, at viden om individets handlemuligheder manglede hos en stor del af familierne i 1860'erne. Familierne havde uden tvivl hørt fortællinger om de voldsomme stormfloder i starten 1800-tallet og kendte derfor til risiciene, men langt størstedelen af den gruppe, som flyttede fra tangen i 1860'erne, havde ikke stået i en lignende situation før. Derudover var deres handlemuligheder væsentlig indskrænket i anden halvdel af 1800-tallet. Særligt i Thyborøn, som gennem generationer var lykkedes med at opretholde et udbytte fra engjorden som supplement i kombinationsnæringen, stod med væsentlig forringede præmisser i 1860'erne.⁷⁹ Den strategi, som området havde været mest afhængig af og havde erfaring med, var ikke længere mulig at anvende. På samme måde som toftboerne oplevede det i 1825. Dertil kom, at havet i 1860'erne var rykket ganske tæt på Thyborøn og havde intensiveret landskabsændringerne i en grad, som byen ikke tidligere havde været vant til. Hverken byen eller de enkelte familier havde derfor erfaring med denne problemstilling, og sammen med, at grundlaget for at drive kombinationsnæring som den primære tilpasningsstrategi svandt ind, medførte det, at mange familier flyttede væk. Det er ligeledes interessant, at de familier som valgte at flytte væk, var nogle af dem, som ejede allermindst jord i Thyborøn. Faktisk står de seks familier, som grundlagde Lyngby, slet ikke registreret som jordbesiddere i hartkornsangivelsen fra 1862.⁸⁰ Dertil kom, at fraflytningerne i 1825 og 1839 stod som eksempler for andre handlemuligheder, der i Gardiner et al.'s undersøgelse er blevet omtalt som starten på en reel flyttekultur, som samtidig fik økonomisk opbakning fra staten.⁸¹

Opsamling

Studiet af Limfjordstangen vidner om, at erfaring spillede en afgørende rolle for modstandskraften og tilpasningen i et risikoområde med hyppige stormfloder. En erfaring med naturens præmisser, og hvordan de kunne håndteres. Erfaringen gik som nævnt forud for et socioøkonomisk skel hos de skaderamte, modsat hvad Sorens påviste i sin undersøgelse af Vadehavsområdet. Store materielle skader var ikke

79 Andersen 2023 (ikke publiceret).

80 Tiendedokumenter, Hartkornsangivelse for Agger Sogn 1862, VAP, RA.

81 Gardiner et al. 2022.

ensbetydende med en øget sårbarhed og permanent fraflytning. Selv i den sårbare position som Ane Marie befandt sig i, først med stormflodens ødelæggelser i 1839 og få måneder senere med tabet af sin mand ved en stor drukneulykke, lykkedes det hende at tilpasse sig den værst tænkelige situation. Sædvane, sociale praksisser og erfaring gjorde, at tab kunne håndteres. Modsat har undersøgelsen vist, at manglende erfaring og en indskrænkelse af handlemuligheder, fordi naturgrundlaget forsvandt, efterlod individet sårbar, hvor konsekvensen ofte var en reel fraflytning. I forlængelse af de eksisterende undersøgelser om fraflytningerne fra tangen, er denne artikel med til at understøtte, at der var tale om en lang række forskellige forudsætninger for, hvorfor nogle valgte en permanent fraflytning, mens andre blev. Den eksisterende forskning har i stort omfang fokuseret på dem, der flyttede væk, mens denne artikel har identificeret den væsentligste forskel mellem dem, der blev, og de permanente fraflytninger. Denne forskel var erfaring med risikoområdet.

Når stormfloderne sammenholdes over tid, lærte langt de fleste familier at leve med stormfloderne og udvikle tilpasningsstrategier derefter, som blev til almen praksis og sædvane i samfundene. Det var en del af hverdagen, at der var en reel risiko. Sigende er det, at de husstande, der både oplevede 1825-stormfloderne og stormfloderne i 1860'erne, blev på tangen, mens familier, som aldrig havde stået i en lignende situation før, i højere grad flyttede væk. Erfaringen med risiciene og håndteringen blev et udtryk for modstandskraften på Limfjordstangen, mens manglende erfaring blev en sårbarhed hos individet. Dog betød den store andel af familier, som stod uden erfaring i 1860'erne, særligt i Thyborøn, at nogle samfund ligeledes befandt sig i en sårbar position.

Samtidig har samspillet imellem individ og myndighed været en væsentlig præmis for tilpasningen, hvilket bekræftes af den eksisterende forskning.⁸² Myndighedernes tilstedeværelse muliggjorde flytningerne gennem erstatningsudbetalingerne, hvor det blev vurderet hvem, der var mest trængende, og hvor pengene ville have størst gavn. Ligeledes sikrede en udskydelse af skatteopkrævningen, at alle familierne på tangen fik mulighed for at tilpasse sig og udbedre skaderne, og ekstra pengegaver fra kongen sikrede en kapital til at erhverve sig nye fiskeredskaber, som var en væsentlig præmis for kombinationsnæringen. Yderligere kommer forventningen om gentagelse til udtryk ved en ekstra foranstaltning, som myndighederne indførte i Agger Sogn efter 1825. Den havde til formål at sikre familierne imod fremtidige stormfloder, og den bestod i at halvdelen af det tildelte erstatningsbeløb blev tilbageholdt af Kancelliet. Ideen var at lade beløbet optjene renter, hvorved der blev sparet et større beløb sammen, som kunne anvendes ved senere flytninger. Det er nok et af de tydeligste eksempler på bevidstheden om risikoområdets farer, hvor forventning, forberedelse og erfaring blev nøgleord i håndteringen både fra myndighedernes side, men også hos familierne, der alle accepterede denne fordeling. Erfaringen sagde, at

82 Bavel et al. 2020; Keyzer 2016.

stormfloden ville ramme igen, og på den måde sikrede man også muligheden for en fremtidig håndtering.

Denne undersøgelse har sat på fokus på erfaringens betydning i et risikoområde. I dag ser vi ind i en virkelighed, hvor de danske kyster er tæt bebygget. I årtier har der været en søgen efter at være bosat i forreste klitrække uden altid at forholde sig til konsekvenserne herved. Fiskerne på Limfjordstangen boede om nogen i forreste klitrække og tilpassede sig igennem fleksibilitet og interne flytninger. Men denne iboende erfaring og fleksibilitet er forsvundet for langt de fleste kyststrækninger, og i dag er det ikke længere muligt at flytte huset til den næstbedste klitrække. For der ligger endnu et hus. I stedet bør vi anvende den historiske viden til i fremtiden at indrette os anderledes, end vi har gjort de sidste halvandet hundrede år. Ikke kun ved kysterne, men ligeledes i de mange områder, som i stigende grad oplever massive oversvømmelser i forbindelse med skybrud, hvor grundvandet står så højt, at vandet ikke længere kan komme væk, når der har været hyppig nedbør over en længere periode. Myndighederne har et ansvar for at tænke en langsigtet historisk og lokal erfaring ind, når nye boligområder udvikles i vådområder, hvor det allerede er kendt, at grundvandet står højt, eller når der gives dispensation for kystnær bebyggelse, som er i direkte modstrid med den viden, vi har om de risici, der er forbundet ved at bo tæt ved kysterne. Men danskerne har ligeledes et ansvar. På samme måde som vi er i gang med at ændre vores opfattelse af de grønne transportformer, viser denne undersøgelse, at vi ligeledes burde tænke risiciene ind som en permanent del af vores hverdag. Der er ikke længere tale om ekstraordinære vejrphenomener, men om tilbagevendende risici med kortere intervaller end vi har været vant til. Vi ved, hvilke områder, der er udsatte, for det viser historien os, og denne undersøgelse har derudover konkret vist, hvilken betydning det har for individets handlemuligheder, at der er en indlejret erfaring og viden om de risici, der er forbundet ved at bo tæt ved vand. Over tid blev langt de fleste beboere på Limfjordstangen rustet til at håndtere risiciene, men det krævede en bevidsthed, erfaring og tilpasning, som var allestedsværende i hverdagen og ikke kun i kølvandet på en stormflod.

Litteratur

- Aagaard, Knud 1802: *Physisk, oekonomisk og topografisk Beskrivelse over Thyne beliggende i Thisted Amt, Aalborg*. Forfatterens eget forlag, Viborg.
- Adger, W. Neil 2000: "Social and ecological resilience: are they related?". *Progress in Human Geography*, 24:3.
- Andersen, Camilla 2022: "Tilpasning og fleksibilitet i et foranderligt kystlandskab i 1700- og 1800-tallet". *Temp – tidsskrift for historie*, 25:2022, s. 89-110.
- Bankoff, Greg 2009: "Cultures of Disaster, Cultures of Coping: Hazard as a Frequent Life Experience in the Philippines". Mauch, Christof og Pfister, Christian

- (red.): *Natural Disasters, Cultural Responses. Case Studies towards a Global Environmental History*. Lexington Book.
- Bavel, Bas van; Curtis, Daniel R.; Dijkman, Jessica; Hannaford, Matthew; de Keyzer, Maika; Onacker, Eline van og Soens, Tim 2020: *Disasters and History. The Vulnerability and Resilience of Past Societies*. Cambridge University Press. DOI: 10.1017/9781108569743.
- Boulding, Kenneth 1966: "The Economics of the Coming Spaceship Earth". Jarrett, Henry (red.): *Environment Quality in a Growing Economy*, John Hopkins University Press, s. 3-14.
- Christensen, Robert 1969: "Karen Johanne Andersdatter af Røn". *Historisk Årbog for Hardsyssel*.
- Dahlberg, Rasmus; Albris, Kristoffer og Jebsen, Martin 2017: "The Baltic Storm Surge in November 1872. Urban Processes, Gendered Vulnerability and Scientific Transformations". Simonton, Deborah og Salmi, Hannu (red.): *Catastrophe, Gender and Urban Experience, 1648-1920*. Routledge, Abingdon, s. 177-198. DOI: 10.4324/9781315522814.
- Degn, Ole; Johansen, Hans Chr. og Madsen, Per 1993: *Tre Danske Kystsamfund i Det 19. Århundrede*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Freitas, Joana Gaspar de; Bastos, Maria Rosário og Alveirinho Dias, Joan 2018: "Traditional Ecological Knowledge as a Contribution to Climate Change Mitigation and Adaptation: The Case of the Portuguese Coastal Populations". Walter L. Filho, Evangelos Manolas, Anabela M. Azul, Ulisses M. Azeiteiro og Henry McGhie (red.): *Handbook of Climate Change Communication: Vol. 3. Case Studies in Climate Change Communication*, Springer International Publishing AG. DOI: 10.1007/978-3-319-70479-1.
- Gardiner, Jake Hubert; Knudsen, Inger Børn og Knudsen, Line Vestergaard 2022: "Fra Stormflodsflygtning til erhvervsmigrant. Mobilitet fra Limfjordstangen 1825-1910'erne". *Historisk Tidsskrift*, 2022:2, s. 309-341.
- Hewitt, Kenneth 1997: *Region of risk. A geographical introduction to disasters*. Longman, Edinburgh.
- Holm, Poul 1991: *Kystfolk: Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550-1914*. Fiskeri- og Søfartsmuseet Esbjerg.
- Jensen, Lotte 2021: "Floods as shapers of Dutch cultural identity: media, theories and practices". *Water History*, vol. 13, nr. 2, 2021.
- Jørgensen, Finn Arne; Karlsdóttir, Unnur Birna; Mårald, Erland; Poulsen, Bo og Räsänen, Tuomas: "Entangled Environments: Historians and Nature in the Nordic Countries". *Historisk tidsskrift*, 92(01), s. 9-34.
- Keyzer, Maika de 2016: "All we are is dust in the wind. The Social causes of a "subculture of coping" in the late medieval coversand belt". *Journal for the History of Environment and Society*, s. 1-35. DOI: 10.1484/J.JHES.5.110827.

- Langer, Anders Vrist 1980: *Stormflodsramt. Hjælpen til de truede byer på Limfjordstangerne*. Forlaget Bogtrykkergården, Struer.
- Laursen, Henrik 1926: "Fra Agger for hundrede Aar siden". *Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred*.
- Lübken, Uwe og Mauch, Christof 2011: "Uncertain Environments: Natural Hazards, Risk and Insurance in Historical Perspective". *Environment and History*, vol. 17, nr. 1, s. 1-12.
- Mauch, Christof og Christian Pfister 2009: *Natural Disasters, Cultural Responses: Case Studies toward a Global Environmental History*. German Historical Institute, Washington D. C.
- Mauelshagen, Franz 2007: "Flood Disasters and Political Culture at the German North Sea Coast: A Long-term Historical Perspective". *Historical Social Research*, 32(3), s. 133-144.
- Pfister, Christian 2014: "The Monster Swallows You: Disaster Memory and Risk Culture in Western Europe, 1500-2000". Heike Egner, Marén Schorch og Martin Voss (red.): *Learning and Calamities. Practices, Interpretations, Patterns*. Routledge, 1. udg., s. 77-93. DOI: 10.4324/9780203794678.
- Rasmussen, Holger 1968: *Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centradirigering*. Folkelivsstudier 2, Nationalmuseet.
- Rheinheimer, Martin 2011: "Ægteskabsforhold på Amrum. Et søfartssamfunds historiske demografi 1700-1900". *Sjæk'len*, Fiskeri- og Søfartsmuseet Esbjerg.
- Soens, Tim 2018: "Resilient Societies, Vulnerable People: Coping with North Sea Floods before 1800". *Past and Present*, 241, s. 143 -177. DOI:10.1093/pastj/gty018.
- Strandgaard, H. C. 1888: "Om Udvandringen fra Agger og Harboøre". *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*, 2. rk., bind 2, s. 115-123.
- Støvring-Nielsen, Henrik 1957: "Sandflugten i Thy 1660-1800". *Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred*.
- Ussing, Henrik 1928: *Det Gamle Harboøre. Optegnelser af Karen Thuborg*, Det Schönberske Forlag, København.
- Østerbol, A. 1878: "Fra Agger Sogn". *Geografisk Tidsskrift*, Tavle V, s. 129-138.

Utrykte kilder

- Rigsarkivet (RA), Agger Sogn Kirkebog, Kontraministerialbog (ASK), 1814-1891.
- Rigsarkivet (RA): Dueholm, Ørum og Vestervig Amter, Designationer over justitskassens indtægter, 1756-1793
- Rigsarkivet (RA), Ekstraskattekommissionen, Regnskab for Formueskatten for Købstader og Amte, Dueholm, Ørum, Vestervig, Amter, København, Rentekammeret, 1789.
- Rigsarkivet (RA), Harboøre Sogn Kirkebog, Kontraministerialbog (HSK), 1815-1891.
- Rigsarkivet (RA), Folketællinger (FTA), Agger Sogn, 1787-1901.
- Rigsarkivet (RA), Folketællinger (FTH), Harboøre Sogn, 1787-1901.

- Rigsarkivet (RA): Morsø Nr. og Sdr. Herredsfoged, forskellige sager, 1822-1841.
- Rigsarkivet (RA), Sager til justitsprotokoller, *Documenter til Sagen Justitien endeel Fiskere fra Odbye og Harboøer*, Morsø Nr. og Sdr. Herredsfoged (MH), 1839-1840.
- Rigsarkivet (RA): Sallinglands Herredsfoged, Fortegnelse over tinglæste fæstebreve mm., 1839-1854.
- Rigsarkivet (RA), Samlingssag ang. Stormflod i Nørrejylland, Danske Kancelli 5. (3.) Departement (DK-D5(3)), 1803-1836.
- Rigsarkivet (RA): Samlingssag, Breve vedrørende stormfloden 8. – 9. januar 1839, Aalborg Stiftsamt.
- Rigsarkivet (RA): Thisted Amt, Indberetninger om ålefiskeriet, 1794-1804.
- Rigsarkivet (RA): Thisted Amt, journalsager, fiskerisager, 1804-1840.
- Rigsarkivet (RA), Tiendedokumenter, Vestervig Agger Pastorat (VAP), 1811-1894.
- Thisted Amtsavis (TA), Den Nord-Cimbriske Tilskuer, 1824-1825
- Thisted Amtsavis (TA) Thisted Kongelig Allernaadigst Privilegerede Amtsavis og Avertissementstidende, 1831-1849
- Thisted Amtsavis (TA), 1859-1960

Databaser

Andersen, Camilla 2023: Limfjordstangens demografi, 1780-1880.

Ikke publiceret litteratur

- Andersen, Camilla 2023: "Kombinationsnæringens alsidighed i et risikopræget kystsamfund i 1800-tallet".
- Poulsen, Bo & Andersen, Camilla 2023: "Seasonal Migrants and Traditional Ecological Knowledge in a Region of Risk: The Pulse Seine Fisheries in Limfjorden, Denmark, c. 1740-1860".
- Birkmose, Anders, Frederiksen, Johanne, Frederiksen, Johannes, Lund, Cecilie Knop, Nielsen, Martin Richard Bartholomæussen, Poulsgaard, Bue Juul 2020: *Vindblæst og oversvømmet: Stormfloden i Vesthimmerland i 1839*. Studentersprojekt, Aalborg Universitet.

Hjemmesider

Realdania 2023: *Nørre Sødam*, <https://realdania.dk/projekter/noerre-soedam>, (besøgt 17/11/2023).

English summary

Hit by the storm surges.

Resilience and vulnerability in Danish Coastal Societies in the 19th century.

Throughout the 19th century the small sandy isthmus *Limfjordstangen* at the Danish Westcoast was hit by seven larger storm surges. Storm surges, coastal erosion and sand drift continuously formed and changed the coastal landscape at Limfjordstangen throughout the century and therefore formed a *region of risk*. Through adaption most of the families did over time cope with the natural hazards and therefore became resilient. Likewise, the study shows that the lack of experience did make the individual more vulnerable, resulting in a migration away from the region to more safe places. Previous studies have otherwise shown that the vulnerability of individuals was determined by socio-economic factors. The same cannot be said about the families from Limfjordstangen. The study shows a diversity in the victims and therefore also different coping-strategies, where experience with previous storm-surges was the main resilient factor.

Signe Brieghel & Nina Toudal Jessen

Signe Brieghel. Etnolog og Postdoc ved Centre for Sustainable Futures på Saxo Institutet, Københavns Universitet og ved School of Geography and the Environment, Oxford University. Medlem af det tværvideenskabelige forskningsprojekt *Cattle Crossroads – Researching Danish Livestock Production for the Future*, hvor hun forsker i, hvordan historiske landbrugslandskaber på godt og ondt påvirker miljø- og klimapolitikken i den danske kvægsektor.

Nina Toudal Jessen. Cand.mag. og MPhil i historie og videnskabshistorie fra Københavns Universitet og University of Cambridge. Ph.d.-afhandling *Jord og Landskab. Relationelle landskabsforandringer i det 20. århundrede* ved Saxo Institutet, Københavns Universitet 2021. Afhandlingen behandler landskabsforandring og -forvaltning ud fra to geografisk afgrænsede områder og viser sammenhænge mellem miljøforståelser, fysiske forandringer og lovgivning. Postdoc ved Sustainability Science Centre, Københavns Universitet med et projekt om dræningens historie og landbrugspolitiske konsekvenser.

Keywords: vandmiljø, miljøhumaniora, engvanding, tørlægning, Danmark i det 20. århundrede.

FJORDEN UNDER JORDEN:

Grundforbedringsprojekter og historisk dødvande i Vejle og Hjarbæk fjorde

I sensommeren 2023 har adskillige danske dagblade vist billeder af øde fjordbunde, hvor døde fisk flyder med bugen i vejret. Det kystnære vandmiljø befinder sig i en menneskeskabt krise. Denne artikel undersøger krisens forudsætninger gennem eksempler på engvanding – og senere afvanding og dræning – i Vejle Ådal fra slutningen af 1800-tallet samt gennem byggeriet af en dæmning ved Virksund i Limfjorden i 1960'erne. Vi viser, hvordan både engvandingen med dens kontrollerede overrisling af marker og dæmningsbyggeriet baserede sig på en forestilling om, at vand kan kontrolleres, samt at vand i en produktionsforstand er underordnet jord. Artiklen argumenterer for, at denne kulturhistorie er afgørende for vandmiljøernes krisetilstand i dag.

Introduktion

Danske vandmiljøer er under pres. Ikke bare fra landbruget, men fra idéen om, at det kan lade sig gøre at dyrke 60% af det samlede danske areal intensivt uden at påvirke andre processer end afgrødernes vækst.¹ Fra idéen om, at det kan lade sig gøre at holde økonomi og økologi adskilt.² Alligevel handler de igangværende debatter om livet i danske fjorde og farvande mest om det, der sker i selve vandmiljøerne: om skyhøje kvælstofniveauer, masseuddøen i bestande af bundlevende fisk, mudrede bunde, hvor der før voksede ålegræs, og andre ”løbske” økologiske effekter i et miljø under massivt menneskeligt pres.³ Analyser af de aktuelle forhold under vandet er vigtige, men de kan ikke stå alene. Det er lige så nødvendigt at undersøge de sociale historier og praksisser, disse undervandsøkologier er forbundet til og viklet ind i.⁴ I denne artikel undersøger vi de menneskepåvirkede vandmiljøers kulturhistoriske forankring i landskabet. Det gør vi ud fra en tese om, at vand gennem historien aktivt er blevet underordnet land. Derfor bør de nuværende vandmiljøproblemer ses i sammenhæng med landbrugets historiske kamp mod vand, hvor jordens dyrkning har været vægtet højere end vandets kvalitet. Af den årsag spørger artiklen, hvordan godt halvandet århundredes forsøg på at øge landbrugsproduktionen via grundforbedringsprojekter som engvanding, dræning, og gødskning, som skulle øge jordens frugtbarhed, har konfigureret vand som en underordnet og i høj grad manipulerbar ressource? På hvilke måder har materielle infrastrukturer som drænrør, grøfter, dæmninger samt de politiske projekter, disse infrastrukturer udsprang af, historisk bidraget til at placere vandmiljøerne *under jorden* – både i bogstavelig og i overført betydning?

Artiklen udforsker disse spørgsmål gennem empiriske nedslag i grundforbedringsprojekter omkring Vejle Fjord i Østjylland og Hjarbæk Fjord i Limfjorden i henholdsvis midten af 1800-tallet og 1960'erne. Begge fjordlandskaber er aktuelt genstand for politisk bevågenhed på grund af fjordenes dårlige biologiske tilstand, og begge steder er den lokale tilknytning til landbruget historisk vigtig. De to fjorde er desuden interessante, fordi de for det første viser, hvordan vandet i og omkring fjordene ændrede karakter, efterhånden som projekterne med at gøre landjorden dyrkbar skred frem. For det andet illustrerer de to steder tilsammen, hvordan grundforbedringen med især Det danske Hedeselskab i front historisk bevægede sig imod stadig mere

1 <https://www.information.dk/indland/2023/10/40-aar-iltsvind-haerget-danske-farvande-lige-saa-laenge-ministre-lovet-handling> (Besøgt 08/10/23).

2 Green 2020.

3 Tsing et al. 2020.

4 Swanson, Lien og Ween 2018; Tsing, Matthews og Bubandt 2019.

tekniske indgreb i fjordene for til sidst at nå et punkt, hvor vandet blev betragtet som udskifteligt. Gennem analyser af vandets forandring i disse to våde områder argumenterer artiklen for, at grundforbedring med henblik på at øge landbrugsproduktionen har bidraget til at skabe det dødvande, som nu kendetegner de danske vandmiljøer. Fremfor udelukkende at forstå problemet som et spørgsmål om forhøjede mængder kvælstof, betragter vi danske åer, fjorde og indre farvande som svækkede også i historisk forstand, da vandets egenskaber og særegne livsformer over tid er blevet reduceret til den nytteværdi, landbruget så i dem. I den forstand er analysens to fjordlandskaber på én gang partikulære og almene.⁵ De er partikulære, fordi de viser, hvordan rationalisering af landskaber altid bygger på og forudsætter lokale og dermed principielt forskelligartede enheder.⁶ Og de er almene, fordi rationaliseringen, som fandt sted overalt i Danmark fra midten af 1800-tallet og frem, netop *udviskede* den diversitet i landskabet, vandet ellers havde været en vigtig del af.

For at kvalificere, hvordan vi forstår forurening af vandmiljøer som noget, der også har en kulturhistorisk dimension, vil vi i det følgende først udfolde artiklens teoretiske og konceptuelle perspektiver.

Forurening i tid og rum: studier af biogeosociokemiske kredsløb

Det er velbeskrevet, at ødelæggelser finder sted overalt i verdens vandmiljøer, hvor menneskelig og industriel påvirkning er dominerende.⁷ Herhjemme har havbiologer over en årrække kortlagt, hvordan overgødskning af vandmiljøer med næringsstoffer som kvælstof og fosfor blandt andet har ført til nedgang i de kystnære fiskebestande, forårsaget af den massive algevækst, som tilførslen af næringsstoffer medfører.⁸ De såkaldte biogeokemiske kredsløb er nu så dominerede af menneskelig aktivitet, at det både kan måles og ses på havbunden.

Miljøproblemer og ændrede levevilkår under vand er også et voksende forskningsfelt inden for den kritiske humanistiske og socialvidenskabelige forskning.⁹ Og her bliver miljøproblemer som forurening i høj grad situeret i tid og rum, så de samfundsmæssige kontekster, forureningen er forankret i og sammenvævet med, bliver en del af selve problemet.¹⁰ I en analyse af fosfatminedrift i Florida har den amerikanske miljøantropolog Zachary Caple beskrevet, hvordan den industrielle anvendelse af fosfor i kunstgødning grundlæggende har ændret den måde, fosfor påvirker verden økologisk. Som Caple skriver: "In the Anthropocene, phosphorus forms a broken bio-

5 Hastrup og Brichef 2022.

6 Tsing 2012.

7 Campbell et al. 2017; Elser og Bennett 2011; Run et al. 2022.

8 Lequy et al. 2022; Asmala et al. 2018.

9 Lundsteen 2022; Murphy 2017, s. 494-503.

10 Jessen 2019; Jessen 2021.

geochemical cycle, feeding the capitalist world-system in a one-way flow from mine to farm and to water body”.¹¹ Fosfors naturlige biogeokemiske kredsløb er for længst brudt, og i den antropocæne tidsalder er der i stedet tale om en ensrettet bevægelse fra fosforminer til landbruget, forbrugeren og vandmiljøet.

Caples observation er en påmindelse om, at miljøproblemer altid må betragtes som sociale og kulturelle fænomener, som udspringer af historisk specifikke måder at forstå, værdisætte, organisere- og bebo verden på. Menneskeskabt forurening af vandmiljøer må således betragtes som en biogeosociokemisk proces; et igangværende miks af naturlige og menneskeskabte processer. Det er en ”emergent natureculture”, som videnskabsfilosoffen Donna Haraway formulerer det.¹² I denne optik bør forurening af vandmiljøer studeres relationelt via allehånde forbindelser til f.eks. menneskeskabte infrastrukturer og vækstprojekter.¹³ Og netop det greb er centralt for os her, fordi det tillader os at dreje fokus væk fra næringsstofferne for en stund og over på den sektor, der bruger dem. Dermed tager vores analyse af vandmiljøer i de danske landbrugslandskaber ikke direkte udgangspunkt i nutidens biologiske tilstande, men i de historiske forbindelser og årsagssammenhænge, som er gået forud for disse. Med Caple kunne man sige, at i en dansk kontekst er vores ”capitalist world system” det industrialiserede og rationelle landbrug, som vokser frem mod slutningen af 1800-tallet, og som på en række måder grundlæggende forandrer, hvad en fjord eller en å overhovedet er og kan være – såvel fysisk som diskursivt.

Vi er overordnet interesserede i at analysere forudsætningerne for det nuværende vandmiljø gennem en undersøgelse af, hvad der historisk har muliggjort den kraftige kvælstofudvaskning. I tråd med den kritiske miljøhumanistiske forskning vil vi følge stederne i de to fjordlandskaber og studere dem relationelt og i kraft af deres forbindelser til omverdenen, såvel menneskers som andre arters. Vi forstår dermed vandpolitik – både engvanding, dræning og afvanding – som led i en infrastruktur, som man med antropologen Stephen J. Collier kan kalde et miks af politisk rationalitet og materielle systemer.¹⁴ Drænrør, kanaler og dæmninger er på denne baggrund ikke kun store teknologiske systemer; snarere er de udtryk for sociale og politiske forestillinger om det rette samfund, og således udtryk for en særlig måde at skabe og gøre en verden på.¹⁵ Infrastrukturer lover forandring og forbedring, som antropologen Brian Larkin har udtrykt det.¹⁶ Det er netop sådanne løfter, vores vandmiljøforureningshistorie udspringer af.

11 Caple 2017, s. V.

12 Haraway 2003.

13 Tvedt 2021; Bijker 2007, s. 118.

14 Collier 2011.

15 Hughes 1987; Green 2020; Tsing 2012.

16 Larkin 2013, s. 332.

Løftet om den produktive jord: 150 års grundforbedring i Danmark

Kontrol og styring af vand kendes fra oldtiden og frem, hvor romernes akvædukter og de middelalderlige vandmøller begge tjener som eksempler på udnyttelsen af vand gennem kontrol. Det var derfor hverken nyt i midten af 1800-tallet eller midten af 1900-tallet.¹⁷ Vandets rolle som modstander, ulempe eller gene for særligt øget landbrugsproduktivitet stammer i første omgang fra det sene 1700-tals landbrugsøkonomiske litteratur. Her fik det skadelige vand skylden for svage udbytter.¹⁸ Udover den omlægning og nyinddeling af landskabet, der foregik i forbindelse med udskiftningen og landboreformerne fra 1780'erne og frem, var det også selve jorden, der skulle forbedres.¹⁹ Fra midten af 1800-tallet fulgte en ihærdig stræben efter at skabe mere landbrugsjord gennem opdyrkningen af den jyske hede samt en lang række inddæmninger og tørlægninger af fjorde og vige. Vandet var en barriere for det, som historiker Bo Fritzboeger har kaldt "jordhunger".²⁰ Derfor transformeredes vandet i Danmarks mange våde landskaber fra overordnet at være integreret i landsbyens og dyrknings lokale liv til at blive en "observable thing, devoid of connections to any society", som Lesley Green beskriver det.²¹

I dette arbejde med at skabe mere landbrugsjord blev Det danske Hedeselskab, som blev grundlagt i 1866 af ingeniøren Enrico Dalgas (1828-1894), en central aktør med både politisk og videnskabelig indflydelse.²² Selskabet blev grundlagt som en forening, der støttede opdyrkningen af heden, og det var stærkt inspireret af den tyske hedeopdyrkning. Fra hovedsageligt at have beskæftiget sig med hedeopdyrkning udvidede Det danske Hedeselskab fra omkring år 1900 løbende sine aktiviteter – som de kaldte "sager" – til at omfatte "plantningssagen", "grundforbedringssagen" og "læhegnssagen".²³ Selskabet har derigennem haft væsentlig indflydelse på den fysiske udformning af det danske landskab lige siden.

Det danske Hedeselskabs forskellige aktiviteter har ofte udgjort billedet på optimeringen af landbrugsjorden og landbrugspolitikens Danmarkshistorie.²⁴ Denne kobling er bl.a. blevet kortlagt af landbrugshistorikeren Erik Helmer Pedersen i anledning af (og på foranledning af) selskabets 100-års jubilæum, samt i Anders Branth Pedersens politologiske analyse af Det danske Hedeselskab som en del af et landvindingspolicy-netværk.²⁵ Selskabets historie og virke er dermed velbelyst, mens de økologiske og materielle konsekvenser af vandets forandrede rolle over tid er mindre

17 Tvedt 2021, s. 228.

18 Fritzboeger 2004.

19 Frandsen og Dombernowsky 1988.

20 Fritzboeger 2009, s. 131.

21 Green 2020, s. 28.

22 Helmer Pedersen 1971.

23 Helmer Pedersen 1971, s. 18.

24 Helmer Pedersen 2008.

25 Branth Pedersen 2006; Helmer Pedersen 1971.

undersøgte og til dels overladt til analyser af magtstrukturer. Undtagelsen er journalisten Kjeld Hansens *Det Tabte Land* fra 2008, der dog ikke behandler vandmiljøets forandring nærmere, men særligt beskriver afvandingens og dræningens konsekvenser for landskabet.²⁶ Også Bo Fritzboegers *Vandets veje*, med sit fokus på det fysiske miljø omkring Skjern Å og åens politiske historie, er en undtagelse fra tendensen.²⁷

Vi arbejder i forlængelse af disse studier ved i det følgende at kombinere landbrugets og vandets konfliktfyldte sameksistens. Dette gør vi gennem engvandingen i 1800-tallets Vejle Ådal og konstruktionen af en dæmning ved Virksund i 1966. I begge kontekster opfattede landbrugets aktører vandet som en manipulerbar ressource, hvis egenskaber måtte udnyttes eller kontrolleres korrekt, hvis den lokale samfundsudvikling skulle forløbe optimalt. Samtidig viser de to eksempler to tidlige poler i denne forståelse af jord. Engvandingen i Vejle Ådal markerer begyndelsen på den aktive forandring af vandmiljøerne ud fra landbrugets ønsker, mens dæmningen ved Virksund i Hjarbæk Fjord markerer begyndelsen på afslutningen på denne logik. De to eksempler illustrerer dermed yderpunkter i den nationale vandpolitik, hvor vandet gik fra at bidrage positivt til landbrugets vækst til at blive et problem.²⁸ Tidsligt indrammer de to eksempler Det danske Hedeselskabs begyndelse som en væsentlig aktør, når det handlede om at styrke og omdanne det nationale landskab til egentligt landbrugsland, og afslutningen på selskabets vidtrækkende indflydelse i samme henseende.

Mod nye landskaber: engvanding og kvælstoffiksering i Vejle Ådals ferske enge

Vejleområdet er skåret igennem fra nord til syd af den jyske højderyg, som siden sidste istids ujævne fordeling af smelteis, grus og sand har delt området i to meget forskellige slags landskaber. Mod vest flader landskabet ud i den langstrakte og åbne Randbøl Hede og Frederikshåb Plantage fra 1804. Hedelyng og revling vidner om den tørre og magre sandjord, som engang dækkede det meste af Vestjylland og var livsgrundlag for et skiftende prekariat af hedeboender, drøvtyggere, kvæghyrder, kartoffeltyskere og andre nøjsomme eksistenser, som historisk har tegnet livet på heden. De åbne sletteenge, som i dag udgør en forsvindende lille andel af det samlede danske areal, var indtil midten af 1800-tallet hovedsageligt præget af græsmarksbrug og en meget ekstensiv udnyttelse af landskabets få, men bestandige ressourcer. I dag er Vejleområdets flade og sandede jorder primært dækket af grønne majs- og græsplanter, som er avlet og patenteret til netop dette klima, og som staldfodres til områdets mange malkekvæg. Øst for den jyske højderyg, hvor Vejle Fjord har sit opland, er landskabet anderledes iltert:

26 Hansen 2008.

27 Fritzboeger 2009.

28 Hofmeister 2012.

bakker af græsklædte, fede morænejorde og pletvise tætte skræntskove af bøg, egepur og rødgran mødes af ådalen, hvor grundvandsspejlet er så højt, at man tydeligt kan mærke og lugte vandet både i luften og i undergrunden. Kører man i bil ad de asfalterede veje, som skærer sig igennem det kuperede terræn, giver det propper i ørerne. Det er også her i lysningerne mellem træer og vandløb, at Vejle Ådals knap 1000 hektar eng-, overdrev- og moseområde findes. Ådalen blev fredet i 2021 af hensyn til engenes særlige vegetation af blandt andet engblommer, maj-gøgeurt, engkabbeleje og trevlekrone, og på grund af de næringsfattige men artsrige overdrev, der huser sjældne planter og svampe som tyndakset gøgeurt og daddelbrun vokshat. Stedvise striber af intensivt dyrkede majsmarker og årlige invasioner af mælkebøtter vidner imidlertid om, at jorden her ikke blot er fuld af vand, men også af kvælstof. Gennem godt 100 år har planter, næringsstoffer og skiftende menneskelige aktiviteter således ændret landskabet markant: en flerartslig ”remapping [of] the possibilities of geography”²⁹, som antropologen Anna Tsing udtrykker det, forårsaget af menneskers ønske om at omdanne våd græsklædt eng til tør og dyrkbar mark (se Ill. 1, s. 58).

Inspireret af udviklingen i Tyskland og England satte fortalere for en moderne tilgang til landbrug i sidste tredjedel af 1800-tallet for alvor fokus på økonomisk fodring af kreaturer og optimeret ydelse på gården for at kunne skabe en landbrugseksport.³⁰ Et centralt led i udviklingen mod et landbrug, som fungerede på industrialiseringens præmisser, var en udbygning af det allerede anvendte engvandingssystem. Praksisen bestod i at overrisle de enge, som dyrkedes til høslæt, med årernes næringsholdige vand for at øge planternes vækst og høstudbytte.³¹ Engvanding i Danmark blev traditionelt praktiseret i egne med høslæt og studeopdræt fra i hvert fald 1600-årene og muligvis også før, hvor vinterfoder til dyr på stald var afgørende for livet og økonomien på gården.³² Rent praktisk foregik engvandingen via opstemning af et mindre vandløb suppleret med grøfter til at opsamle og lede vandet videre ned ad engen, så det til sidst endte i åen nede i dalen.³³ For at forbedre effekten af engvandingen fik danske bønder fra omkring 1840 hjælp fra udenlandske, navnlig tyske engmestre, hvis viden og lære om praktiske færdigheder forfinede metoden – og resultatet af overrislingen.³⁴

Idéen med engvandingen i det førindustrielle landbrug var at få *nok* foder ud af engene til at klare sig igennem vinterhalvåret samt at opretholde dyrkningen af agerjorden, der var afhængig af kreaturerne gødning og trækraft. I den kontekst var engen at betragte som ”agerens moder”; en relation som ikke mindst affødtes af et fælles og stedbundet slægtskab til vand. Vandløb som bække og åer muliggjorde den økologiske balancegang, som sommerens høslæt og vinterfodringen udgjorde, og skar

29 Tsing 2000, s. 327.

30 Fritzboøger 2004; Fritzboøger 2015; Brieghel et al. 2022.

31 Grottian, 2007; Hofmeister 2012; Villumsen 2007.

32 Stenak et al. 2007.

33 Rasmussen 1964, s. 147.

34 Jørgensen et al. 2015; Grottian 2007.

Ill. 1. Intensivt dyrket majsmark og græsningseng til kvæg side om side i Vejle Ådal.

Foto: Signe Brieghel, 2023.

således ikke bare igennem og formede landskabet, men også gennem dyrknings- og livsformer. Både menneskers og andre arters, som levede i disse egne.³⁵

Fra 1866 blev engvandingen genstand for en ny type opmærksomhed. Det danske Hedeselskabs formand Enrico Mylius Dalgas så nemlig potentialet i at lade jordforbedringen, som foregik i engene, bidrage til tidens optimering af landbruget i bredere forstand. Engvanding blev dermed et led i det nationale landvindingsprojekt om at opdyrke den næringsfattige hede.³⁶ Engvandingsanlæg, bemærkede Dalgas, ”er et fornuftigt Landbrugs Sparebøsser, og jo mere Egnen er mager, desto nødvendigere er de, mest i Hedeegnene, hvor Muldlaget maa forøges, før Agerbruget kan blive godt”.³⁷ For Dalgas var engvandingen værdifuld, fordi den gjorde det muligt at flytte vandets primære ressource – gødning i form af næringsstoffer som især kvælstof og kaliumklorid – til endnu magre jorder.³⁸ Dette ændrede engvandingens perspektiv: Hvor det, der før definerede velegnede vandingsanlæg, var, om de bidrog til at opretholde den nødvendige økologiske balance lokalt og egnesspecifikt, var Dalgas’ perspektiv snarere orienteret mod anlæggenes evne til at fungere *på tværs* af landskaber. Han noterede sig således kritisk, at: ”I de smaa Anlæg er Ledningen kun en Grøft, det vandede terrain ligger umiddelbart op til Aaen, og selve Anlægget gaaer sjældent udenfor

35 Villumsen 2007, s. 37.

36 Skrubbeltrang 1966.

37 Dalgas 1866, s. 6.

38 Hofmeister 2012 s. 58.

en Mands Eiendom”.³⁹ Anlæggene burde hellere være bundet til sognet som helhed, mente Dalgas, som også gerne så, at ”flere Sogne maa forene sig om Engvandingsanlæg”, idet ”Enkeltmand intet [kan] udrette af Betydning”.⁴⁰ Hvor de lokale bønder så vandingsanlæg som *tilstrækkelige*, var Dalgas fokuseret på det uforløste potentiale i at tænke anlæggene ud af den spændetrøje, som forældede grøfte- og rørsystemer, såvel som en manglende orientering mod samfundet som helhed, havde sat dem i.

Med Det danske Hedeselskabs strategi for en opskalering og nytænkning af vandingsanlæggene blev også Vejle Ådals vandingsanlæg moderniseret. Ådalens dalbund blev opmålt og nivelleret fra 1872-74, og i alt 23 km nye vandingskanaler anlagdes på strækningen mellem landsbyerne Randbøldal og Vingsted.⁴¹ Dertil kom to kilometer kanaler mellem Gødding Mølle og Randbøldal, som grænsede op mod den vestvendte hede. Det nye var desuden, at vandet i engvandingskanalen blev ledt fra kanalen ned over dalbunden gennem et kunstfærdigt og omsiggribende net af ”rislerender”, som skulle dræne og således forbedre dyrkningen på de lavtliggende enge. Sådan kunne ”den naturlige øvre grænse for engens ydeevne” udvides.⁴²

Det interessante her er, hvordan den moderniserede infrastruktur omkring det nye engvandingsystem – udtænkt og planlagt på geografisk afstand fra det landskab, det sidenhen blev nedgravet i – forbandt og forandrede landskabet. Via dræning og rørføring blev vandet i åen forbundet til fjerne egne, det ellers ikke havde været i berøring med. Sognegrænser og markflader omdannedes via disse nye underjordiske kontaktzoner, hvor statsinteresser og lokal flid mødtes på tværs af såvel istidshøjderygge som private ejendomsskel. Nye opdelinger førte således til nye sammenfiltringer af jord, planter, mennesker og andet, som blev muliggjort af, at gødning i form af engvand nu begyndelsesvist kunne flyttes rundt mellem landskaberne. Modsat tidligere kunne vandet i langt større skala nu rejse til den magre hede, hvor muldlagene var utilstrækkelige. Engvandet kom i kraft af dets indhold af næringsstoffer med andre ord til syne som et objekt, man kunne flytte rundt på og fikse efter ønske. På den måde blev det til klingende mønt i den ”sparebøsse”, engvandingen, ifølge Dalgas, kunne udgøre i det danske landbrugslandskab mod slutningen af 1800-tallet. Det hed sig efter sigende, at ”1 hektar vandet eng kunne skaffe gødning til 5 hektar mager hede”.⁴³ Fra at hvile på lokale jordforholds bæreevne kom landbrugsdriften i disse årtier i stigende grad til at hvile på idealet om, at det med de rette kompetencer, materialer og teknologier kunne lade sig gøre at sætte jord og vand sammen efter samme naturvidenskabelige principper, som gjaldt for kanalernes fysiske dele. Tilbage stod da nødvendigheden i at sikre, at disse materialer holdt stand mod naturens kræfter.

39 Dalgas 1866, s. 6.

40 Dalgas 1866, s. 6-7; Villumsen 2007, s. 38.

41 Porskær Poulsen 2017.

42 Villumsen 2007, s. 40.

43 Madsen 2018, s. 94.

Med teglrør og ingeniørkunst sikres ”Den størst mulige udnyttelse af jordens ydeevne”

Til trods for de stort anlagte rør- og drænsystemer i Vejles mange enge blev selve foderproduktionen af hø en kortlivet affære. Omkring år 1900 overtog roer og korn gradvist rollen som fodermidler til andelsbevægelsens voksende antal husdyr. Herefter forsvandt interessen for at vedligeholde de arbejdskrævende vandingskanaler og rislerender.⁴⁴ Med udviklingen henimod en foderøkonomi til husdyrene, der først og fremmest bekymrede sig om optimeringen af fodermidlernes ernæringsværdi, gled både høet og studene som en stedbunden landbrugspraksis i baggrunden til fordel for et mere rationelt og ydelsesorienteret landbrug.⁴⁵

Først i 1940’erne, i kølvandet på et fornyet politisk ønske om at styrke den nationale landbrugsdrift og tidens fordelagtige kornkonjunkturer, fik Vejles enge en driftsmæssig renæssance. Denne gang som tørre og kornproducerende agerjorde frem for som våde enge. Nu skulle rørene føre vandet bort fra engene for at sikre ”den størst mulige udnyttelse af jordens ydeevne”,⁴⁶ og dermed den størst mulige gevinst på de fordelagtige kornmarkeder, den igangværende verdenskrig havde tilvejebragt.

Dræning af lavbundsarealer som engene ved Vejle Ådal foregik hovedsageligt i perioden fra 1937 til 1960’erne som følge af statslige støtteordninger, der indgik i Grundforbedringsloven fra 1933 og Landvindingsloven fra 1940. Idealet var, at engjorderne skulle indgå på lige fod med de andre jordlodder i kornproduktionen. Men eftersom rødderne på en kornplante ikke kan udvikle sig ordentligt i våd jord, måtte vandet væk. I ådalen skete overgangen fra engvanding til afvanding i første omgang ved endnu en modernisering, navnlig af de gamle, vedligeholdelsestunge grøfter, som nu skulle erstattes af nedgravede drænrør i brændt tegl.⁴⁷ Blandt andet blev et drænrør gravet ned i en dybde af 120 cm på en lavning i engene, hvor engenes såkaldte ”vandsyge” var størst.⁴⁸ Hvor det kneb med at holde engene tørre, udrettede man samtidig åen, så afvandingen blev bedre. Vandet gik altså fra at skære igennem og forme landskabet til i høj grad selv at blive skåret igennem og formet af menneskelige aktiviteter, som til gengæld var orienteret mod fjerne kornmarkeder, snarere end mod lokale økosystemer og deres bæreevne.

Centralt i denne bevægelse stod især to ting: det brændte teglrør importeret fra England i 1840’erne og ingeniøren, en ny tids videnskabsmand, som kunne sikre den rette dimensionering.⁴⁹ Jordbundsgeograf Henrik Breuning-Madsen skriver således om rørene, at disse:

44 Porskær Poulsen 2017.

45 Brieghel et al. 2022; Bjørn 1982.

46 Villumsen 2007, s. 40.

47 Kristiansen 2012; Porskær Poulsen 2017.

48 Kristiansen 2012, s. 141.

49 Breuning-Madsen 2010.

kunne have forskellige dimensioner alt efter dræningens karakter. I begyndelsen var de ikke størrelsesmæssigt standardiserede, men efter 2. Verdenskrig udarbejdede Dansk Ingeniørforening en række normer, der blev godkendt af Dansk Standardiseringsråd, og fra 1948 skulle rørene have bestemte diametre og længder. De tynde rør (med syv forskellige diametre under 20 cm) skulle fx have længden 33,3 cm, medens de tykkere rør også kunne produceres med længden 66,6 cm.⁵⁰

For at kunne dræne i stor skala og på tværs af hele landets ”vandsyge” arealer, måtte man enes om et standardrør. Det skulle være et rør, som med videnskabelig sikkerhed ville holde vand og jord adskilt på tværs af hele landet og på tværs af alle årstider. I samme periode, som Vejles enge blev afvandet, blev omtrent halvdelen af landbrugsarealet drænet med disse standardrør, baseret på videnskabelige beregninger foretaget af blandt andet Det danske Hedeselskabs ingeniører, hvis beregninger bestemte det passende forhold mellem dybde, tykkelse og vandtryk. I 1970 svarede det til godt og vel 15.000 km² med nedgravede drænrør med en standardafstand på omkring 15 meter, ifølge Breuning-Madsens analyse, hvilket svarer til ca. 1 million kilometer (!) drænrør.⁵¹ Som Breuning-Madsen skriver: ”det er 25 gange rundt om Jorden eller en tur til månen og retur, og så er der endda en del i overskud”.⁵²

Selvom den danske muld ofte beskrives som naturligt egnet til landbrug, spiller importerede elementer som engelske teglrør og universelle videnskabelige principper altså en ikke uvæsentlig rolle for landbruget. Nedgravet sammen med teglrørene og den optimistiske tro på ingeniørkunsten er således også en forestilling om en særlig verden, som skulle bebos og mestres på en særlig måde. I sit arbejde med ressourceudvinding i Sydafrika har miljøantropologen Lesley Green interesseret sig for en lignende problemstilling.⁵³ I Sydafrika har gas- og olieindustrien gennem de seneste 10 år arbejdet på at anlægge nye borefelter til såkaldt fracking. Her pumpes vand, sand og en række giftige kemiske tilsætningsstoffer ned i undergrunden under voldsomt tryk for at øge passagen for gas. For at holde kemikalier og jord adskilt, imens den giftige væske henholdsvis pumpes ned i og hives tilbage op af jorden, har gasindustrien foret de mange tusind borebrønde med cement. Det er her et mirakelmateriale, som skal gøre det muligt for industrien at lykkes med en ressourceudvinding, som grundlæggende er miljøskadelig.⁵⁴ For Green er borebrøndene et billede på den måde, ressourceudvinding forudsætter en modernistisk tro på, at det kan lade sig gøre at opsætte vandtætte skotter mellem mennesker og natur. I hendes optik materialiserer cementbrøndene ikke blot state-of-the-art ingeniørkunst, men også en blind og farlig

50 Breuning-Madsen 2010, s. 140.

51 Breuning-Madsen 2010, s. 161.

52 Breuning-Madsen 2010, s. 161.

53 Green 2020.

54 Green 2020, s. 60; Green 2014.

tro på menneskets evne til at kontrollere selv hydrologi og tektoniske processer, og derved holde eksempelvis gift og jord adskilt for bestandigt. Som Green formulerer det: "The unshakable belief in cement confers upon humans the power to enact upon the earth the transformation of liquid to solid; the division of economy from ecology; the separation of human activity from ecological and planetary systems".⁵⁵

Både cementbrønd og teglrør har til formål at holde vand og jord adskilt, og i begge tilfælde var det håbet – og antagelsen – at dette faktisk var muligt med den rette videnskabelige tilgang. I det brændte teglrør ligger troen på, at det reelt er muligt at holde jord og vand adskilt blandt andet i standardmålene 33,3 til 66,6 cm, samt i disse tals blåstempling og regulering via Dansk Standardiseringsråd. Denne proces indebar ikke blot en standardisering af rørledningerne, men også af selve de landskaber, rørene blev gravet ned i. Med ingeniørens konceptuelle og materielle evner blev altså ikke kun rørene, men også regionale og stedbundne forskelligheder i landskabet standardiseret, så landbrugsproduktionen kunne følge samme rationelle tilgang, hvor end den foregik, frem for de lokale begrænsninger, der ellers havde indrammet den. Det standardiserede teglrør indebar med andre ord et løfte om, at man faktisk kunne adskille menneskelig landbrugsaktivitet fra økologiske processer, og at dette i sagens natur var at foretrække.

Dermed kom lokale forskelle i landskabet gradvist til syne som underordnede for landbrugsproduktionen, fordi disse forskelle kunne udjævnes med den rette infrastrukturelle projektering. I landskaberne omkring Hjarbæk Fjord skulle denne tilgang imidlertid vise sig at føre en række andre, mindre ønskværdige konsekvenser med sig.

Fra salt til fersk til salt – omdannelser af Hjarbæk Fjord

Styring og kontrol af vandet gennem tekniske installationer kendetegnede også tilgangen til byggeriet af en dæmning over Hjarbæk Fjord. Fjorden ligger som en sydlig udposning på Lovns bredning i den inderste del af Limfjorden. På trods af denne indelukkede placering i bunden af fjorden er der stor vandgennemstrømning, da fire åer – Fiskbæk, Simsted, Jordbro og Skals – alle løber ud i fjorden. De fire åer har et stort opland, og en stor del af den naturlige afvanding af Himmerland ender dermed i Hjarbæk Fjord. Det har historisk været et vandmættet område, og landskabet i dag bærer præg af våde, vidtstrakte fjordenge og rørsump.

I 1950'erne brugte området bønder – med Det danske Hedeselskab i ryggen – kontrollen med vandet i området som argument for at opføre en dæmning over fjorden i forbindelse med anlæggelsen af en hovedlandevej. To forskellige niveauer af fysisk infrastruktur kunne dermed tilgodeses på samme tid: Det første niveau gjaldt den

overordnede egnsudvikling og industriudvikling, hvor bedre vejforbindelser blev set som afgørende for vækst. Det andet niveau gjaldt kontrollen med vandet for at undgå oversvømmelse og dermed sikre bøndernes enge langs fjorden mod oversvømmelse med saltvand. Ved at benytte en fast forbindelse mellem Sundstrup på den ene side og Virksund på den anden side af fjorden til at opføre en dæmning frem for en bro, ville flere ønsker kunne opfyldes.

Som vi viser i det følgende, er det tydeligt i diskussionen forud for opførelsen af dæmningen ved Virksund fra 1966, at vandet var en eksternalitet i arbejdet med at højne egnsudviklingen og landbrugsproduktionen. Mens dræningerne i engene ved Vejle skulle sikre engenes produktion, var formålet med at inddæmme og potentielt tørlægge Hjarbæk Fjord mere mudret, for allerede ved projektets påbegyndelse syntes den potentielle landbrugsmæssige gevinst lille. Alligevel blev landbrugets argumenter og ikke fiskernes protester styrende for projektets realisering.

Planlægningen af Virksunddæmningen begyndte med møder i Landvindingsudvalgets lokaludvalg. I et referat fra Statens Landvindingsudvalgs underudvalg for Jyllands møde d. 13. og 14. juli 1954 står der:

En række af de interesserede sogneråd langs bredden af Hjarbæk Fjord har anmodet landvindingsudvalget om at foranledige, at en påtænkt landevejsforbindelse med bro over Virksund må blive erstattet med en dæmning med sluseanlæg, således at de lave arealer langs med Hjarbæk Fjord bliver beskyttet mod oversvømmelser. Underudvalget besluttede i denne anledning at udtale, at der skønnes at være så store landøkonomiske interesser forbundet med dette spørgsmål, at der er grund til at foretage en undersøgelse af mulighederne for at imødekomme sognerådernes anmodning.⁵⁶

Anmodningen fra landvindingsudvalgets lokale underudvalg kom efter, at vejforbindelsen over fjorden havde været på tale siden begyndelsen af 1930'erne. Det var dog først efter 2. Verdenskrig og med den stigende velstand i begyndelsen af 1950'erne, at planerne for en forbindelse blev mere konkrete. Vejforbindelsen over fjorden skulle sikre en ny hovedvej fra Fjends til Skive ved Limfjorden som led i en generel egnsudvikling, og dæmningen over Hjarbæk Fjord blev foreslået i stedet for at anlægge en stålbro. Humlen i planen var, at en dæmning ville skabe mere landbrugsjord, stabil vandstand og sikre vejføringen. En stålbro ved Virksund ville derimod kun sikre vejforbindelsen og være tynget af høje råstofpriser.

Projektet var hele vejen frem til godkendelsen i Viborg Amtsråd stærkt støttet af Det danske Hedeselskabs mangeårige direktør, Niels Basse, som styrede både hovedsædet og den lokale afdeling i Viborg. I Det danske Hedeselskab så man anlæggelsen af hovedvejen mellem Fjends og Skive som en mulighed for at lave et lokalt

56 Rigsarkivet. 5281. Statens Landvindingsudvalg, Underudvalg for Jylland.

projekt, der skaffede både egnsudvikling gennem bilisme og forbedrede vilkårene for jordejerne ud til fjorden.⁵⁷ I den forstand afspejler dæmningsprojektet troen på infrastruktur som motor i lokal udvikling, sådan som infrastrukturprojekter blev og bliver tænkt nationalt og internationalt.⁵⁸ Som middel greb Det danske Hedeselskab og Statens Landvindingsudvalg til tørlægning som grundlag for modernisering af det selvforståede udkantsområde. Modsat tidligere, hvor tørlægning næsten udelukkende havde været for landbrugets skyld, var der i dette tilfælde også gevinster for ikke-landbrugere og bilister i form af nemmere fremkommelighed.

Inddæmningsprojektet fandt sted i slutningen af den periode, hvor afskæring af havarealer stadig blev set som en mulighed for at skaffe yderligere landbrugsarealer, som kompensation for de arealer, landbruget mistede til by- og industriudvikling.⁵⁹ Det er tydeligt i diskussionerne blandt de interesserede, at der ikke udelukkende kunne argumenteres med fordele for landbruget. I stedet blev de højere anlægsomkostninger ved en stålbro frem for en dæmning fremhævet som et argument, der skulle overbevise ikke-landbrugere, som sognerådene skrev til Viborg Amtsråd.⁶⁰ Fra Det danske Hedeselskabs side blev landvindingsdelen af dæmningen præsenteret som en "stabilisering af vandstandsforholdet på fjorden" til fordel for bønderne. Fiskeriet, derimod, ville lide under indgrebet, som det blev påpeget i 1954, hvor Fiskeriministeriet bemærkede ved et møde i Statens Landvindingsudvalg, at "det allerede nu kan forudsiges, at det vil forringe fiskeriets vilkår i de pågældende områder i et katastrofalt omfang".⁶¹ Det afgørende for hele projektet var således en forandring af forholdet mellem vand og jord, hvor vandets kvaliteter som levested for fisk, og dermed som indtægt for fiskere, måtte vige for det, der skulle foregå på landjorden rundt om fjorden. En historisk "appropriation of land as if land was not there", som Bruno Latour har beskrevet den proces, hvormed moderniseringsprojekter har anskuet lokale landskaber og økologier som et blankt kanvas for ressourceudvinding.⁶²

Et yderligere argument for at bygge en dæmning var, at et dæmningsanlæg med efterfølgende landvinding og tørlægning ville forlænge perioden, hvor der var brug for manuel arbejdskraft. Projektet ville altså imødekomme eventuel arbejdsløshed i området. Dæmningen ved Virksund blev dermed indlejret i to fortællinger: Først og fremmest den på daværende tidspunkt gryende interesse for egnsudvikling og lige muligheder for beskæftigelse landet over, og samtidig en international efterspørgsel efter stål, der gav sig udslag i overvejelsen om materielprisernes indvirkning på projektet. Som en løsning foreslog sognerådene, at man brugte sten, grus og ral fra fjord-

57 Høst og Radoor Larsen 2016.

58 Mitchell 2002. Femern Belt og det kinesiske megaprojekt "Belt and Road Initiative" er eksempler på nutidige megaprojekter med udvikling for øje.

59 Stenak 2000; Stenak 2005.

60 Rigsarkivet. 5281. Statens Landvindingsudvalg, Underudvalg for Jylland.

61 Referat af møde 30. oktober 1954. Fra: Rigsarkivet. 5281. Statens Landvindingsudvalg, Underudvalg for Jylland.

62 Latour et al. 2018, s. 591.

bunden til dæmningsfyld og dermed udbyggede sejlrenden til Hjarbæk havn. Denne manøvre skulle holde udgifterne nede og arbejdskraften lokal. Fjordens økologi blev dermed i alle henseender forstået som lige så udskiftelig og modellerbar, som man forstod landjorden omkring. Grundforbedringslogikken flød så at sige over i forståelsen af fjorden og dermed vandmiljøet som formbart efter menneskelige ønsker. Dæmningsplanerne ville således både forme menneskelige muligheder, de omkringliggende enge og havbunden på en gang. Dermed illustrerer de det løfte om forbedrede fremtidige levevilkår og iboende modernitet, som ifølge Larkin er indlejret i infrastrukturplaner.⁶³

På trods af advarslerne fra Fiskeriministeriets embedsapparat fortsatte Statens Landvindingsudvalgs Underudvalg for Jylland med projektet og indkaldte til et lodsejermøde i oktober 1957. Ca. 235 lodsejere fra oplandet kom, ligesom alle sognerådsformændene i de berørte sogne, repræsentanter fra Viborg amt, Det danske Hedeselskab og Statens Landvindingsudvalg. Efter gennemgangen af dæmnings konsekvenser for vandet, men ikke mindst mulighederne for lodsejerne for at få landvindingsstøtte, faldt afstemningen om en dæmning ud til klar fordel for en dæmning. Det var ikke overraskende, da det netop var lodsejere, der var inviterede til afstemningen, og ikke fiskerne, der jo ikke kunne påkalde sig ejerskab over fjorden. Landbrugets interesser vandt dermed over fiskernes på trods af Limfjordsegnens historiske tradition for fiskeri.⁶⁴

En dæmning for jordejerne: vandets kvaliteter mellem økosystemer og classeskel

Ligesom i andre inddæmnings- og afvandingssager fra denne tid tegner eksemplet fra Hjarbæk Fjord et billede af den private ejendomsrets ret til indgreb i ellers fælles goder. På trods af advarsler fra Fiskeriministeriet mod formodet nedgang i fiskebestand og fiskearter i forbindelse med, at vandet i fjorden ville blive fersk, valgte amtsrådet at vedtage og anlægge dæmningen. Fiskerne på Hjarbæk fjord fandt ikke samme støtte i juraen, og de umiddelbare fordele for jordejere trumfede dermed generne for brugerne af vandet. Projektet blev vedtaget og dæmningen stod færdig i 1966.

Efter færdiggørelsen skulle den ene sluse ifølge sluseregulativet holdes åben for at sikre vandudskiftning i den afsnørede del af fjorden. Praksissen medførte, at vandet blev brak og fik et saltindhold, hvor det hverken var salt eller fersk. Dermed var der grobund for endnu en konflikt mellem landbrugerne og fiskerne, hvor vandets kvaliteter og egenskab var i centrum. I 1969 blev Landbrugsministeriet involveret i disse uenigheder. Konflikten mellem fiskere og landmænd gik på de svigtende fangster på

63 Larkin 2013, s. 335.

64 Andersen-Farmer 2019.

III. 2. Vue over Virksunddæmningen umiddelbart efter etableringen.

Kilde: www.kb.dk/danmarkseffraluftenforgoogle.

grund af dæmningen. Fiskerne følte de i høj grad blev ignoreret og overhørt. I et referat fra et af periodens møder i Statens Landvindingsudvalgs Underudvalg for Jylland opsummerede statsbiologen Bagges konflikten ganske simpelt, at

en forudsætning for en rimelig fiskebestand i Hjarbæk Fjord er den, at vandet i fjorden enten er salt som før dæmningens opførelse eller helt fersk. En mellemting, hvor saltindholdet netop har en sådan størrelse, at der hverken kan gro ferskvands- eller saltvandsvegetation på fjordbunden, vil naturligvis bevirke, at der heller intet fiskeliv bliver.⁶⁵

Holdt op imod de tidligere protester fra Fiskeriministeriet burde det ikke være en overraskelse, at fiskebestandene og dermed fiskeriet led under de nye miljømæssige forhold i fjorden, men at det skulle pointeres vidner om landbrugslogikkens magt over jord- og landvindingspolitik.

Som løsning på problemet valgte man at lukke sluserne helt, frem for at føre fjorden tilbage til dens oprindelige salte tilstand. Fjorden blev herefter stillestående og med kun ringe vandudskiftning.⁶⁶ Dermed blev fjorden ad åre til en ferskvandssø, og

65 Referat af møde 2. marts 1970. Fra Rigsarkivet. 5281. Statens Landvindingsudvalg, Underudvalg for Jylland.

66 Larsen 1982.

forandringen var total. Den fik dermed en ny karakter, og ud over nye fiskearter førte ferskvandet også dansemyg med sig. Myggene blev et nyt element i miljøet omkring fjorden og en utilsigtet bivirkning ved det stillestående vand. Der var dermed tale om en emergent "natureculture", hvor myggene, der jo blot udnyttede det nye egnede levested efter bedste evne, blev problematiserede af egnens beboere, hvor særligt sommerhusejere og ejerne af campingpladser blev ramt af svigtende besøg. De lokale konflikter voksede op gennem 1970'erne og resulterede i 1986 i, at Viborg Amtsråd besluttede at lade dæmningen ombygge, så vandet i fjorden igen kunne blive salt.⁶⁷

Generelt afslører forhandlingerne om dæmningen ved Virksund Landbrugsmi- nisteriets og landbrugernes forståelse af vandet som en udskiftelig entitet, hvor dets egenskaber – i form af salt eller fersk vand – ikke gjorde nogen forskel. De vidt for- skellige økosystemer, som henholdsvis ferske og salte vande består af, blev behandlet under ét. Salt eller fersk vand i fjorden gjorde ingen forskel for Det danske Hedesel- skabs arbejde og deres støtte til fjordbønderne, der led under oversvømmede enge. Netop udelukkelsen af saltvand ville sikre engene ved fjorden imod oversvømmelse, og i fald det alligevel skete, at de i det mindste ikke blev oversvømmet med saltvand, der ville skade dem. Det paradoksale ved Virksunddæmningen i denne periode var, at de landbrugsmæssige fordele også udeblev, da vandet fra åerne, der løb ud i fjorden, sørgede for, at vandstanden til tider var højere, end den havde været, før dæmningen blev bygget.

Mens vejforbindelsen således blev etableret, og hovedvejen reducerede rejsetiden i bil mellem Skive og Viborg, bragte infrastrukturprojektet en række problemer med sig. Mens ét løfte om forbedring blev opfyldt, påvirkede bivirkningerne vandmiljøet ganske negativt, og dermed indskrives Virksunddæmningen sig – om end i lille skala – i rækken af fallerede infrastrukturprojekter og inddæmningsforsøg.⁶⁸ Forløbet om- kring Virksunddæmningen viser, hvordan den politiske beslutningsproces overtrum- fede de økologiske forhold og skabte en ny "natureculture" gennem en aktiv tilside- sættelse af vandet. Denne aktive tilsidesættelse af vandet er forsat frem til nutiden.

Løftet om produktiv jord bragte danske vandmiljøer ind i et historisk dødvande

I 2023 kom tilstanden i de danske vandmiljøer i fokus. Eksempelvis satte medarbejdere fra naturgenopretningsprojektet Sund Vejle Fjord i foråret et undervandskamera på en jolle, som de lod sejle frem og tilbage i fjorden i tre uger for at dokumentere plante- og dyrelivet under vandet. Efter 70 timers optagelser af den 22 km lange og brun-grumsede fjordbund blev det tydeligt, at der ikke var noget plante- og dyreliv

67 Andersen-Farmer 2019, s. 46-51.

68 Hansen 2008.

tilbage at dokumentere: Kun én enkelt fladfisk blev fanget af kameraet. Projektlederen sagde efterfølgende, at ”bunden af Vejle Fjord burde syde med liv. Vi skulle have set mange flere fladfisk. Det virker, som om økosystemet og de kystnære bestande af fisk kolliderer om ørerne på os i øjeblikket”.⁶⁹ Og selvom sluserne ved Virksunddæmningen blev åbnet i 1991, så der kom gennemstrømning, og vandet i Hjarbæk Fjord blev salt, er der også her problemer. Der er stadig ikke større vandgennemtrængning, og Berlingske kunne i oktober 2023 berette om tilstande i Hjarbæk Fjord, som ikke er forenelige med liv – i hvert fald ikke for andre arter end de blågrønalger, hvis opblomstring om sommeren gør vandet så giftigt, at lokale børn, der sejler på vandet, instrueres i at holde munden lukket, hvis de falder i.⁷⁰ Mennesker, som kommer til at sluge vandet, kan få hovedpine, diarre, kvalme og feber. I Hjarbæk Fjord er algevæksten så tæt, at sigtbarheden overalt i fjorden er på blot 30–40 centimeter, og selv et undervandskamera kommer til kort. Indholdet af kvælstof i de danske fjorde har skabt en økologi, som tilsyneladende er fjendtlig over for alt fra kystnære fiskebestande og ålegræs til menneskelig tarmflora og moderne teknologi.

Selvom det døde vand i de danske fjorde unægtelig vidner om en højaktuel miljøkrise, så er de mudrede forhold under overfladen ikke nogen egentlig nyhed. I 1986 vakte forekomsten af døde jomfruummere og andre bunddyr i nettene hos en række Kattegatfiskere lignende frustration og kritik. Ti år senere, i 1997, var Mariager Fjord at betragte som ”død”. Begge tilfælde skabte stor offentlig debat om landbrugets lokale miljøpåvirkning blandt politikere, borgere og ikke mindst i landbrugssektoren selv. I begge tilfælde blev den ringe tilstand under vandet genstand for udarbejdelsen af Vandmiljøplaner, hvor en række tiltag blev iværksat for at nedbringe landbrugets udvaskning af kvælstof.⁷¹ I 2002 var den gal igen, og flere rapporter om biologisk dårlig tilstand og miljøpåvirkning fulgte i kølvandet, ligesom også Vandmiljøplan III så dagens lys.⁷²

Den aktuelle situation i de danske fjorde er altså et politisk problem og en kulturhistorisk gentagelse. Iltsvindet er både et resultat af en konkret overtilførsel af kvælstof, som er ude af trit med vandmiljøernes bæreevne, og af en historisk udjævning af den regionale diversitet og særegenhed, vandmiljøerne udgjorde. Vandmiljøforurening er således et synkront fænomen, som udspiller sig samtidigt på tværs af hele Danmark, og et diakront fænomen, som har udspillet sig over tid. I vores optik er det derfor ikke forureningens akuthed – det, at den biologisk set er en intensivering af tidligere forhold – der gør den historisk interessant. Som de tre Vandmiljøplaner illustrerer, er der som sådan ikke noget nyt i, at danske farvande er pressede. Vandmiljøforureningen er snarere interessant i kraft af den kulturhistorie, der har frembragt den. For forure-

69 Dahlager 2023.

70 <https://www.berlingske.dk/content/item/1754443> (Besøgt 01/10/23).

71 Fritzbøger 2009, s. 248-250.

72 <https://dce.au.dk/aktuelt/nyheder/nyhed/artikel/forkerte-paastande-om-kvaelstof-og-iltsvind> (Besøgt 10/10/23).

ningen er resultatet af og udtryk for en særlig rationaliserings- og vækstkultur, som vi her har eksemplificeret ved Vejle og Hjarbæk fjorde. Vandet i fjordene er ikke kun dødt i biologisk forstand, men også socialt. Med introduktionen af en rationel tilgang til landbrug blev vandet i og omkring fjordene betragtet som et afkoblet og objektivt eksisterende element i landskabet, hvis uregerlighed var uforeneligt med bøndernes fremskridt.

Samtidens forurening peger dermed på vigtigheden i at udforske og forstå fortidens grundforbedringsprojekter, fordi disse projekter viser, hvordan materielle genstande som rør og dæmninger også rummer fortællingen om en særlig verden. Infrastrukturer lover forbedring og forandring, som Larkin udtrykte det. Både engvanding, dræning og dæmningsbyggeri var afhængig af en tro på, at indgrebene (og dermed arbejdet) ville skabe vækst, samt en tiltro til ingeniørernes evner. Samtidig viser de to fjordlandskaber, hvordan interessen for grundforbedringens økologiske følgevirkninger historisk træder i baggrunden, når det handler om dyrkning af jord. Løfter om vækst har historisk fået politiske aktører, jordejere og borgere til at overhøre advarsler, sådan som det var tydeligt i den lokale debat om Hjarbæk Fjord. Vores analyse viser, at det svækkede vandmiljø har været en ekstrem langsom katastrofe, på trods af nyhedsmediernes breaking news-bjælker. En egentlig ny historie om landbrug og vandmiljøer må derfor tage udgangspunkt i, at samarbejdet mellem bønder, landbrugssektor og ingeniører har frembragt et historisk specifikt landskab, der mange steder kun egner sig til landbrug fordi vandet er blevet ført væk. Det epokegørende vil netop være, at vi holder op med at tage denne rangorden for givet.

Konklusion: Mod nye fjordlandskaber?

I Vejle og Hjarbæk fjorde beror den aktuelle situation på en omfattende historisk infrastruktur, som har ændret områderne markant. Engvandingen med sine grøfter og rislerender gjorde i første omgang gødning og landskaber til noget, man kunne flytte rundt på, for derved at øge engenes naturlige bæreevne. Selvom engvandingen ophørte i 1800-tallet, var den et vigtigt led i udviklingen henimod et landbrug, der ikke længere så dyrkningen som bundet til et særligt økosystem. De mange drænrør, som sidenhen muliggjorde den arealmæssigt omfattende opskalering af landbruget, ændrede fjordlandskabernes naturlige hydrologi og særegne økologier markant. Ved Vejle Fjord sænkede man grundvandsspejlet i områderne omkring ådalen, så våde ferske enge kunne lægges om til agerbrug. Ved Hjarbæk Fjord ændrede man bevidst vandets saltindhold.

Generelt har tørlægning af områder gennem dræning og dæmningsbyggeri i vid udstrækning gjort det muligt at konstruere et landskab, hvor kornplanter på bekostning af en række andre arter og hensyn kunne trives og vokse, fordi vandet blev lagt ned under jorden, hvor det ikke var til gene. Som vi har vist i denne artikel, er vandets

rolle som underordnet jorden imidlertid ikke naturgivet. Der er dog en reel fare for, at vi opfatter det som sådan, altså som myndigheder og borgere forstår vores omgivelser ud fra den tilstand, de aktuelt er i. Det kaldes fra havbiologiens side "shifting baseline syndrome", hvor udgangspunktet for forståelsen af naturen hele tiden forskubbes.⁷³ Det ses blandt andet i det faktum, at det tilsyneladende er meget svært for både landmænd og politikere at forestille sig, at de 60% af det danske areal, der er opdyrket, er formet til dette, snarere end naturgivent.

I lyset af nutidens miljø- og klimakriser, hvor det ikke længere er menneskers velstand, men andre arters, der er det danske samfunds største udfordring, er det måske på tide med endnu et baselineskifte. Måske er det på tide at overveje, at det ikke er de danske landbrugslandskaber, som er vandsyge, når vandet løbet over sine bredder, men de danske fjordlandskaber, som er jordsyge, når niveauet af kvælstof gør vandet ubeboeligt og giftigt. Måske skulle vi simpelthen erkende, at store dele af Danmarks areal ikke er et landbrugslandskab, men fjordlandskaber, hvis hydrologiske uregelmigheder og økologiske diversitet, vi passende kunne relokalisere og reintegrere i samfundet.

Litteratur

- Andersen-Farmer, Lisbeth; Korsgaard, Hans og Østergaard, Jens 2019: *Virksund – med Limfjorden som bagtæppe*. Andersen-Farmer Publishing.
- Asmala, Eero; Haraguchi, Lumi; Markager, Stiig; Massicotte, Phillippe; Riemann, Bo; Staehr, Peter A. og Carstensen, Jacob 2018: "Eutrophication leads to accumulation of recalcitrant autochthonous organic matter in coastal environment". *Global Biogeochemical Cycles* 32: 11, s. 1673-1687. DOI: <https://doi.org/10.1029/2017GB005848>.
- Bijker, Wiebe E. 2007: "Dikes and Dams, Thick with Politics". *Isis* 98 2007:1, s. 109-23. DOI: <https://doi.org/10.1086/512835>.
- Bjørn, Claus (red.) 1982: *Dansk Mejeribrug 1882-2000*. De Danske Mejeriers Fællesorganisation.
- Branth Pedersen, Anders 2006: *Fra landvindingspolitik til naturgenopretningspolitik: Et policy-netværks magt og forandring*. Politica.
- Breuning-Madsen, Henrik 2010: "Drænrørets indførelse og betydning i et landbrugs- og miljømæssigt perspektiv". Marita Akhøj Nielsen (red.): *Det fremmede som historisk drivkraft: Danmark efter 1742: Et festskrift til Hendes Majestæt Dronning Margrethe II ved 70-års-fødselsdagen den 16. april 2010*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.

- Brieghel, Signe; Brichet, Nathalia; Eriksson, Kari; Nielsen, Camilla; Nielsen, Liza Rosenbaum; Overstreet, Katy og Hastrup, Frida 2022: "Nye køer på gammelt græs: Foder, stofskifte og planetære grænser i dansk malkekvægbrug". *Kulturstudier* 13:2 s.185-204. DOI: <https://doi.org/10.7146/ks.v13i2.134666>.
- Campbell, Bruce M.; Beare, Douglas J.; Bennett, Elena M.; Hall-Spencer, Jason M.; Ingram, John S. I.; Jaramillo, Fernando; Ortiz, Rodomiro; Ramankutty, Navin; Sayer, Jeffrey A. og Shindell, Drew 2017: "Agriculture Production as a Major Driver of the Earth System Exceeding Planetary Boundaries". *Ecology and Society* 22:4. DOI: <https://doi.org/10.5751/es-09595-220408>.
- Caple, Zachary 2017: *Holocene in Fragments: A Critical Landscape Ecology of Phosphorus in Florida*. Ph.D.-afhandling. University of California.
- Collier, Stephen J. 2011: *Post-Soviet Social: Neoliberalism, Social Modernity, Biopolitics*. Princeton University Press.
- Dalgas, Enrico 1866: *Engvanding i de Jyske Heder*. Aarhus.
- Elser, James og Bennett Elena M. 2011: "A broken biogeochemical cycle". *Nature* 478, s. 29-31. DOI: <https://doi.org/10.1038/478029a>.
- Frandsen, Karl-Erik og Dombernowsky, Lotte 1988: *Det danske landbrugs historie, Bind II: 1536-1810*. Claus Bjørn (red): *Det danske landbrugs historie bind I-IV*. Landbohøjskole Selskab.
- Fritzbøger, Bo 2004: *Det åbne lands kulturhistorie, gennem 300 år*. Biofolia.
- Fritzbøger, Bo 2009: *Vandets veje: Skjern Ås Miljøhistorie gennem 350 år*. Gyldendal.
- Fritzbøger, Bo 2015: *Mellem land og by: Landbohøjskolens historie*. Københavns Universitet, SCIENCE Kommunikation.
- Green, Lesley 2020: *Rock|Water|Life: Ecology and Humanities for a Decolonial South Africa*. Duke University Press.
- Green, Lesley 2022: "Paradigm Shifts for a Planetary Emergency: Towards an Anthropocenography for Urban Coastal Research at False Bay, Cape Town, South Africa". *South African Journal of Science* 118. DOI: <https://doi.org/10.17159/sajs.2022/12552>.
- Grottian, Tilman 2007: „Engvanding på Lüneburger Heide- og mulig inspiration til Jylland“. *Landbohøjskole Tidsskrift* 4:2, s. 9-36.
- Hansen, Kjeld 2008: *Det Tabte Land. Den store fortælling om magten over det danske landskab*. Gad.
- Haraway, Donna J. 2003: *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Prickly Paradigm Press.
- Hastrup, Frida og Brichet, Nathalia 2022: "Mining for Greenlandic self-government: Fractal islands in the Anthropocene". *Island Studies Journal* 17:1, s. 123-140. DOI: <https://doi.org/10.24043/isj.166>.
- Hofmeister, Erik 2012: "Den store å og bønderne". *Landbohøjskole Tidsskrift* 9:2, s. 45-70.

- Hughes, Thomas P. 1987: "The evolution of large technological systems". Bijker, Wiebe E.; Hughes, Thomas P. og Pinch, Trevor (red.): *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. MIT Press, s. 51-82.
- Høst, Jeppe og Sille Radoor Larsen 2016: "Ansvar for egen egn". *Kulturstudier* 7:1, s. 1-27. DOI: <https://doi.org/10.7146/ks.v7i1.24057>.
- Jessen, Nina Toudal 2019: „Lossepladsen formodes at være under afvikling.“ Om affaldshåndtering og vidensindsamling i 1970erne". *Kulturstudier* 10:2, s.12-37. DOI: <https://doi.org/10.7146/ks.v10i2.118015>.
- Jessen, Nina Toudal 2021: *Jord og landskab: Relationelle landskabsforandringer i det 20. århundrede*. Københavns Universitet, Saxo-Instituttet.
- Kristiansen, Søren Munch 2012: "Marken og det skadelige vand". *Vand & Jord* 19:4, s. 141-144.
- Larkin, Brian 2013: "The Politics and Poetics of Infrastructure". *Annual Review of Anthropology* 42:1, s. 327-43. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-092412-155522>.
- Larsen, Torben 1982: *Om saltholdigheden i Hjarbæk Fjord ved åben sluse i Virksunddæmningen*. Aalborg Universitetscenter, Institut for Vand, Jord og Miljøteknik, Laboratoriet for Hydraulik og Havnebygning.
- Latour, Bruno; Stengers, Isabelle; Tsing, Anna og Bubandt, Nils 2018: "Anthropologists Are Talking – About Capitalism, Ecology, and Apocalypse," *Ethnos* 83:3, s. 587-606. DOI: <https://doi.org/10.1080/00141844.2018.1457703>.
- Lequy, Emeline; Asmala, Eero; Ibrom, Andreas; Loubet, Benjamin; Massad, Raia Silvia; Markager, Stiig og Garnier, Josette 2022: "Contribution from a eutrophic temperate estuary to the landscape flux of nitrous oxide." *Water Research* 222:118874, s. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.watres.2022.118874>
- Madsen, Bent Lauge 2018: *Vandløbene i Danmark*. Lindhardt og Ringhof.
- Mitchell, Timothy 2002: *Rule of Experts*. University of California Press.
- Murphy, Michelle 2017: "Alterlife and Decolonial Chemical Relations". *Cultural Anthropology* 32:4, s. 494-503. DOI: <https://doi.org/10.14506/ca32.4.02>.
- Pauly, Daniel 1995: "Anecdotes and the Shifting Baseline Syndrome of Fisheries". *Trends in Ecology & Evolution* 10:10, s. 430. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0169-5347\(00\)89171-5](https://doi.org/10.1016/S0169-5347(00)89171-5).
- Pedersen, Erik Helmer 1971: *Hedesagen under forvandling: Det Danske Hedeselskabs Historie 1914-1966*. Gyldendal.
- Pedersen, Erik Helmer 2008: "Hedesagen under forvandling-II. Akt". *Landbohistorisk Tidsskrift*, 5:2, s. 71-121.
- Porskær Poulsen, Poul (red.) 2017: *Vejle Ådal – Historie, natur, mennesker, kultur*. Byhistorisk Forlag.

- Rasmussen, Søren 1964: "Studier over Engvandingen i Danmark: specielt vedrørende Store Skjernå Kanal". *Geografisk Tidsskrift* 63:2, s. 146–190. DOI: <https://tidsskrift.dk/geografisktidsskrift/article/view/129314>
- Skrubbeltrang, Fridlev 1966: *Det indvundne Danmark*. Gyldendal.
- Stenak, Morten 2000: "Inddæmninger fra havet-det pumpede kulturlandskab". *Bol og By: Landbohistorisk Tidsskrift* 16:1, s. 59-98.
- Stenak, Morten 2005: *De inddæmmede landskaber: en historisk geografi*. Landbohistorisk Selskab.
- Swanson, Heather Anne; Lien, Marianne Elisabeth, og Ween, Gro B. (red.) 2018: *Domestication Gone Wild: Politics and Practices of Multispecies Relations*. Duke University Press.
- Tsing, Anna L. 2000: "The Global Situation". *Cultural Anthropology* 15:3, s. 327-360. DOI: <https://doi.org/10.1525/can.2000.15.3.327>.
- Tsing, Anna L. 2012: "On Nonscalability: The Living World is not Amenable to Precision-nested Scales". *Common knowledge* 18:3, s. 505-524. DOI: <https://doi.org/10.1215/0961754x-1630424>.
- Tsing, Anna. L.; Mathews, Andrew. S. og Bubandt, Nils 2019: "Patchy Anthropocene: Landscape Structure, Multispecies History, and the Retooling of Anthropology: An Introduction to Supplement 20". *Current Anthropology* 60:20, s.186-197. DOI: <https://doi.org/10.1086/703391>.
- Tsing, Anna L.; Deger, Jennifer; Keleman Saxena, Alder og Zhou, Feifei 2020: *Feral Atlas: The More-Than-Human Anthropocene*. Stanford University Press.
- Tvedt, Terje 2021: *Water and Society: Changing Perceptions of Societal and Historical Development*. I.B. Tauris. DOI: <https://doi.org/10.5040/9780755606511>.
- Villumsen, Holger 2007: „Bevanding af enge ved Varde Å-system-en økologisk balancegang før kunstgødningens tid“. *Landbohistorisk Tidsskrift* 4:2, s. 37-90.

Utrykte kilder

Rigsarkivet. 5281. Statens Landvindingsudvalg, Underudvalg for Jylland.

Websites

<https://www.information.dk/indland/2023/10/40-aar-iltsvind-haerget-danske-farvande-lige-saa-laenge-ministre-lovet-handling>. (Besøgt 08/10/23)

Lund, Michael; Svold, Mathias og Asger Ladefoged. "Fjorden er stendød: De yngste sejlere gør alt for at undgå det brune vand". <https://www.berlingske.dk/content/item/1754443>. (Besøgt 01/10/23)

<https://dce.au.dk/aktuelt/nyheder/nyhed/artikel/forkerte-paastande-om-kvaelstof-og-iltsvind> (Besøgt 10/10/23)

Lundsteen, Sebastian 2022: "Of Ghost Nets and the Haunting at Nissum Bredning." *Arcadia* <https://www.environmentandsociety.org/printpdf/9392>

English summary

Water Under Ground.

The Environmental Legacy of Soil Improvement Schemes in 20th Century Denmark.

This article shows the long history of environmentally degraded aquatic environments in Denmark through the connections to agricultural soil improvement from the 1800s and onwards. Through two empirical examples – that of drainage and grassland improvement in Vejle Ådal in the 1800s and of the dam construction in Virksund in Limfjorden in the 1960s, it shows the deliberate sidelining of water as a valuable environment in itself on behalf of agricultural productivity and regional development. In conclusion, the article calls for a re-integration of water into Danish land use and agricultural policy.

Jakob Ingemann Parby & Stefanie Høy Brink

Jakob Ingemann Parby er museumsinspektør og seniorforsker på Københavns Museum, hvor han beskæftiger sig med byhistorie i bred forstand med særlig vægt på migrations-, forsynings- og sansehistorie. Han er for tiden PI i forskningsprojektet *Lyden af Hovedstaden*. Blandt hans seneste publikationer er *Den grænseløse by, Københavns 1850-1920* udgivet på Gads Forlag.

Stefanie Høy Brink er museumsinspektør på Københavns Museum, hvor hun beskæftiger sig med byens udvikling med særlig vægt på kulturmiljøer, bevaringsværdier og arkitekturhistorie. Hun samarbejder med Københavns og Frederiksberg Kommuner om udpegning og sikring af væsentlige bevaringsværdier og har skrevet flere artikler om Københavns Havn i det 20. og 21. århundrede.

Keywords: urbanisering, infrastruktur, havn, praksisografi, Fliessräume, translation, modernitet, springvand, sluser, kulturarv, 1900-2000.

STORBYENS KASKADER

Vandrelationer og storbyambitioner i København 1900-2023

Byer har traditionelt været nært forbundet med vand både som ressource og transportvej. En afgørende forandring i denne relation indtrådte ved skabelsen af den moderne europæiske storby i sidste del af 1800-tallet og starten af 1900-tallet, hvor en ny ordning og styring af vand som infrastruktur fandt sted. Denne artikel undersøger med udgangspunkt i Gefionspringvandet og Slusen i Københavns Sydhavn, hvordan forestillinger og praksisser knyttet til vand var med til at forme

København som storby omkring år 1900 og igen efter årtusindskiftet. Hvor springvandet knyttede sig til byens underjordiske forsyningsnetværk og repræsenterede en iscenesættelse af vand som symbolsk og sensorisk oplevelse, var slusen først og fremmest et teknisk anlæg, der skulle styre havnens strømforhold.

Tilsammen giver de to anlæg indblik i rækkevidden af den moderne bys vandrelationer og deres betydning for storbyens iscenesættelse og selvbillede.

Indledning

Vandet, der sydende og skinnende bryder frem af Plovfuren, falder da ned over fire lave Cascader mod Amaliegade. Paa Siderne af disse [...] anbringes enkelte mindre Figurer [...] fra hvilke Vandstraaler sprøjte ind i Bassinet mod Hovedgruppen. [...] Det hele Anlæg vil paa denne Maade [...] kunne gjøre sig gjældende i stor Afstand ligesom Vandmasserne udnyttes i høj Grad ved Terrænets naturlige Fald [...]. Det ypperligt grebne nationale Motiv synes næsten at kræve en Opstilling af Gruppen i Øresunds umiddelbare Nærhed.¹

I 1908 blev København beriget med et nyt og prægtigt springvand, der var mere vandrigt end nogen af byens tidligere springvand og den dag i dag hører til blandt byens største og mest beundrede turistattraktioner. Gefionspringvandet, skabt af billedhuggeren Anders Bundgaard, var på mange måder højdepunktet i den række af nye springvand, der blev realiseret i hovedstaden omkring år 1900, som en del af bystyrets og private initiativtageres ambitioner om at løfte byen op på niveau med andre europæiske metropoler. Det var samtidig teknologisk og æstetisk forankret i principperne bag byens moderne vandnetværk og storbyens forhold til vand.²

Det indledende citat stammer fra en indstilling til Borgerrepræsentationen fra 1899 med forslag om den siden virkeliggjorte placering af springvandet for enden af Amaliegade mellem Københavns Toldbod og Skt. Albans Kirke. Indstillingen er fyldt med malende beskrivelser af de forventede virkninger af springvandets vand og dets symbolske og fysiske samspil med det omgivende byrum. Springvandets kaskader blev altså allerede på et tidligt stadie drøftet på politisk niveau og indskrevet i de byplanmæssige visioner for hovedstaden.

Beslutningstagerne var f.eks. enige om, at Gefionspringvandet skulle være vandrigt for at vise den kraftudfoldelse, der lå i springvandets figurgruppe hentet fra den nordiske mytologi. Den forestillede gudinden Gefion, der, med hjælp fra sine til muskelsvulmende tyre forvandlede sønner, pløjede Sjælland fri af Skåne. Vandrigdommen skulle både afspejle kraftudfoldelsen i denne handling, men samtidig stå sig i sammenligning med kraften og skalaen i andre europæiske storbyers springvand og fontæner. Ikke mindst skulle det nye springvand imponere byens gæster og en forhåbentlig voksende strøm af turister.

På omtrent samme tid blev et helt andet vandorienteret anlæg etableret i den anden ende af Københavns Havn, nemlig sluseanlægget i Københavns Sydhavn fra 1904.

-
- 1 Fællesudvalget til Kunstneriske Formåls Fremme: Indstilling til Kommunalbestyrelsen vedr. Gefionspringvandets placering, 24/5 1899. Tilgået via https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_monuments/pdf/159_1378__106_samlefil1.pdf (besøgt 9/11 2023).
 - 2 Storbyens byudvikling og metropolambitioner fra 1850-1920 er bl.a. belyst af Knudsen 1988; Thelle 2013 og 2015; Parby 2022a og 2023. Om Københavns vandforsyning og kloakering, se Nørregaard 1959; Lindegaard 2001; Parby 2007 og Thelle 2019. Om springvand og monumenter i København, se Rasmussen og Munk 1999 samt Kristensen 2018.

Ill. 1. Prospekt for Havebyen Frederiksholm, 1914. Til højre sluseanlægget. Københavns Stadsarkiv.

Slusen blev først og fremmest etableret som et teknisk anlæg, der skulle løse udfordringerne med de stærke tidevandsstrømme i Københavns Havn. Strømme, der – i forlængelse af havnens uddybning og indsnævring i sidste halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af det 20. århundrede – havde gjort det vanskeligt for mindre både at manøvrere i havnen.

Sammen med slusen blev der anlagt en 2,3 kilometer lang dæmning tværs over Kalveboderne fra Amager til slusen samt et kaj anlæg, hvor skibene kunne lægge til, mens de afventede passage. En kortere dæmning på den modsatte side forbandt slusen med Sjælland. Ved hjælp af slusens eldrevne stibord og sluseporte kunne de ansatte fremover styre strømmen og øge havneløbets sejlbarhed.

Sluseanlægget havde som udgangspunkt en enkel og præcis funktionalitet, der stort set var blottet for æstetiske overvejelser. Det lå for sig selv langt fra byens centrum og blev hverken betragtet som turistattraktion eller en væsentlig brik i realiseringen af hovedstadens metropoldrømme. Men det var ikke desto mindre en afgørende brik i udviklingen af den moderne bys industrihavn og vandnetværk.

Springvandet og slusen er hver for sig eksempler på, hvordan Københavns moderne udvikling og selviscenesættelse som storby var tæt forbundet til forbruget, reguleringen og repræsentationen af vand. I denne artikel vil vi med udgangspunkt i de to anlæg analysere, hvordan vand har været med til at skabe og omskabe København som storby med fokus på tiden omkring anlæggenes etablering samt deres rolle i det, man kunne kalde den *postindustrielle* by. Altså tiden efter årtusindskiftet, hvor Københavns forhold til havnen og vandet har ændret sig dramatisk i takt med bl.a. afindustrialisering og omdannelse af havnen til et fortrinsvis rekreativt byrum.

Analysen følger to spor: På den ene side undersøger vi, hvordan de to anlæg er forbundet med industrialiseringens nyordning og styring af havnens vandstrømme og byens vandinfrastrukturer. På den anden side fokuserer vi på, hvad vandet gør,

hvordan det gøres af anlæggene og de aktører, der udvikler, betjener og rekreerer sig ved dem.

Forskningsudblik og teoretiske overvejelser

Vand har – både som ressource og infrastruktur – været en central komponent igennem byernes historie.³ En afgørende forandring i relationen mellem vandet og byen indtraf imidlertid ved overgangen til de moderne bysamfund, der udviklede sig i løbet af 1800-tallet. Dels skabte industrialiseringen og mekaniseringen af produktionen et hidtil uset behov for uddybning af havnebassiner og udbygning af kaj anlæg for at håndtere den øgede vare- og råvarecirkulation. Dels skete der, sideløbende med udbygningen af havnene, en rationalisering af byrummet, der ikke kun omfattede byplanen på overfladen, men også tilvejebringelse af lys, mobilitet, energi og vand gennem forskellige, delvist underjordiske netværk.⁴

Etableringen og udbygningen af den moderne vandforsyning og kloakering var generelt en mere omstændelig affære end f.eks. baron Haussmanns brutale nyordning af Paris' byplan over jorden, der allerede i samtiden blev et forbillede for udviklingen af de moderne byidealers rationalitet.⁵ Transformationen af den moderne bys håndtering af vand og kloakering strakte sig over relativt set længere tid og foregik i et symbiotisk parløb mellem videnskabelige fremskridt inden for bl.a. demografi, medicin og kemi og nye administrative krav og behov.⁶ Transformationen af forsyningssystemerne var en uregerlig og kompleks komponent i de praksisser, der formede den moderne europæiske storby i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet, der bl.a. udsprang af modernitetens intensiverede selvbevidsthed og efterspørgsel efter intimt privatliv.⁷ Sammen med koleraepidemier og andre sygdomme, der førte den hygiejniske dagsorden på banen, medførte den voksende modstand mod fælles vaskefaciliteter og lugten af ekskrementer et øget forbrug af vand til vask og rensning, der igen stillede nye krav til vandets urbane infrastruktur.⁸

I nærværende artikel belyser vi ovenstående forandringer med inddragelse af den tyske sociolog Elizabeth Heidenreichs begreb *fliessräume* eller *flow spaces* (flydende rum). Med dette begreb ønsker Heidenreich at indfange den blanding af tekniske og kulturelle elementer, der, forankret i lokale knudepunkter, indgår i de teknologiske netværks etablering og udbygning. *Fliessräume* er med til at understøtte udviklingen af en mere individualiseret og distanceret oplevelse af vandet og naturen, som, ifølge

3 Tvedt 2021 og Tvedt og Oestigaard, 2014, s. 1-20.

4 Se f.eks. Gandy 1999 og 2014; Konvitz, Josef W, Mark H. Rose og Joel a Tarr 1990, s. 284-94 og Parby 2007.

5 Gandy 2014, s. 28.

6 Gandy 2014, s. 51. Se også Colemann 1982 og Goubert 1989.

7 Se bl.a. Gandy 1999, s. 23-44; Gandy 2004; Bocquet, Chatzis og Sander 2014, s. 91-108; Abellán 2017, s. 8ff.; Chatzis og Courtard 2005, s. 1-17 samt Thelle 2019.

8 Hildreth 1987.

Heidenreich, er kendetegnende for modernitetens samfund og individer.⁹ I moderniteten bliver "forbindelsen mellem menneske og natur ikke længere [...] formidlet gennem arbejde, viden og besiddelse, men kun gennem de kulturelle betydninger, der tillægges de tekniske *Fliessräume* og deres naturressourcer og opleves gennem krop, sjæl og bevidsthed".¹⁰ Heidenreich henviser her ikke kun til vandforsyningen og kloaksystemernes tekniske anlæg, men også til de flydende rum på grænsen mellem det private og det offentlige rum – som f.eks. toiletet, håndvasken, badeanstaltens semi-offentlige rum eller pissoiret i gadeplan. Altså steder, hvor det moderne menneske afkobles fra den umiddelbare oplevelse af vandet i sin naturlige form og overlejrer det med forestillinger om renhed, hygiejne, funktionsopdeling og effektivitet. Både slusen og springvandet kan, som vi vil argumentere for i det følgende, læses som *Fliessräume* i Heidenreichs forstand.

I forhold til vandets *gøren* og *gørelser* (*enactments*) er vi inspireret af den hollandske antropolog Annemarie Mols praksisografi. I sin bog *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice* fremlægger Mol den vigtige pointe, at objekter og fænomener ikke er stabile, men kan forstås som versioner, der sameksisterer, transformeres, sammenfiltres, infiltreres og stabiliseres gennem relationer, materialiteter, lokationer og praksisser.¹¹ Den grundlæggende tanke er, at enhver genstand *er*, hvad den *gør*, og hvordan den *gøres*, og vi må derfor beskæftige os med disse handlinger for at kunne forstå den.¹² Vi inddrager også begrebet *translation*, der, inden for aktør-netværksteori, henviser til de forskelle og kategorier, som opstår efter en translationsproces, der sker som en følge af de indbyrdes relationer mellem materielle, sociale eller menneskelige komponenter. I dette studie bruger vi begrebet til at forstå, hvordan vand *oversættes* forskelligt.¹³

Både slusen og springvandet modererer vandet og sansningen/oplevelsen af det, og repræsenterer samtidig en teknologisk nyordning. Samtidig er vandet i begge anlæg et multipelt objekt, hvis versioner sameksisterer, transformeres, sammenfiltres og infiltreres via forskellige praksisser. Anlæggene afspejler yderpunkter i den industrielle og postindustrielle bys forhold til vandets *gøren* og *gørelser*. Hvor slusen knytter sig meget direkte til byens vandige infrastruktur og styring af vandet, repræsenterer springvandet først og fremmest en æstetisk og monumental udnyttelse af vandet. Graver man dybere i de *gørelser* af vandet, som finder sted i og omkring de to anlæg, er de imidlertid mere beslægtede, end man ved første øjekast skulle tro.

9 Heidenreich 2004.

10 Heidenreich 2004, s. 24: "Im Rahmen technischer Fließräume wird die Beziehung der Menschen zur Natur also nicht mehr – als in der Kulturlandschaft – durch Arbeit, Wissen und Besitz vermittelt, sondern fast nur noch durch die kulturellen Bedeutungen, die den technischen Fließräumen und ihrer Naturressourcen gegeben und mit Körper, Seele und Bewusstsein erlebt werden".

11 Mol 2002 og 2010, se også Simonsen og Damsholt 2009, s. 28-29 og Sandberg 2009, s. 49-62.

12 Pedersen 2012, s. 5.

13 Translation kaldes også materiel semiotik. Sandberg 2009, s. 52. Se også Law 1999 og 2004 samt Elgaard 2005.

Gefionspringvandet i den københavnske springvandsoffensiv

I 1897 donerede Carlsbergfondet i anledning af Gammel Carlsbergs 50-års jubilæum 50.000 kroner til Københavns Kommune med ønsket om ”paa et passende Sted i Byen – med Hensyn til hvilket Direktionen maaske tør haabe at blive hørt – at lade opføre et kunstnerisk smykket Springvand”.¹⁴ I forlængelse af donationen nedsatte bystyret et udvalg, og en konkurrence blev afviklet i regi af det nyligt oprettede *Fællesudvalg til kunstneriske Formåls Fremme*. I alt indkom hele 26 forslag, hvoraf billedhugger Anders Bundgaards blev valgt, som det mest vellykkede.¹⁵

Før konkurrencen havde forskellige placeringer været i spil, bl.a. den nuværende Dantes Plads over for Glyptoteket og Rådhuspladsen.¹⁶ Men efter flere drøftelser blev den nuværende placering valgt og godkendt af både Borgerrepræsentationen og bevillingsgiveren, Carlsbergfondet. Gefionspringvandet kunne her fungere som et forbindelsesled mellem Frederiksstaden, Toldboden og Kastellet og som ankomstzone og portal til den nye havnepromenade og det nye monumentale parkanlæg ved Langelinie. Det nye anlæg var skabt som en direkte konsekvens af havnens udbygning og uddybning i forbindelse med Frihavnens etablering mellem 1891 og 1894. Frihavnens pakhuse og havnebassiner gennemskar nemlig den tidligere strandpromenade, der hidtil havde fulgt kysten fra Kastellet og helt op til Østerbros kalkbrænderier. Og det nye anlæg var en erstatning for denne tabte promenade.¹⁷ Udover Gefionspringvandet kom det også til at rumme en række andre skulpturer og mindesmærker knyttet til byen, nation og havet. F.eks. F. V. Ring og Vilhelm Dahlerups monument for Ivar Huitfeldt, helten fra Slaget ved Køge Bugt, opstillet i 1886 og Edvard Eriksens ”Den lille Havfrue”, opstillet i 1912-13.¹⁸

Før år 1900 havde København været en, på europæisk plan, springvandsfattig by med kun Caritasbrønden (1608) og Drengen med Svanen (1837) i bykernen foruden springvand i Frederiksberg Have og Søndermarken. Men nu blev byen udsmykket med en lang række nye springvand, der foruden Gefionspringvandet omfattede Storkespringvandet (1894), Bjørnespringvandet (1901), Dragespringvandet (1904/1923) og Vandkunstbrønden (1910).¹⁹ Da København ikke, som f.eks. Rom, er omgivet af højdedrag med naturligt fald, var springvandenes knopskydning ikke mindst muligjort af den moderne vandforsyning. De kan derfor fortolkes som *Fliessräume*, hvor den

14 KBF, 15/11 1897, bd. 58., s. 1106-07.

15 Fællesudvalgets indstilling til kommunalbestyrelsen 24/5 1899. Tilgået via https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_monuments/pdf/159_1378__106_samlefil1.pdf (besøgt 9/11 2023).

16 KBF 20/12 1897, bd. 58, s. 1393-96 og årg. 59, s. 12-16 samt Udvalget til springvandets udførelse og placering, 21/03 1898. Tilgået via https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_monuments/pdf/159_1378__106_samlefil1.pdf (besøgt 9/11 2023)

17 En beskrivelse af promenaden findes i Rung 1942, s. 15-17.

18 Parby 2022b, s. 66ff; Rasmussen og Munk 1999, s. 71f og 127.

19 Rasmussen og Munk 1999, s. 87, 107 og 121 samt https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_monuments/index.php?id=29 (besøgt 9/11 2023)

III. 2. Gefionspringvandet, 1908. Københavns Museum.

skjulte, underjordiske infrastruktur kom til syne og blev fortættet i en specifik *gørelse* af vandet, der forenede teknologiske, materielle og æstetiske praksisser i en konkret geografi. Med vandværket blev vandforsyningen til springvandene ikke kun mere stabil. Kraften fra de dampdrevne pumper gjorde det også muligt at skabe variation i springvandenes rytmer og scenografi.

Caritasbrønden på Gammeltorv havde hidtil været forsynet med vand fra den højere liggende Emdrup Sø, hvis naturlige fald gjorde det muligt at få vandet til at springe.²⁰ Men efter 1859 blev Caritasbrønden forsynet med vand fra det nye vandværk i Studiestræde.

Drøftelser af springvandets kraft og sensoriske virkninger var også en central del af Gefionspringvandets realisering og lå både kunstneren og de politiske beslutningstagere på sinde. Begge parter var enige om, at springvandets motiv krævede en vandvirkning, der afspejlede de voldsomme kræfter, der var på spil, når en landmasse blev pløjet fri af en anden. "Alle [er] vist [...] enige om, at naar et Emne som Udpløjningen af Sjælland anvendes som Motiv, maa Omgivelserne være saa store som muligt, og at der maa anvendes temmelig svære Vandmasser, som nogenlunde kunne svare til den gigantiske Virksomhed, der fremstilles", som fabrikant Alfred Benzon udtrykte det under Borgerrepræsentationens forhandlinger i juni 1899.

20 Ordet "springvand" henviste dengang først og fremmest til vandkvaliteten, mens selve iscenesættelsen af vandet blev kaldt enten "vandkunst" eller "fontæne". Der findes således både springvands- og pumpevandskompanier, der forsyner byens borgere med vand, se f.eks. Nielsen 1909. Springvandet var friskere og mindre plumret end pumpevandet, der føres ind fra Peblinge og Sortedam uden samme tryk. Om typologisering af vandkunster og fontæner, se Kristensen 2018, s. 6ff.

Ill. 3. Caritasbrønden, ca. 1890. Man ser på billedet, hvordan vandet på festdage sprang med forstærket kraft og fra supplerende dysser i gadeplan. Københavns Museum.

Samtidig var man fra politisk side bekymrede for, hvordan vandkraften og springvandet drift skulle forløses teknisk og økonomisk. Allerede før konkurrencen blev det kommende springvands potentielt store vandforbrug diskuteret og kortlagt. I juni 1898 fremlagde vandinspektør Frands Øllgaard således sine forberedende undersøgelser for Magistratens 1. afdeling med oversigter over vandforbruget i tønder pr. time for eksisterende springvand i København, Paris og Dresden.²¹ Øllgaard foreslog desuden, at det vindende springvand skulle forsynes med vand fra vandværket ved Axeltorv samt anvende en cirkulerende vandmængde med en pumpe drevet af el eller gas.²²

Den 24. juni fulgte en opgørelse fra Øllgaard til magistraten vedrørende byens springvands vandforbrug og driftsperiode, der dengang gik fra 1. april til 1. december i dagtimerne.²³ Hvis det nye springvand fik samme driftsperiode, ville vandforbruget ende på 294.000 tønder årligt, beregnede han. Til sammenligning var byens sam-

21 F.eks. brugte Storkespringvandet 120 tønder vand i timen, mod Caritasbrøndens 60 tønder og springvandet på Concordepladsen i Paris, der brugte hele 1310 tønder. F. Øllgaard til magistratens 1. afdeling, 6/6 1898. Tilgæet via https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_monuments/pdf/159_1378__106_samlefil1.pdf (besøgt 9/11 2023).

22 Ibid.

23 I dag er driftstiden fra medio april til ultimo oktober.

lede vandforbrug i 1898 på 75 mio. tønder årligt.²⁴ Øllgaard tilføjede nogle forslag til, hvordan man kunne nedbringe vandforbruget yderligere. Bl.a. ved at udnytte vandets tryk i vandledningen kombineret med såkaldte "vandinjektører" sammenbygget med strålepiben.²⁵ I juli 1898 fremsendte Øllgaard en tegning af denne anordning, der ifølge hans beregninger ville sænke driftsudgifterne fra 14.800 kroner til 4.700 kroner.²⁶

Øllgaards minutiøse beregninger viser ligesom de politiske drøftelser og avis-reportager, hvordan Gefionspringvandets vandforbrug og vandkraft var et centralt element i beslutningsprocessen og oplevelsen af springvandet. På den ene side blev vandet *oversat* til en kraft, som der skal være rigeligt af, hvis København skal kunne sammenligne sig med Europas andre storbyer.²⁷ "Hvorfra [...] skal alt det Vand komme som fontænen kræver?" lød det f.eks. i Dagens Nyheder i 1905. "Thi her maa ikke spares, Vandet skal vælde, skumme, bruse rigt og mægtigt. København har jo ikke den Rigdom paa Vand, som f.eks. Rom, i hvis talrige Fontæner Strømmene risler ved Dag og Nat."²⁸ Og på den anden side skulle vandforbruget dimensioneres i forhold til kommunens økonomi og tekniske forsyningskapacitet.

Under borgerrepræsentationens videre forhandlinger blev forskellige andre tekniske løsninger og udfordringer drøftet. Man ville kunne tage vand fra Kastellets voldgrav til det grove forbrug og fra kommunens ledninger til f.eks. vandet fra tyrenes næsebor. Det mente fabrikanten Alfred Benzon, der var valgt på borgerlisten og tilhørte den liberale fløj. Socialdemokraten P. C. Knudsen foreslog i stedet at tage vand fra havnen for at undgå lugtgener fra den til tider algebefængte voldgrav. Desuden mente Knudsen, at saltvand var klarere og vistnok havde en "større Evne til at skumme end fersk Vand". Men saltvand ville ødelægge jernrørene, argumenterede Benzon. Vandet fra Kastellets voldgrav kunne fint bruges, hvis man blot tilføjede et filtreringsanlæg.²⁹ Vand var således ikke bare vand, men indholdet af salt, bakterier og alger havde indflydelse på, hvorfra vandet skulle hentes for at give den bedst mulige springvandsoplevelse.

I den endelige udgave ser det ud til, at man i første omgang fulgte Benzons forslag og til en begyndelse faktisk tog alt vandet til springvandet fra Kastellets voldgrav.³⁰ Senere blev det, i lighed med byens andre springvand, koblet til den kommunale vandforsyning i et cirkulært system. Dette skete tilsyneladende allerede kort efter indvielsen. I 1914 lukkede Københavns Vandforsyning således alle byens springvand ned

24 I 2019 er det samlede forbrug i Københavns Kommune på 31 mio. kubikmeter om året svarende til 135 liter pr. person pr. dag.

25 F. Øllgaard til magistratens 1. afdeling, 24/6 1898. Tilgået via https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_monuments/pdf/159_1378__106_samlefil1.pdf (besøgt 9/11 2023)

26 F. Øllgaard til magistratens 1. afdeling, 1/7 1898. Tilgået via https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_monuments/pdf/159_1378__106_samlefil1.pdf (besøgt 9/11 2023)

27 Om "oversættelse" i ANT-perspektiv: Simonsen og Damsholt 2009, s. 24f samt Elgaard Jensen 2005, s. 190f.

28 Dagens Nyheder, 12/8 1905.

29 KBF, 26/6 1899, 60. årg, 1, s. 543-56.

30 Fynsk Venstreblad, 4/11 1907.

for at spare på ressourcerne under Første Verdenskrig. De genstartedes først i april 1921. Ifølge et interview med direktøren for Københavns Vandforsyning var det især udgiften til kul, der skulle spares på. Gefionspringvandet kostede stort set det samme i drift som alle byens øvrige springvand tilsammen på det tidspunkt.³¹

Før man kom så vidt, blev projektet forsinket af forskellige årsager, der delvist var knyttet til springvandet som et flydende rum i den moderne by. Flere af borgerrepræsentationens politikere ønskede for eksempel i 1899 en prøveopstilling i gips af springvandet, før det fuldførtes i bronze. Det gjorde man bl.a. for at sikre, at forbipasserende ikke oversprøjtedes af vand under passagen af springvandet. Og efter først at have kviet sig, indvilgede Bundgaard, men opstillingen blev forsinket, da stærk frost ødelagde hele figurgruppen. Først i september 1905 var de ødelagte figurer genskabt og prøveopstillingen med bronzemalede gipsfigurer kunne gennemføres. Forventningerne var store. *Illustreret Tidende* gengav opstillingen i billeder og beskrev, hvordan springvandet, i sin færdige form, ville knejse ”himmelhøjt over de Nipsting, vi ellers pryder vor Smaastads Torve og aabne Pladser med. Gefion er et af de første beviser for, at vi ikke længer er provins, der er storstad i bedste forstand i hende”.³² Kort efter blev støbningen sat i gang hos bronzestøber Lauritz Rasmussen, der havde givet tilbud på 29.600 kr. for støbning ekskl. plint og rørledninger i tyrene og plovbladene.³³

Kontraktens undtagelse af figurgruppens rørledninger demonstrerer, at produktionen af springvandet foregik i et samspil mellem kunstneriske, støberitekniske og ingeniørmæssige fagligheder, hvor billedhugger, blikkenslager og bronzestøber hver især bidrog til at give vandet form. Via et skjult teknologisk system blev de forbipasserende bragt i kontakt med vandet lyd og sanselighed midt i byens rum uden at afsløre kilden. Kontrakten er således en åbning ind til springvandet som *fliessraum*.

Receptionen af springvandet

I sommeren 1907 blev den færdigstøbte figurgruppe opstillet under massiv medie-dækning, og tilpasningen af omgivelserne og de tekniske anlæg kunne gå i gang.

De, der i den senere Tid passerer Esplanaden, vil have lagt Mærke til, at det terrasseformede Rosenparti ved den engelske Kirke er bleven sløjfet [for at gøre plads til opstilling af] Billedhuggeren Bundgaards meget omtalte Gefion-Gruppe [...] der har hentet sit Stof fra det kendte Sagn om Sjællands Tilblivelse. [...] Foran den af vældige Øxne trukne Plov skal Vandet **sprudle frem i en skummende Ring og vælde som Kaskader** ned i to, tre trappeformigt anbragte Bas-

31 Gefion koster 8300 kr. i drift pr. år og de øvrige 10.000 kr. *Berlinske Tidende*, Aften. 14/3 1914.

32 *Illustreret Tidende*, årg. 47, 2, 8/10 1905, s. 25.

33 Brev fra magistratens 1. afdeling til bronzestøber Lauritz Rasmussen, 7/10 1905. Tilgået via https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_monuments/pdf/159_1378__106_samlefil1.pdf (besøgt 9/11 2023)

siner. Fra Øxnenes Næsebor saavel som fra Havmands- og Nymfefigurer langs Bassinets Sider skal mindre **Straaler springe** frem, og det hele [vil] blive af **imponerende Virkning**. Set nedefra vil den kolossale Gefionskikkelse tegne sig paa Skræntens Top mod Luften bagved, og helt nede fra Amalienborg Plads vil man kunne se de vældende Vande, der saaledes vil danne en smuk Afslutning paa Amaliegade saa vel som en pompøs Indledning til Langelinie og Frihavnen. **København, Vandenes Dronning**, vil i Bundgaards Gefionskikkelse kunne se sit eget Væsen kunstnerisk legemliggjort.³⁴

Reportagen er udtryk for endnu en *gørelse* eller *translation* af springvandets vand. Nemlig den, der foregik gennem avisernes reportager, hvor vandets symbolske betydning blev udfoldet på en måde, der adskilte sig fra de forbigående hverdagslige oplevelse. I reportagen blev vandudladningerne forlenet med en symbolsk udsagnskraft, der knyttede sig til Københavns historiske forbindelse med havnen og vandet og til de samtidige visioner for København som storby. Springvandet var en legemliggørelse af byen som vandenes dronning, der sendte sine kaskader i retning af de kongelige boliger og rytterstatuen på Amalienborg Slotsplads. Der er en vandets *gøren* og *gørelse* indbygget i beskrivelserne, der bliver desto mere praktiografisk, fordi der endnu er tale om forestillede virkninger.

Først i november 1907 kunne vandet tilsluttes og dets virkninger opleves i virkeligheden. Der manglede nu kun et kobberfundament under den pløjende figurgruppe, før springvandet var klar til den officielle indvielse, men medierne tog forskud på glæderne. Fynsk Venstreblad beskrev, hvordan vandet fra tyrespandet "sprudler [...] frem af Plovfurerne og styrter fra et 60 Fod bredt Bassin ned over en Række store Klippeblokke til Bassin Nr. 2. Herfra falder det i en bred bue over en stejl Af-sats til en spejlblank Sø. Langs Kanten af det midterste Bassin ligger Jætter, Trolde og Sønemoner, som slynger Vandstraaler op mod de fremskridende Tyre". Man beskæftigede sig udover æstetikken også med de tekniske specifikationer og det store vandforbrug. Ifølge avisen brugte springvandet mere end 2000 tønder vand i timen og henter vandet fra Kastellets voldgrav.³⁵ Altså Benzons oprindeligt forslåede løsning og et langt større forbrug end de 10 tønder i timen, vandinspektør Øllgaard i sin tid regnede sig frem til.

Afsløringen trak dog ud og først i juni 1908 kunne en anden provinsavis følge trop og hylde den kommende københavnske attraktion: "Fra Plovjernet og ud af Dyrenes Næsebor skyder en Vandstråle, og ned over fosser Vandet i stride Strømme. Det store Springvand [...] bliver en af Københavns Seværdigheder [...]".³⁶ Den 14. juni 1908 kunne springvandet endelig officielt indvies. Mere end 10 år efter afholdelsen af konkurrencen. Men dermed var arbejdet ikke slut.

34 Nationaltidende, 12/8 1907. Forfatternes fremhævninger.

35 Fynsk Venstreblad, 4/11 1907.

36 Viborg Stifts Folkeblad, 4/6 1908.

I oktober samme år blev en ekstra elektrisk motor tilsluttet anlægget efter et ønske fra billedhugger Bundgaard. Motoren øgede vandmængden betragteligt, og især kaskaden, der "med korte Afbrydelser vælder ned over den øverste Rand ved Gefions Fod" var af "overordentlig Virkning". En journalist, der besøgte maskinrummet under springvandet, var imponeret over den kraft motoren brugte, for at springvandet kunne "udslynge sine Vandmasser til alle Sider til Undren for unge og gamle Københavnerne". Bundgaard forventede på dette tidspunkt, at springvandet sagtens kunne springe året rundt. "Bekostningerne ved Driften" var så små, at det efter hans mening ikke kunne spille en rolle.³⁷

Reportagen er et eksempel på den i samtiden ret karakteristiske sammenfiltrering af storbydrømme, springvandets iscenesættelse af vandets kraft og fascinationen over den skjulte teknologi, der muliggør dets kaskader. Gennem adgangen til maskinrummet får journalisten en særlig indsigt og magt over fortællingen om vandet og dets virkninger, som ikke er den almindelige københavner forundt. I reportagen synliggør han springvandets rør, elmotorer og pumper som et *Fliessraum*, der forandrer vandet fra plumret voldgravsvand til filtreret og klart springende vand med en anden lugt, klarhed og materialitet og tilføjer det ny betydning.

Gennem denne og andre reportager kan vi desuden se, at Bundgaard var enig med kommunens ingeniører og vandinspektør Øllgaard om vandkraftens betydning for springvandet. Men deres udgangspunkt var forskelligt. For Bundgaard var det væsentligste, hvilke og hvor mange kraftkilder, der skulle til at realisere hans kunstneriske vision, mens Øllgaards betragtninger var forankret i hans kompetencer og forpligtelser som kommunal embedsmand, der skulle kortlægge og komme med løsningsforslag til springvandets økonomi, vandforbrug og mest hensigtsmæssige drift. Blandt de øvrige aktører placerede borgerrepræsentanterne sig et sted midt imellem de to synspunkter. Også de var optaget af både økonomi og driftssikkerhed, men drivkraften til at opstille springvandet var omvendt dets "storstadsvirkninger" og den prestige, det kunne tilføre hovedstaden, hvilket igen krævede en repræsentativ dimensionering af vandkraften. For bevillingsgiveren, Carlsbergfondet, var storstadsvirkningen og den kunstneriske vision vigtigere end springvandets økonomiske bæredygtighed, mens aviserne i deres dækning havde fokus på såvel den teknologiske dimension, attraktionsværdien, skalaen og vandfaldets legemliggørelse af København som en storby på niveau med andre europæiske metropoler.

37 Berlingske Tidende, 17/10 1908. Trods Bundgaards håb blev Gefionspringvandet fra begyndelsen lukket ned en del af året og er blevet det lige siden.

Slusen anlægges

Omkring år 1900 var der ikke kun gang i udviklingen af byens monumentale landskab med springvand som et centralt virkemiddel i realiseringen af visionen om København som europæisk metropol. Der var også store planer for en bedre udnyttelse af havnen og for indvinding af nye landområder til byudvikling og industrialisering. I 1800-tallet havde man allerede fået etableret moderne kajanlæg ved bl.a. Kvæsthusemolen, Gasværkshavnen, B&Ws skibsværft på Refshaleøen og Frihavnen. Forudsætningen for en fuld udnyttelse af den moderne havn var en uddybning af sejlrenden, ikke mindst i Kalveboderne syd for Langebro, et åbent og lavvandet farvand, der hidtil kun havde kunnet besejles med pramme og mindre både. I 1873-76 blev Gasværkshavnen ganske vist udbygget og uddybet, men Langebro tillod fortsat kun mindre skibe at sejle igennem, indtil den tredje Langebro blev indviet i 1903. Samtidig blev der etableret et bølgebryderanlæg nord for Frihavnen og en ny Knippelsbro.³⁸

Med uddybningen og indsnævringen af havnen blev det muligt at udvide industrihavnen og indvinde land syd for Langebro. Først blev Islands Brygge etableret 1901-1904 og siden Teglholmen med Teglværkshavnen 1916-1919 med brede kajanlæg af granit og mulighed for besejling med større skibe. Landindvindingerne i forbindelse med etableringen af Islands Brygge svarede til ti gange Kongens Nytorv og vakte i samtiden en forundring, som den vi i dag ser med udvidelserne af Nordhavnen.³⁹ Men processen øgede også strømstyrken, når tidevandet fra Østersøen trak sig ud og ind igennem havneløbet, hvilket vanskeliggjorde manøvreringen af mindre skibe ikke kun i Kalveboderne, men i hele havnens længde.

Blandt flere andre løsningsforslag valgte Havnevæsenet at prioritere anlæggelsen af en over to kilometer lang spærredæmning mellem Sjælland og Amager, der kunne regulere den kraftige strøm i havnebassinet. Havnebygmester Møller forklarede anlæggets udformning og funktion i et foredrag i Teknisk Forening i 1901:

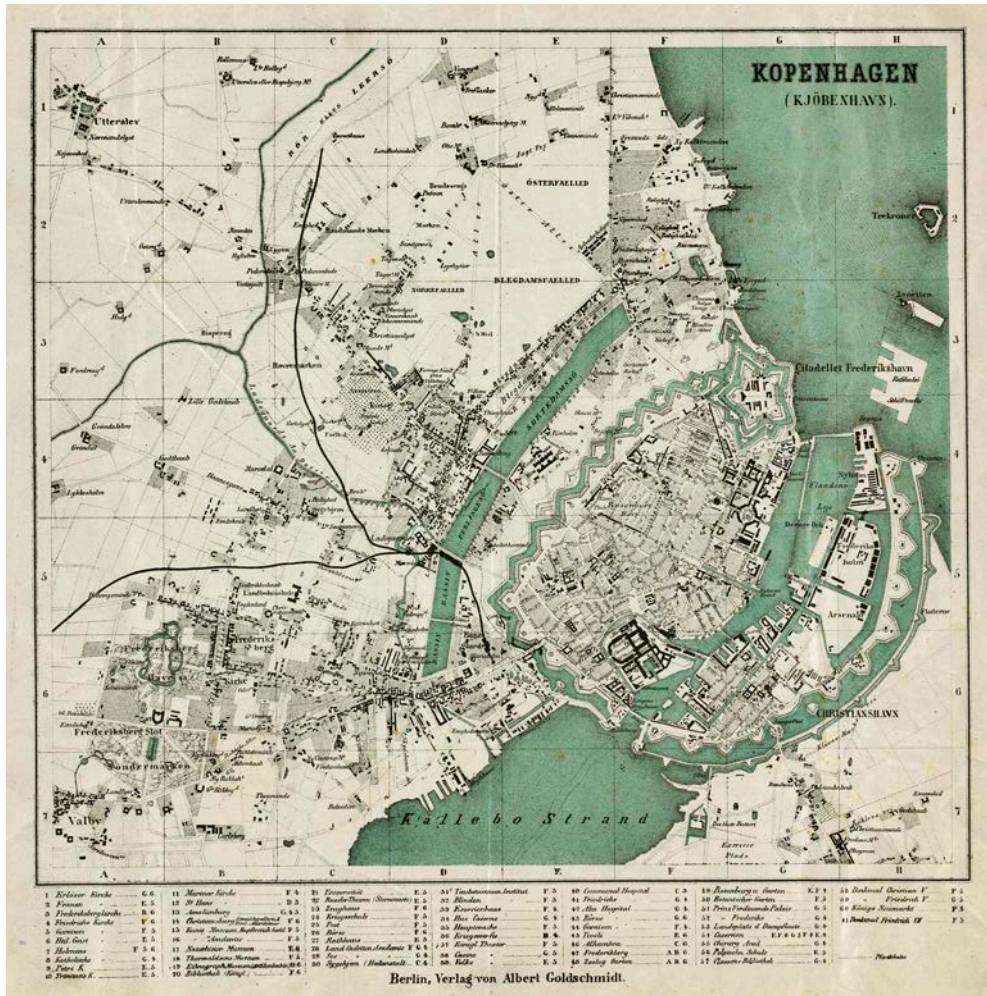
På Amagersiden kan der for rimelige penge indvindes landarealer, da vandet her er meget grundet. Indsnævringen og uddybningen af Kalvebodstrand vilde imidlertid forøge strømmen i havnen i betænkelige grad [... som løsning ...] opføres en ca. 7000 fod lang dæmning mellem Sjællands Kyst og Amager, og i denne anbringes en Skibsfartssluse og en sluse, igjennem hvilken der kan sendes vand til havnens friskning.⁴⁰

Kronebredden på dæmningen var 30 fod og bredden på slusebroen 10 fod. I friskningsslusen fandtes 36 åbninger af hver 8 fods bredde. I forhold til strømreguleringen viste havnevæsenets beregninger, at slusen kunne sikre, at strømmen ved det smalle

38 Dannebrog, 4/3 1900.

39 Socialdemokraten, 24/8 1904.

40 Nationaltidende, 18/10 1901.

III. 4. Københavns havn, 1873. Det Kongelige Bibliotek.

løb under Knippelsbro aldrig var mere end tre knob, hvilket ifølge Møller var ”tilladeligt” i forhold til sejlbarheden for mindre både.⁴¹

De 15 åbninger nærmest skibsfartslusen kunne lukkes med såkaldte stignorde. Ved ringe vandstandsforhold lod man samtlige stignorde stå åbne – og når vandtrykket steg, kunne man gradvist lukke flere og flere åbninger og på den måde hindre, at der kom så store vandmasser gennem havnen, at strømmen ved de snævre bropassager blev for stærk. Hen over friskningsslusen var en 10 fod bred træbro. Spærredæmningen, slusen og stignordene blev sat i granit, og samtidig blev der anlagt en kunstig ø, hvor der blev opført et maskinhus og en funktionærbolig til slusepersonalet. Syd for slusen blev der anlagt en slusehavn, hvor skibene kunne ligge frem til gennemsejling.⁴²

41 Ibid. Uden slusen var gennemstrømningen op til 6 knob.

42 Dannebrog, 15/05 1903.

III. 5. Københavns havn i 1914 med sluse og dæmning i Sydhavnen. Københavns Stadsarkiv. De røde linjer på kortet angiver cykeltier.

Fra maskinhuset kunne slusemesteren regulere vandgennemstrømningen i havnen ved at lukke og åbne stibordene enkeltvis eller samlet ved hjælp af et elektrisk drevet hejseværk og et system af stålwires, ligesom selve den 12 fod dybe sluse gav mulighed for at lede de mindre skibe udenom den kraftige strøm. Slusen var forsynet med jernpontonporte i begge ender, der kunne og fortsat kan trækkes tilbage i nicher i sidemuren.⁴³

På dette tidspunkt var der flere kilometer mellem Amager og Sjælland og øen lå solitært og kunne ses fra både Sjællandssiden og Amagersiden. Til trods for, at den kunstige ø befandt sig i byens udkant, var der tale om en prominent placering, der var iøjnefaldende fra såvel vand- som landsiden.⁴⁴ Og det fortæller også noget om

43 Drivkraften var i begyndelsen en petroleumsmotor tilsluttet en dynamo, der leverede elektricitet. Socialdemokraten, 24/08 1904.

44 Pri 1993, s. 12.

Ill. 6. Slusehuset og slusen, 1934. Københavns Museum. Stigborde med elektrisk hejseværk ses til venstre i billedet.

projektets prestige, at man fik anlægget opført efter tegninger af den populære arkitekt Vilhelm Dahlerup, der bl.a. havde stået bag Dronning Louises Bro (1887), Statens Museum for Kunst (1896) og Glyptoteket (1897).

Slusepersonalet bestod i 1905 af en slusemester og en assistent samt af en maskinmester og en maskinassistent, dvs. fire familier, der boede på den lille ø. Vandet omkring sluseøen var et levebrød for familierne, men samtidig en stor udfordring i deres hverdag. Blandt andet blev de mindre børn ofte tøjret til forskellige faste elementer centralt på øen, så de ikke faldt i vandet. De skolesøgende børn måtte desuden hver morgen sejles til Gasværkshavnen og herfra gå til Matthæusgades Skole ved Enghave Plads. Og ved gudstjenesten om søndagen krydsede familierne broen til Sydhavn og vandrede hele vejen til Jesuskirkens sogn i Valby, som de tilhørte.⁴⁵

Familierne gjorde således vandet på flere måder. I rollen som børn og forældre blev vandet til en trussel og en hindring, der måtte forceres for at komme i skole, købe ind og gå i kirke, men i rollen som slusepersonale blev vandet til en kraft, man regulerede, ordnede og omskabte teknologisk og i dialog med andre aktører i havnen, hvad enten de befandt sig ombord på de skibe, der skulle passere slusen eller i havnevæsenets kontorer mod nord. I 1922 viste vandets kraft sig som en trussel ikke blot mod familiernes hverdag, men mod anlægget som helhed, da slusen blev gennembrudt af en stormflod og efterfølgende forstærket på begge sider af bruddet med en

45 Ibid., s. 12-14.

stensætning. Ved denne lejlighed blev de oprindelige 36 åbninger i friskningssslusen begrænset til de nuværende 28.

Slusen er som teknisk anlæg et interessant eksempel på den ordning af storbyens rum og trafikale flow, der tog form i sidste halvdel af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede. Selve anlægget lå langt fra bykernen og de nye forstæder, der var vokset frem i brokvartererne, men det spillede samtidig en afgørende rolle for hele industrihavnen og dens flow. Trods den afsides beliggenhed og anlæggets grundlæggende praktisk-tekniske udgangspunkt kan det læses som et eksempel på et *Fliessraum*, altså en lokalt forankret kulturel og teknisk struktur med betydning for byen og havnen som helhed.

Siden er området omkring slusen blevet indvundet i flere etaper og har skabt det nuværende, mere koncentrerede anlæg, der yderligere blev indrammet ved etablering af Sjællandsbroen i 1969.

Receptionen af slusen

Slusen fik ved indvielsen langt fra samme mediedækning som Gefionspringvandet, selvom dens betydning for byens vandstrømme og infrastruktur var større. I 1904 fik den dog en indgående beskrivelse i avisen Socialdemokraten, der både fremhævede de tekniske anlæg, men også udsigten fra udsigtstårnet, der var opført på øen, og regnvandsbeholderen på funktionærboligens tag, der forsynede beboerne med drikkevand. Sluseøen var således ikke forbundet med byens vandforsyning.

Særligt indtryk gjorde oplevelsen af at gå over slusen og dæmningen mellem Amager og Sydhavnen: "Det er ret interessant på en frisk og solvarm Sommerdag at gøre en Tur til Frederiksholms Teglværker og derfra spadsere paa Dæmningen tværs over Søen til Amager."⁴⁶ På den almindelige københavner havde anlægget således ikke den samme overvældende virkning som Gefionspringvandet. Og forklaringen på dette er ret åbenlys: Hvor Gefionspringvandet var designet som en oplevelse, der med kaskader af vand reproducerede naturens og historiens kraftudladninger, var slusen et teknisk anlæg, hvis virkninger var mere skjulte. I forhold til det gennemgående spørgsmål i denne artikel om vandets rolle i skabelsen af København som storby omkring år 1900 var slusen mere beslægtet med den underjordiske vandinfrastruktur end med springvandets meget ekspressive storstadsvirkninger.

Ved slusen var oplevelsen af den nye havn og den ordning af havstrømmene, som anlægget medvirkede til, adskilt fra oplevelsen af sluseanlægget. Den almindelige københavner på søndagstur kunne derfor blive mere optaget af udsigten og vandringeren på tværs af anlægget end dets tekniske funktioner og vandvirkninger. Set i et praksisografisk perspektiv overlejreredes funktionaliteten allerede ved anlæggelsen af

46 Socialdemokraten, 24/8 1904.

et rekreativt oplevelseslag. Og den styring og håndtering af vandet, der var slusens centrale funktion og en integreret del af slusepersonalets hverdagsliv og selvforståelse, blev overlejret af flere andre praksisser. Det specialiserede personale agerede i overensstemmelse med en ingeniørbaseret, hovedsageligt instrumental tilgang, der diagnosticerede problemer og løsninger ud fra en anvendt naturvidenskabelig og teknisk praksis. For andre aktører fremstod slusen i stedet som et mere mangefacetteret anlæg. For de sejlene var slusens virkninger delvist skjulte, indtil de nærmede sig anlægget, men alligevel mærkbare i hele havnen som strømregulering. For spadserende på søndagstur gav slusen, vandet og dæmningen først og fremmest udsigter, oplevelser og forbindelsesvej.⁴⁷

I disse forskellige anvendelser blev vandet og slusens betydning som *Fliessraum* også oversat via flere sideordnede, adskilte og alligevel sammenhængende praktiserede verdener. For slusepersonalet på øen var anlægget både en arbejdsplads og et hjem, der var forbundet med resten af havnens årshjul, døgnrytme, anlæg og ansatte via telefonnet, vandstrømme og bådtrafik, der påvirkede driften af slusen og stigbordenes åbning og lukning. Det skabte samtidig grundlaget og betingelserne for deres øvrige hverdagsliv med indkøb, skole- og kirkegang og ikke mindst sikkerhedsforanstaltninger mod drukneulykker og andre farer ved at bo på øen med børn.

For de sejlene var sluseanlægget både en adgangsvej, en forhindring og samtidig en facilitator af sejladsen i havneløbet, mens det for bådene forbedrede manøvreduktigheden i havneløbet, men samtidig øgede risikoen for havari og skader på skrog og ror ved passage af de smalle sluseporte og stigborde. For fiskene udgjorde friskningsslusens indsnævninger en farlig passage, hvor risikoen for at ende i en sulten skarvs eller rovfisks mund var større end andetsteds i havnen. For kulturhistorikeren er beskrivelsen og registreringen af såvel slusen som springvandet en manifestation af menneskelige og teknologiske bestræbelser på at regulere naturen og udviklingen af havnen, byen og søfarten, som søges forklaret i en læsbar, akademisk tekst. Slusen og vandet gøres og udspilles forskelligt afhængig af aktørernes praksis, specialisering og roller.

Slusen og springvandet efter årtusindskiftet

Siden slutningen af 1900-tallet har Københavns havneanlæg og styring af vandets infrastruktur gennemgået en dramatisk forandring i overgangen fra den industrielle til den postindustrielle havn. I 1980'erne og 1990'erne resulterede afindustrialiseringen i, at flere og flere pakhuse og kajanlæg blev brugt mindre intensivt, hvorfor Københavns Havnevæsen begyndte at sælge ud af sine havnearealer, hvilket – særligt i Syd-

47 Moncayo-Riascos og Salas-Zapata 2019, s. 44.

havnen – skabte frygt for en lemfældig og ukontrollerbar havneudvikling. Arkitekten Ulrik Plesner beskrev i 1987 udfordringen i et debatindlæg:

At bringe Københavns forslummede havneområder tilbage til byen, at vende udviklingen så Københavns centrum bliver en smuk kanalby, og Københavns Kommune bliver en velhavende kommune, som den som landets hovedstad bør [...] være [...] er en økonomisk og praktisk opgave af en størrelsesorden, der kan sammenlignes med Storebæltsprojektet. [...] Graden og alvorligheden af havneområdets forfald er af en sådan art, at det er et nationalt snarere end et lokalt problem.⁴⁸

Den daværende miljøminister Christian Christensen argumenterede i samme periode for udviklingen af en samlet havneplan, der dog først blev realiseret i begyndelsen af 00'erne, da Københavns Havn udkom med rapporten *Den blå plan – Københavns Havn – en kortlægning af forhold relateret til vand*, hvis forfattere positionerede sig som "vandets advokater", der ønskede at se havnens historie fra vandets "synspunkt", som en historie om fortsat landindvinding og indskrænkning af vandets areal i havneløbet.⁴⁹

Den havneudvidelse og teknologiske udbygning, der omkring år 1900 indgik som en forholdsvis ukontroversiel del af den moderne bys ordening og regulering af havstrømmene, blev i rapporten udlagt som et overgreb, som fremtidens byplanlæggere og politikere måtte forsøge at rette op på. Havnens vandrum skulle ikke længere blot undertvinges og styres af hensyn til f.eks. erhvervsfiskere og industri. Det skulle tværtimod tilgængeliggøres og åbnes op som byzone og rekreativ ressource i lighed med udviklingen i andre europæiske byer som London og Hamborg.

Rapporten fra 2002 er et blandt mange tegn på, at behovet for ordening og regulering af vandstrømmene i det postindustrielle København blev vendt på hovedet. Hvor havnens fritidssejlere, roere og fiskere tidligere havde været underlagt industriens og produktivitetens behov, blev målet nu i stigende grad at gøre havnen tilgængelig for de "bløde" brugere, mens industrien og forureningen af havnens vand forsvandt eller blev presset væk.

Det førte ikke til, at havnens vandareal blev større gennem f.eks. tilbagerulninger af fortidens havneopfyld. Udbygningen af havnen og havnens kvarterer fortsatte tværtimod i både Nord- og Sydhavnen, men nu med fokus på at skabe nye boligkvarterer og beskyttelse mod havstigninger og klimaforandringer, som det fremfor alt er sket med etablering af stadigt flere og større såkaldte overløbsbassiner og ikke mindst den omdiskuterede anlæggelse af Lynetteholmen. De underjordiske overløbsbassiner modvirker skybrudsvirkninger og bremser kloakvand fra at løbe ud i havnen under

48 Politiken, 14.07.1987, s. 3.

49 Berlingske Tidende, 13. Maj 1987; Københavns Havn 2002, s. 1.

kraftigt regnvejr. Dette er den vigtigste forudsætning for, at man, siden 2003, har kunnet bade i Københavns Havn, hvilket igen har ført til stadig flere badezoner og andre former for byudvikling, der har åbnet byen mod havnen og givet den nyt liv.⁵⁰

Havnens forvandling fra gråt industrielt til blåt rekreativt byrum har haft meget konkrete konsekvenser for gørelsen af vand ved både Gefionspringvandet og Slusen. Afindustrialiseringen har bl.a. forlænget Langelinies rekreative promenade, så det med nutidens Havnering kan siges at strække sig næsten ubrudt hele vejen til Sydhavnen og mod nord rundt om Frihavnens afindustrialiserede byrum videre mod byens nye kvarterer i Nordhavnen. I denne nye virkelighed er Gefionspringvandet blevet omdannet fra at være nationalromantisk portal til promenadekajen mod nord til at være ét blandt mange knudepunkter i byens rekreative havnerum. Som sådan indgår det i konstruktionen af det 21. århundredes københavnske storbyambitioner, der fortsat måler København op mod andre storbyer, men nu med fokus på bæredygtighed, masseturisme og havnens potentiale som rekreativt blå byrum. Ved Gefionspringvandet kommer dette til syne via den stadigt tiltagende strøm af mennesker i bevægelse, der passerer anlægget og udnytter havnens afindustrialiserede byrum, hvad enten der er tale om cyklende, løbende, svømmende eller sejlede borgere og turister.

I kølvandet på Frihavnens afindustrialisering og Kastellets tilbageførelse til dets oprindelige form fik springvandet allerede omkring årtusindskiftet en teknologisk opgradering. Byggearbejderne og omlægningen af Gefionbroen afslørede et stort vandtab i springvandet på op til 50 m³ pr. dag, hvilket fik den konsekvens, at springvandet blev restaureret og tilkoblet nye teknologier og dagsordener vedr. bæredygtighed, biodiversitet og hygiejne. Kortlægningen af vandtabet afslørede et behov for en gennemgribende reovering af springvandet, der blev finansieret med en kommunal bevilling på 20 mio. kr. til reovering af bundplader og pumpehus, forbedret fundering, nye vandførende og elektriske installationer samt opgradering af de tekniske anlæg med bl.a. ultraviolet lys, rotationsfilter og computerstyring af vandtryk. Den store udskrivning blev bl.a. forsvaret med, at Gefionspringvandet var Københavns næstvigtigste turistattraktion efter Den Lille Havfrue.⁵¹

Reoveringen af springvandet betød, set med denne artikels perspektiv, at dets vands gøren og gørelser blev optimeret og forandret. Rotationsfiltrene og den ultraviolette stråling fjernede f.eks. bakterier og algeforekomster fra vandet mere effektivt og gjorde det renere og mere klart, hvilket igen nedsatte behovet for rengøring af springvandet og nedbragte antallet af nedbrud og andre driftsudgifter. Så selvom der på overfladen var tale om det samme smukke springvand som i 1908, opgrade-

50 Brink 2023; Parby 2022b.

51 Referat fra Bygge- og Teknikudvalgets møde, 5/2 2003. BTU 54/2003, J.nr. 681.0001/03 <https://www.kk.dk/dagsordener-og-referater/Bygge-%20og%20Teknikudvalget/m%C3%B8de-05022003/dagsordenpunkt-12> (tilgået 11/9 2023). I sommeren 1998 bragte de organiserede sightseeing-busser 400.000 turister forbi springvandet, hvortil kom de øvrige turistbussers last samt en andel af kanalrundfartens 550.000 passagerer.

rede istandsættelsen springvandets hygiejniske standard og indskrev det samtidig i den kommunale fortælling om København som klimavenlig, bæredygtig by.⁵² I dag er springvandets betydning som turistattraktion og branding af byen så stor som nogensinde. Det er således sigende, at man under prologen i Tour de France i 2022 lod rytterne suse forbi Den Lille Havfrue på Langelinie, henover Gefionbroen og ned ad rampen langs springvandet som en del af hovedstadens markedsføring via tv-dækningen.

Forandringerne af havnen ses endnu tydeligere ved Slusen i Sydhavnen. Når man i dag nærmer sig slusen fra Sjællandssiden, passerer man Københavns nye kanalbyer på Teglholmen og Sluseholmen, der er etableret siden 2004 efter hollandsk forbillede. Dahlerups slusehus og selve sluseanlægget findes endnu, men slusehavnen er omdannet til husbådehavn og slusemesteren og det øvrige personale erstattet af frivillige, der åbner slusen i en til to timer morgen og eftermiddag alle dage i perioden 1. april til 31. oktober. Slusen kan kun passeres af både med en bredde på maksimalt 11 meter og en højde på maksimalt tre meter ved middelvandstand. Kajakker, robåde og andre mindre fartøjer på under 2,4 meter i bredden kan dagen igennem sejle gennem to porte i friskningsslusen, som hver især giver passage i både nord- og sydgående retning.⁵³ I de seneste år er der desuden etableret en rampe til at løfte robåde og kajakker gennem sluseområdet til glæde for dem, der ikke vover at kæmpe med den til tider kraftige strøm i gennemsejlingsporten. De fleste mundingar i friskningsslusen står permanent åbne, mens andre er lukkede. Fra broen over dem kan man fortsat se og lytte til strømmens kraft, når den koncentrerer sig gennem de åbne mundingar. Strømmen og formen på mundingarnerne skaber hvirvler i vandet og en hørbar rislen eller brusen, som ingen andre steder i havnebassinet, når strømmen er stærkest. Man kan desuden tydeligt se forskel på vandhøjden på hver side af slusen og derved få indblik i dens funktion.

Transformationen af havnen fra industrihavn til blåt, rekreativt byrum har i og omkring sluseanlægget skabt en række nye relationer, der sammenfiltres, transformeres og tillægger vandet nye betydninger.⁵⁴ I en rapport over kulturhistoriske værdier i Københavns Havn fra 2003 bliver sluseområdet i Sydhavnen beskrevet som et anlæg, der

i sin helhed [...] formidler en spændende kulturhistorisk fortælling. [...] Hele anlægget fremstår i sit historiske og æstetiske udtryk som bevaringsværdigt i traditionel forstand og vil passe fint med kommende brugers forventninger til området.⁵⁵

52 Dokumentar fra Gefionspringvandets teknikrum, 2022: [guldæbler – YouTube](#) (tilgået 11/9 2023).

53 Sejlad og motorbåde – Københavns Havn ([byoghavn.dk](#)) (besøgt 11/9 2023)

54 Om transformationen, se Brink 2023. Om translationsprocesser, se Simonsen og Damsholt 2009, s. 24f.

55 Carlberg og Christensen 2003, s. 49-50.

Forud for denne udpegning af sluseanlægget som kulturarv er der foregået en translationsproces, der har oversat slusen fra at være en funktionsbåren del af den industrielle storbys netværk til primært at blive betragtet som et bevaringsværdigt industrielt kulturmiljø. Forudsætningen for denne translation er en gryende erkendelse af, at industrisamfundet og industrihavnen er under afvikling samt et heraf afledt pres for nye anvendelser af havneområdet. Udpegningen er desuden koblet til kommunale og nationale strategier og politiske målsætninger, bl.a. om bevaring af industrisamfundets kulturarv, som igen er forankret i andre relationer.

Slusen, der blev etableret for at regulere strømforholdene i industrihavnen, har efter årtusindskiftet indtaget en ny rolle som nabo til bykvarterer baseret på adgangen til vandet og havnen som rekreativ ressource. I en lokalplan fra 2004 beskrives det på denne måde:

Ved planlægningen af det nye bykvarter [Sluseholmen] er der lagt vægt på nærmiljøets udformning. Området foreslås bebygget i karréstruktur omkranset af havnen og kanaler og med indre grønne gårdrum med kvaliteter, der især appellerer til børnefamilier. Med vandet trukket ind i området vil der blive skabt et unikt miljø, som vil være til glæde for hele bydelen.⁵⁶

Mens slusepersonalets familier omkring år 1900 i udstrakt grad oplevede havnens vand som en trussel og en forhindring, som de skulle krydse for at opretholde en hverdag med skole og andre relationer, tilskrives vandet i nutidens byplanlægning selvstændig værdi, ikke mindst for de børnefamilier, som Københavns Kommune siden 1990'erne har ønsket at tiltrække. Selvom selve slusen stadig er i brug som strømregulerende og sejlbefordrende anlæg, er omgivelserne præget af denne forandrede forståelse af vandets kvalitet for storbyen. Slusehusets særlige kulturmiljø og den forståelse af vandet, der oprindeligt knyttede sig hertil, er i dag overvejret af det nye Københavns fokus på at øge borgernes livskvalitet. I den fortælling gøres og oversættes vandet på nye måder, der delvist omfatter fortidens forståelser i nutidens fortrinsvis rekreative brug. Havnens strømme bliver i omegnen af slusen indtaget som badezone og anvendt som motionsrum af roere, kajakroere og paddleboardere, oplevet som bynatur af naboer og turister, der iagttager skarver og sæler i sluseåbningerne, og af fiskere, der fanger hornfisk, makrel og torsk ved sluseåbningernes indsnævring. Og ved det engang så øde beliggende slusehus er der om sommeren indrettet café med salg af kaffe, specialøl, spanske delikatesser og italiensk is. Strømmen er stadig kraftig og selve slusen er stadig i funktion, men forståelsen af vandets virkninger er totalt forandret.

56 Lokalplan 2004, s. 7.

Konklusion

I denne artikel har vi gennem en fokuseret læsning af slusen og Gefionspringvandets tilblivelse, reception og nutidige anvendelse undersøgt, hvordan gørelser af vand indgik som en væsentlig komponent i realiseringen og udformningen af de storbyambitioner, der formede København omkring år 1900 og efter årtusindskiftet. I den første periode var udgangspunktet for vandets gøren og gørelser et ønske om at ordne byens strømme og netværk på samme måde, som man ordnede og funktionsopdelte byens plan over jorden.

Ordningen af vand viste sig ikke mindst i udviklingen af den moderne vandforsyning, hvis skjulte kræfter blev sanseliggjort i de mange nye springvand, der så dagens lys i København omkring år 1900. Det eksplicitte formål med de mange nye springvand var deres "storstadsvirkning", der kunne være med til at løfte byens generelle prestige i forhold til Europas andre storbyer.

Sluseanlæggets praktiske betydning for styringen af havnens strømforhold var meget direkte knyttet til et andet aspekt af urbaniseringsprocessen, nemlig havnens uddybning og industrialisering, som havde vanskeliggjort sejladsen i havnen for mindre både. Slusen afspejlede ingeniørmæssige indsigter og erfaringer, der påvirkede hele havneløbets besejling, men udgjorde samtidig et særligt *Fliessraum*, hvor ellers skjulte processer kom til syne og kunne sanses umiddelbart. Samtidig dannede slusen ramme om et familieliv og livsformer, der gav plads til forskellige læsninger af anlæggets betydning.

Gefionspringvandet kan ligeledes opfattes som et *Fliessraum*, hvor forsyningssystemernes skjulte netværk og teknologier blev synliggjort for københavnernes. Det fremgår bl.a. af pressedækningen i forbindelse med springvandets tilblivelse, hvor teknologien bag det vandrige springvand fik næsten lige så meget opmærksomhed som skulpturgruppens æstetiske og rumlige kvaliteter. Springvandet blev samtidig et knudepunkt for den vandbårne iscenesættelse af Københavns identitet som europæisk storby. Både i form af skalaen og vandforbruget i de brus, kaskader, fald og stråler, der reproducerede havets virkninger i motivets mytologiske tema. Men også gennem fortolkningen af springvandet som en legemliggørelse af København som "vandenens dronning".

Ved årtusindskiftet fik anlæggenes gørelser af vand tilføjet nye lag og versioneringer. Springvandet blev gennem moderniseringer integreret i en bredere fortælling om København som en klimavenlig, bæredygtig hovedstad uden at miste sine oprindelige monumentale og turismerettede funktioner. Og sluseanlægget blev gennem afindustrialiseringen af havnen og byudviklingen i lokalområdet tillagt en ny kulturhistorisk værdi. Den forståelse af vandet, der knyttede sig til denne forandring, blev samtidig overlejret af nye translationer forankret i konkrete praksisser knyttet til familieliv, bynatur og urban livskvalitet.

Litteratur

- Abellán, Javier 2017: "Water supply and sanitation services in modern Europe: developments in 19th and 20th centuries" Paper given at 12th *International Congress of the Spanish Association of Economic History*, September 2017, s. 8ff.
- Bocquet, D., Chatzis, K. og Sander, A. 2014: "Paris au-delà du paradigme haussmannien: les détours de la modernisation du réseau d'adduction d'eau (1830-1940)" *TST: Transportes, Servicios y Telecomunicaciones* 2014:26, s. 91-108.
- Brink, Stefanie Høy 2023: "Københavns Havn – fra gråt til blå byrum" *Geografisk Orientering*, 2023:53/3, s. 6-13.
- Carlberg, Nicolai og Christensen, Søren Møller 2003: *Kulturhistoriske værdier i Københavns Havn – et pilotprojekt*. København: Arealudviklingsrådet ved Københavns Havn A/S.
- Chatzis, K. og Courtard, O. 2005: "Water and gas: early developments in the utility networks of Paris" *Journal of Urban Technology* 2005, 12, 3, s. 1-17. DOI: 10.1080/10630730500417166
- Colemann, William 1982: *Death is a social disease: public health and political economy in early industrial France*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Elgaard Jensen, Torben 2005: "Aktør-netværksteori – Latour, Callons og Laws materielle semiotik". Esmark, Anders; Bagge Laustsen, Carsten og Åkerstrøm Andersen, Niels (red.): *Socialkonstruktivistiske analysestrategier*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Gandy, Matthew 1999: "The Paris sewers and the rationalization of urban space". *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1999:24, s. 23-44. DOI: 10.1111/j.0020-2754.1999.00023.x
- Gandy, Matthew 2004: "Rethinking Urban Metabolism: Water, Space and the Modern City". *City* 8 (3), 2004, s. 363-379. DOI: 10.1080/1360481042000313509
- Gandy, Matthew 2014: *The Fabric of Space water: modernity, and the urban imagination*. Cambridge: MIT Press.
- Goubert, Jean-Pierre 1989: *The conquest of water: the advent of health in the Industrial Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Heidenreich, Elizabeth 2004: *Fliessräume. Die Vernetzung von Natur, Raum und Gesellschaft seit dem 19. Jahrhundert*. Frankfurt: Campus.
- Hildreth, Martha L. 1987: *Doctors, bureaucrats and public health in France 1888-1902*. New York: Garland.
- KBF: *Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger*. København: Københavns Kommune.
- Knudsen, Tim 1988: *Storbyen Støbes*. København: Akademisk Forlag.
- Konvitz, Josef W.; Rose, Mark H. og Tarr, Joel A. 1990: "Technology and the city". *Technology and Culture*, 1990:31, s. 284-94. DOI: 10.2307/3105664

- Kristensen, Oskar Feldbæk 2018: *Form, indhold, rum og bevægelse i europæiske fontæner. Neddyk i vandkunstens historie*. Upubliceret speciale. Institut for Kunst- og Kulturvidenskab, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- København Havn 2002: *Den blå plan: Københavns Havn – en kortlægning af forhold relateret til vand*. København: Københavns Havn 2002.
- Lauring, Kaare 2006: *Københavns Havn 1840-1940*. København: Gyldendal.
- Law, John 2002: "On Hidden Heterogeneities: Complexity, Formalism, and Aircraft Design". Law, John og Mol, Annemarie (red.): *Complexities. Social Studies of Knowledge Practices*. Durham: Duke University Press. DOI: 10.1515/9780822383550-005
- Law, John 2004: *After Method. Mess in Social Science Research*. London: Routledge.
- Lindgaard, Hanne 2001: *Ud af røret? Planer, processer og paradokser omkring det københavnske kloaksystem 1840-2001*. Ph.d-afhandling. København: Danmarks Tekniske Universitet.
- Lokalplan 2004: *Lokalplan, nr. 310, 1 og 2: Teglværkshavnen*. København: Københavns Kommune.
- Mol, Annemarie 2002: *The body multiple: ontology in medical practice*. Durham: Duke University Press.
- Mol, Annemarie 2010: "Actor-Network Theory: sensitive terms and enduring tensions". *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft, 2010:50, s. 253-269.
- Moncayo-Riascos, Maria Christina og Walter Alfredo Salas-Zapata 2019: "Perspective of the Actor-Network Approach on Studies about Water". *Italian Sociological Review*, 2019:9/1, s. 43-63. DOI: 10.13136/isr.v9i1.217
- Nielsen, H. A. 1909: "Om Stadens Vandforsyning indtil 1812". *Københavns Vandværk 1859 – 1909: Historisk Beretning om Stadens Vandforsyning* Københavns Vandforsyning 1859-1909. København: Københavns Vandforsyning, s. 1-29.
- Nørregaard, Georg 1959: *Københavns Vandforsynings Historie*. København: Københavns Kommunalbestyrelse.
- Parby, Jakob Ingemann 2007: *Storbystrømme – Københavnernes vand, varme, lys og latrin gennem 150 år*. København: Københavns Bymuseum/Københavns Energi.
- Parby, Jakob Ingemann 2022a: *Den grænseløse by 1850-1920*. København: Gads Forlag.
- Parby, Jakob Ingemann 2022b: "Vand som landskabselement i Københavns historie". *Fra Kvangård til Humlekule, Meddelelser fra Havehistorisk Selskab*, 2022:52, s. 63-75.
- Parby, Jakob Ingemann 2023: "Metropolens fuldendelse – Glyptoteket og det moderne Københavns tilblivelse". Bendsen, J. R. og Manly, A. (red.): *Glyptotekets arkitektur*. København: Strandberg.
- Pedersen, Jens 2012: "Fix og Færdig – om kanyleaffald på Vesterbro". *Kulturstudier* 2012:2, s. 106-128. DOI: 10.7146/ks.v3i2.7641

- Pri, John 1993: "Emma Gad stak ham en krone: sluseanlægget var noget af et tilløbsstykke, da det blev taget i brug i 1903". *Københavns havneblad = Port of Copenhagen review*, 46/5, s. 12-14.
- Rasmussen, Peter Bak og Munk, Jens Peter 1999: *Skulpturer i København*. København: Borgens Forlag.
- Rung, Otto 1942: *Fra min Klunketid – en hjemlig kavalkade*. Gyldendal: København.
- Sandberg, Marie 2009: *Grænsens nærvær og fravær. Europæiseringsprocesser i en tvillingeby på den polsk-tyske grænse*. Ph.d.-afhandling, København: Københavns Universitet.
- Simonsen, Dorthe Gert og Damsholt, Tine 2009: "Processer, relationer og performativitet". Damsholt, Tine; Simonsen, Dorthe Gert og Mordhorst, Camilla (red.): *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, s. 9-37.
- Simonsen, Dorthe Gert 2009: "LuftRum". Damsholt, Tine; Simonsen, Dorthe Gert og Mordhorst, Camilla (red.): *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Århus: Aarhus Universitetsforlag. S. 39-70.
- Thelle, Mikkel 2013: *København 1900. Rådhuspladsen som laboratorium for den moderne bys offentlige rum*. Ph.d.-afhandling. København: Københavns Universitet.
- Thelle, Mikkel 2015: *Rådhuspladsen 1900: det moderne Københavns brændpunkt*. København: Gyldendal.
- Thelle, Mikkel 2019: "Stofskifte under tryk: Vandets infrastruktur og rum i København". *Temp – Tidsskrift for Historie*, 2019:9 (18). Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, s. 79-96.
- Tvedt Terje og Oestigaard 2014: "Urban Watersystems – A conceptual Framework". Tvedt, Terje (red.): *A History of Water: Water and Urbanization*. London: I. B. Tauris.
- Tvedt, Terje 2021: *Water and society: changing perceptions of societal and historical development*. London: I.B. Tauris.

Utrykte kilder

De nævnte sagsakter knyttet til Gefionspringvandets tilblivelse er tilgængeligt via scannede bilag om springvandet i Københavns Kommunes *Database over Monumenter i København*: https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_monuments/index.php?id=159, særligt https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_monuments/pdf/159_1378__106_samlefill.pdf (besøgt 11/9 2023)

Aviser

Adresseavisen
Berlingske Tidende
Dagens Nyheder

Dannebrog
Fynsk Venstreblad
Illustreret Tidende
Isefjordsposten
Dagbladet København
Politiken
Nationaltidende
Socialdemokraten
Viborg Stifts Folkeblad

Websteder

Sagsakter knyttet til Gefionspringvandet hentet fra https://kk.sites.itera.dk/apps/kk_monuments/pdf/159_1378__106_samlefill.pdf (besøgt 11/9 2023)

Dokumentar fra Gefionspringvandets teknikrum, 2022: [guldæbler – YouTube](#) (besøgt d. 11/9.2023 – 13.15 inde)

Københavns Kommune, Bygge- og Teknikudvalget, udvalgsmøde vedr. Gefionspringvandets renovering: BTU 54/2003, J.nr. 681.0001/03: <https://www.kk.dk/dagsordener-og-referater/Bygge-%20og%20Teknikudvalget/m%C3%B8de-05022003/dagsorden/punkt-12> (besøgt d. 11/9 2023)

[Sejlads og motorbåde – Københavns Havn \(byoghavn.dk\)](#) (besøgt 11/9 2023)

English summary

Cascades of the metropolis

Water relations and metropolitan ambitions in Copenhagen 1900-2023

Traditionally, cities have been closely connected with water as both a resource and route of transport. With the unfolding of the modern European city in the late nineteenth and early twentieth century. However, the urban connection with water was dramatically transformed through new modes of managing and organizing the liquid infrastructure. This article explores how ideas and practices tied to water helped shape Copenhagen as a metropolis around 1900 and after the millennium using the cases of the Gefion Fountain and the Sluice in the South Harbour as case studies. While the fountain was connected to the development of the subterranean, steam powered water supply system and represents a staging of water a symbolic and sensuous experience, the Sluice was first and foremost a technical structure installed to control the tidal streams in the harbour. Studied in conjunction the two cases offer insights regarding the water relations of the modern metropolis and their role in its staging and self-image.

Freja Marie Hegelund

Freja Marie Hegelund er uddannet antropolog fra Københavns Universitet og ph.d.-studerende ved Institut for Kulturgeografi på Lunds Universitet, hvor hun forsker i, hvordan lavbundsjord opstår som politiske bekymringsgenstande gennem divergerende praksisser og vidensformer blandt forskellige aktører inden for den grønne omstilling af landbruget i Danmark. I 2017-18 var Hegelund bosat i Japan og undersøgte i den forbindelse, hvilke relationer, der udspiller sig i japansk badepraksis.

Keywords: Japan, vand, varme, badets kulturhistorie, den offentlige og private sfære, intim socialitet, kulturel sammenhængskraft, nationalidentitet

MERE END BARE ET BAD:

Intim socialitet i japansk badepraksis

Med afsæt i historiske og empiriske beskrivelser af offentlige og private badefaciliteter i Japan undersøger denne artikel kulturelle betydninger i japansk badepraksis.

Ved at undersøge nøgenhed og varmt vand som mediatorer for nærhed og intim socialitet i Japan, udfordrer artiklen grænserne mellem den private og den offentlige sfære samt det intime og sociale. Artiklen viser, at badepraksis i Japan knytter bånd både på individplan og mellem statsborgere og argumenterer for, at badning i Japan er mere end bare et bad: Gennem intim socialitet genereres en imaginær varme og forbundethed mellem mennesker, som er et vigtigt element i den kulturelle sammenhængskraft og nationalidentitet i Japan.

Indledning

“Da jeg havde født [i Danmark], sagde sygeplejersken til mig, at jeg ikke skulle bade babyen, før navlestrengen var faldet af. Det forvirrede mig meget, for i Japan bader vi spædbørn som noget af det første efter fødslen for at sørge for, at de er rene”, fortæller Emi. Emi er født og opvokset i Japan, men flyttede for fem år siden til Danmark, hvor hun mødte sin danske partner og stiftede familie. Jeg interviewer Emi om den japanske badepraksis, og Emi fortæller, at hun har oplevet store forskelle mellem Ja-

pan og Danmark i forholdet til vand og dets kulturelle betydninger: ”I Japan er der en stærk kultur for at bade hver dag – lige fra den dag, du bliver født. Her i Danmark har jeg lært, at babyer ikke er beskidte, og derfor ikke skal vaskes for tit. Det var faktisk et stort kulturшок for mig”.

Badepraksis i Japan beskrives ofte som en distinkt del af den japanske kultur.¹ Overalt i Japan – fra små bjerglandsbyer til Tokyos gigantiske storbymylder – er der næsten altid et offentligt badehus, kaldet *sentō* eller *onsen*, i nærheden. Som udefrakommende fremstår disse offentlige badeanstalter som vigtige sociale mødesteder for den gængse borger. Her mødes mennesker fra alle samfundslag omkring en intim praksis på lige fod med hinanden. Dette udfolder Emi under vores interview:

Det er et vigtigt socialt rum, hvor du kan tale med dine tætte venner eller familie, mens I bader. Vi bruger udtrykket *nōgent samvær [hadaka no tsukiai]* til at beskrive den tilstand, som baderummet åbner op for: Når man er *nōgen*, har man intet at skjule, og så er det nemmere at være åben omkring, hvordan man har det. På den måde er det også et sted, hvor du kan møde andre uden det hierarki, der ellers præger mange relationer i Japan. Jeg tror, det er derfor, at badet er så vigtig en del af den japanske kultur.

Som Emi beskriver i ovenstående citat, er det japanske samfund præget af stærke sociale hierarkier og normer for høflighed, der delvist opløses og omformes i den sociale badepraksis. Denne artikel undersøger de relationer og bånd, der opstår og knyttes mellem badende mennesker på tværs af social status, ud fra perspektiver på den private og den offentlige sfære samt idéer om intimitet og socialitet. Artiklen indledes med en begrebsafklaring af de forskellige typer af bad, der findes i Japan. Dernæst vil den historiske udvikling i badepraksissen i Japan blive beskrevet, hvorefter analysen udfoldes med udgangspunkt i empiriske beskrivelser baseret på kvalitative interviews, herunder et fokusgruppeinterview og to individuelle interviews foretaget i foråret 2023 med i alt seks informanter, der alle er født og opvokset i Japan og senere er flyttet til Danmark.² Artiklen undersøger japansk badepraksis som en socialsfære, der udflyder grænserne mellem det private og det offentlige. Badepraksissen behandles ud fra et begreb om intim socialitet, der udforsker, hvordan *nōgenhed* og varmt vand kan styrke forbindelsen og knytte bånd mellem mennesker både på individ- og samfundsplan. Således belyser artiklen badets betydninger for national identitet og kulturel sammenhængskraft i Japan.

1 Se bl.a. Clark 1994; Traphagan 2004; Butler 2005; Wynn 2014.

2 Fælles for informantgruppen er, at de er flyttet til Danmark enten på grund af arbejde i Danmark eller mødet med en dansk partner enten i Danmark eller i udlandet. Informanterne har boet i Danmark i mellem et og 30 år.

Mere end bare et bad: Fra renselsesritual til social praksis

In groups or alone, in steamy public bathhouses, large outdoor hot spring pools, and small private bathrooms Japanese immerse themselves daily in hot water. These ablutions do more than cleanse their bodies: the baths are imbued with meaning and symbols of Japanese culture. To take a bath in Japan with an understanding of the event is to experience something Japanese. It is to immerse oneself in culture as well as water.³

Sådan indledes antropologen Scott Clarks omfattende værk *Japan, A view from the Bath* fra 1994, der behandler og udforsker den japanske badekultur. Som Clark beskriver, finder den japanske badepraksis sted både i private hjem og i offentlige faciliteter, og en undersøgelse af denne kulturelle praksis kræver selvsagt en redegørelse for de forskellige typer af bad, der findes i Japan; navnlig de private hjemms *ofuro* og de offentlige badehuse kaldet *sentō* og *onsen*.

Ofuro, der betyder bad eller badekar, refererer til den type bad, som i dag er installeret i de fleste japanske hjem.⁴ Selve badet er typisk placeret i et separat rum for sig, der består af en bruser, hvor det er muligt siddende at vaske sig inden selve (kar) badet, samt et badekar med låg, som de badende – familiemedlemmer og eventuelle gæster – nedsænker sig i efter tur (se illustration 1). Låget afhjælper for megen varmeafgivning fra vandet, da det skal holdes varmt til hele familien, som oftest tager bad én ad gangen i det samme vand eller forældre og mindre børn sammen. Foruden det daglige aftenbad i hjemmet bliver badehuse åbne for offentligheden flittigt besøgt, hvoraf der findes to slags: I betalingsbadet *sentō*, der bogstaveligt talt betyder penge og bad, bliver vandet opvarmet kunstigt, hvorimod *onsen*, der refererer til varme kilder, får sit varme vand fra underjordiske, varme kilder.⁵ I de offentlige badehuse er der som i *ofuro* ligeledes områder, hvor man kan bruse og vaske sig siddende inden badet (se illustration 2). Derudover er der omklædningsområder samt forskellige kar enten udendørs eller indendørs, som man kan nedsænke sig i. De forskellige kar i *onsen* indeholder typisk forskellige former for mineralholdigt vand, der siges at have distinkte helsebringende effekter såsom at være fremmende for fertilitet eller antiaging.⁶ Ved nævnte fokusgruppeinterview beskriver flere af mine informanter virkningerne fra vandet som både godt for huden og blodcirkulationen, den generelle sundhed, smertelindring og luftvejs- og hudsygdomme. Derudover påstår den ældste person i informantgruppen, Yoko, grinende, at man “lever længere, hvis man bader regelmæssigt. Jo flere bade du tager, des længere lever du”. Hun fortsætter: “Japanere elsker at bade. Jeg er sikker på, at det er en af grundene til, at japanere bliver så

3 Clark 1994, s. 1.

4 Wynn 2014, s. 64.

5 Wynn 2014, s. 63-64.

6 Westrom 2018, s. 236-37.

[Ill. 1]: Ofuro i japansk lejlighed. Området til at vaske sig ses til venstre for badekarret, der er til at nedsænke sig i. Ophav: Wikimedia Commons.

gamle”. Der findes intet videnskabeligt belæg for dette, men udsagnene vidner om, at idéer om sundhed, det gode liv og velvære ofte knyttes til den japanske badepraksis.⁷ *Onsen* er ofte at finde uden for byerne i pittoreske omgivelser (se illustration 3) eller som del af faciliteterne i traditionelle, japanske kroer (*ryokan*). *Onsen* besøges som populære feriedestinationer, der særligt frekventeres af grupper, herunder familier og arbejdspladser, hvor elementer som sundhed og afslapning er i højsædet.⁸ *Sentō* derimod er oftest at finde i byerne, hvor de benyttes som socialt mødested i lokalsamfundet og som alternativ til badning i hjemmet.⁹ Både i hjemmet og i offentlige badehuse er det kotyme at skrubbe og vaske sig, før man sænker sig i et varmt karbad. Dette har til formål at holde vandet rent til de andre, der skal bruge vandet efterfølgende.¹⁰ Denne todelte badepraksis vidner om, at badet i Japan ikke kun har private, hygiejniske formål men også indbefatter andre vigtige aspekter såsom afslapning og socialitet, hvilket kan spores i det japanske bades kulturhistorie.

Set gennem en historisk linse kan den japanske badepraksis siges at indeholde tre overordnede betydninger: Renselse og renhed både i åndelig og hygiejnisk forstand; afslapning og terapi; samt socialitet og forbindelser og bånd til andre mennesker.¹¹ Udviklingen i og udbredelsen af en badekultur i Japan kan ifølge historikeren Lee Butler overordnet spores tilbage til buddhismens opkomst i det 6. århundrede og økonomisk fremgang i senmiddelalderen.¹² Med buddhismens indtog blev mange

7 For lignende empiriske eksempler på dette se Clark 1994; Westrom 2018.

8 Wynn 2014, s. 64; Westrom 2018, s. 237.

9 Westrom 2018, s. 236.

10 Westrom 2018, s. 233, 236; Clark 1994, s. 74.

11 Traphagan 2004, s. 53.

12 Butler 2005, s. 33.

Ill. 2. Sentō, japansk offentligt badehus. Til højre ses en række separate båse med brusere til at vaske sig inden nedsænkning i karrene til venstre. Takayama, Gifu præfektur, Japan. Ophav: Wikimedia Commons.

Ill. 3. Onsen, udendørsbad i Tsurunoyu Onsen. Gæster bader i traditionel udendørs varm kilde. De små spande og håndklæder (på gæsternes hoveder) er til at vaske og skruble sig med. Akita præfektur, Japan. Ophav: Wikimedia Commons.

badehuse bestående af vandkar og dampbad grundlagt i forbindelse med buddhistiske templer og klostre. Disse blev etableret på steder med adgang til varme kilder i undergrunden og var i første omgang tiltænkt religiøse overhoveder og eliten.¹³ Ved templerne havde badning en religiøs og rensende betydning, hvor primært præster brugte badet som rituel renselse inden religiøse ceremonier. Senere benyttede buddhistiske munke tilknyttet templerne yderligere badene til meditationer, hvormed betydningen af badet blev udvidet til også at omfatte terapeutiske og åndelige formål. Vandet fra de underjordiske kilder blev anset som værende helligt, og derfor åbnede badene med tiden op for rituelle renselser af fattige og syge for at fjerne den forurening, som død og sygdom blev anset for at bringe med sig. Denne velgørende praksis skulle skabe grobund for nyt liv og sundhed blandt udsatte grupper.¹⁴

Først i det 15. og 16. århundrede fik badet en social og afslappende værdi, hvor druk, spisning og spil blev en del af badepraksissen. Således blev badet et sted, hvor man kunne samles og socialisere, og dét at dele bad med andre blev i stigende grad almindeligt.¹⁵ Grundet økonomiske opsving i perioden og en voksende befolkning opstod der en efterspørgsel på badehuse, og antallet af de offentlige badeanstalter var i vækst.¹⁶ Det er også fra denne periode, at betegnelsen *sentō* første gang optræder i historiske skrifter om datidens badehuse.¹⁷ Badet var dermed ikke længere kun forbeholdt eliten, men blev en del af hverdagslivet for større grupper i urbane områder.¹⁸ Således blev personlig hygiejne, afslapning og socialt samvær med andre, som badehusene tilbød, et alment gode. Dette gjaldt dog primært for de øverste og mellemste klasser i byerne, da Japan på denne tid i Tokugawa og Edo-perioden fra 1603-1867 var præget af et stærkt hierarkisk system inddelt i klasser mellem borgerskabet, krigere, bønder, håndværkere, handelsfolk og landbyfolk. Badet for de mellemste klasser blev således udbredt, mens den laveste klasse af landbyfolk var ekskluderet fra badet som social underholdning.¹⁹

Frem til midten af det 19. århundrede var badning kønnene imellem det mest almindelige. Herefter blev flere statslige reguleringer sat i værk i et forsøg på at kontrollere en sekularisering af badepraksissen, herunder prostitution, som var udbredt på badeanstalterne, samt som reaktion på vestlige fordomme og beskrivelser af fællesbadet som promiskuøst, efter at en bølge af vestlig indflydelse skyllede ind over Japan i Meiji-perioden fra 1868-1912, som medførte nye udefrakommende repræsentationer af det japanske samfund.²⁰ Trods disse tiltag findes der til stadighed *onsen* uden

13 Butler 2005, s. 2-3, 5-6.

14 Butler 2005, s. 4; Moerman 2015, s. 77.

15 Butler 2005, s. 8, 19.

16 Butler 2005, s. 20-21, 33.

17 Clark 1994, s. 25.

18 Butler 2005, s. 8, 19, 35; Clark 1994, s. 29.

19 Clark 1994, s. 29.

20 Clark 1994, s. 22, 32-35.

kønsopdeling, selvom badet i dag almindeligvis praktiseres kønsopdelt.²¹ Meiji-periodens vestlige indflydelse satte skub i en modernisering og urbanisering, der medførte en massiv tilvækst i byerne, hvilket naturligt skabte et behov for offentlige badehuse, som i denne periode tredobledes i antal.²² Moderniseringen af det japanske samfund medførte nye kloaksystemer og vandværk, der førte til en større effektivisering i badehusene, hvor brusere med rindende vand blev installeret samtidig med, at lysere og renere bade faciliteter skulle byde de badende gæster velkomne som forbrugere og kunder i badene, der efterhånden fik et mere kommercielt islæt og formål.²³

Behovet for det daglige bad samt stigende økonomisk velstand i Japan omstrukturerede badekulturen fra Anden Verdenskrig og frem. Dette medførte en halvering i antallet af offentlige *sentō* samtidigt med, at antallet af private *ofuro* i hjemmene fordobledes i sidste halvdel af det 20. århundrede.²⁴ Omstruktureringen af *hvor* badet primært foregik – i private hjem eller på offentlige badeanstalter – har dog ikke ændret på, at badekulturen historisk set er kommet til at repræsentere en central del af beskrivelser af japansk kultur, som både mine informanternes udsagn samt ovenstående citat af Clark indkapsler. Badning i hjemmet har derved ikke erstattet vigtigheden af de offentlige badehuse. Dette ses endvidere på antallet af nyere offentlige bade faciliteter såsom saunaer, badelande og sundhedscentre, som er i vækst.²⁵ Derudover er nye såkaldte *super-sentō* åbnet, der i tråd med tidens tendenser omkring højteknologi og storbyliv indeholder en lang række kar med alt fra parfumeret vand, elektrostatisk vand, jacuzzier, barer, restauranter og underholdning, der skal tiltrække den yngre del af befolkningen og turister til disse ofte døgnåbne badehuse.²⁶ Badekulturens op-rindelse og sociale udvikling samt den senere udbredelse af bad i private hjem og fusionen over i moderne kultur kalder på spørgsmål om, hvordan intimitet og privatliv udfolder sig i et socialt rum i semi-offentlige faciliteter. Artiklens videre analyse vil derfor udforske, hvordan den japanske badepraksis bevirker en udflydning af grænserne mellem den private og den offentlige sfære i Japan.

Det private og det offentlige: Badet som liminalt rum

Som Emi berører i artiklens indledning, er socialitet med begrebet *nōgent samvær* en central del af badekulturen i Japan. Begrebet beskriver det ligeværdige forhold, der opstår mellem mennesker, når de er nøgne sammen, fordi statussymboler og klasseskel udvaskes.²⁷ Under fokusgruppeinterviewet foretaget i forbindelse med nær-

21 Clark 1994, s. 33.

22 Clark 1994, s. 42.

23 Clark 1994, s. 43-44.

24 Westrom 2018, s. 237; Traphagan 2004, s. 53.

25 Clark 1994, s. 81.

26 Wynn 2014, s. 71; Merry 2013, s. 2-3, 39-40.

27 Clark 1994, s. 73, 79, 114; Westrom 2018, s. 338.

værende undersøgelse beder jeg de fire deltagende om at uddybe dette. Informantgruppen er enige om, at nøgent samvær medfører en tæt(tere) forbindelse mellem i forvejen nære relationer, som styrkes i kraft af de tilstedeværendes nøgenhed. “[Når man bader og er nøgen med andre], har du intet at skjule. Du kan bare være dig selv. Du skal ikke være nogen eller noget andet,” uddyber Yoko, som flyttede til Danmark efter at have mødt sin danske partner i Japan for 30 år siden. Himari, der mødte sin danske mand i udlandet og sidenhen flyttede til Danmark for fem år siden, tilføjer: “Intet er hemmeligt længere [under nøgent samvær]. Du kan tale om alt”. Udsagnene giver udtryk for, at alle ydre lag – tøj såvel som social status – skrælles af under nøgent samvær, hvorefter personen bag står blottet “som sig selv”, befriet for hemmeligheder, værn og forventninger. Dette kobler Emi til fraværet af hierarkiske forhold mellem mennesker, som gør det lettere at sænke paraderne og være “åben omkring, hvordan man har det”. Yoko supplerer dette udsagn ved at understrege, at “alle er lige [for hinanden] i onsen”. Emi, Yoko og Himari beskriver dette skift som befriende og styrkende for tætte relationer. Anderledes skildrer etnolog Tine Damsholt skiftet i status i en badesituation mellem konferencedeltagere i en tyrkisk hamam i Istanbul.²⁸ Damsholt gengiver en badende konferencedeltagers “bratte fald i prestige”, idet han “den ene dag [var] en berømt professor (...) [og] den næste blot en lille mand med for stor mave”.²⁹ Således fordrer konteksten for relationen mellem de badende, hvorvidt fraværet af social status og hierarki opleves som egaliserende eller degraderende. Hvor det japanske samfund beskrives ud fra et hierarkibegreb [*jouge kankei*], der definerer sociale relationer og gruppedynamikker ud fra blandt andet rang, status og alder,³⁰ beskriver Damsholt konferencen (uden for badesituationen) ud fra et fravær af hierarkisk orden: “Alle deltagere var lige i relation til konferencen,” således at kønslige forskelle nedtonedes og negligeredes.³¹ Damsholt beskriver det bratte skift mellem den kønslige nedtoning i konferencelokalet, da forskernes analytiske indsigter frem for køn var centrale i modsætning til i hamam’en, hvor de kønslige forskelle pludseligt stod tydeligt frem grundet omklædningsforhold, blottet hud og fremtrædelsen af kropslige former.³² Den japanske badepraksis er i dag som tidligere beskrevet typisk kønsopdelt, hvorfor Damsholt kontekst af (u)synlige kønsforskelle ikke direkte kan overføres til nærværende undersøgelse. Mine informanter beskriver derimod det japanske bad ud fra et fravær social status og rang med fraværet af beklædning og de forventninger, som efterlades udenfor, hvormed de badende (for en gangs skyld) oplever sig selv som lige for hinanden, hvorimod social status skjules af beklædning i Damsholts undersøgelse. Baderummet og dets materielle situering kan dermed både bidrage til at skjule og eksponere aspekter, der præger relationerne mellem de ba-

28 Damsholt 2009.

29 Damsholt 2009, s. 108.

30 Wang 2020, s. 2-3.

31 Damsholt 2009, s. 90-91.

32 Damsholt 2009, s. 98-102.

dende uden for såvel som inden for baderummet. Som vist med sammenligningen mellem Damsholt og nærværende undersøgelse afgøres dette, samt hvordan eventuelle skift opfattes og opleves, af gældende sociale spilleregler i den givne kontekst. I det japanske bad befries de badende ifølge mine informanter for forventninger og sociale koder i det nøgne samvær, hvor baderummets fysiske grænser således spiller en afgørende betydning. Til trods for enigheden over for de lighedsskabende aspekter ved fællesbadning antyder disse udtalelser en høj grad af social disciplinering og internalisering af normer som beskrevet i forhold til hierarkibegrebet, der præger det japanske samfund. Clark noterer i den forbindelse, at selvom hierarkier og sociale grænser blødes op og udviskes i badepraksissen, forsvinder de ikke fuldstændigt.³³ I de private hjem er rækkefølgen af, hvem der bader til eksempel ofte bestemt ud fra det interne hierarki i familien,³⁴ og ligeledes kan der eksistere hierarkier mellem forskellige grupper af badende i offentlige badeanstalter, selvom relationerne inden for gruppen opleves som lige.³⁵ Disse gruppedynamikker vil jeg i det følgende udfolde. Til slut i indeværende afsnit vil jeg udfolde de disciplinerende aspekter ved badekulturen i forhold til socialisering og opdragelse af japanske borgere.

Forskellen mellem dét, der ligger *inden for* baderummet, og dét, der ligger *uden for*, kan belyses ud fra de japanske begreber *uchi* og *soto*, der beskriver en måde at organisere individ, socialt liv og samfund i forhold til hinanden. Antropologen Jane Bachnik udfolder dét, der ligger inden for (*uchi*) og dét, der ligger uden for (*soto*) – det være sig i forhold til individet, samfundet, en arbejdsplads, familien eller noget helt femte –³⁶ som en måde at situere mening og lokalisere noget i forhold til de omkringliggende, udenforstående omgivelser både på et fysisk, socialt og psykisk plan.³⁷ I sin undersøgelse af grænserne mellem *det private* og *det offentlige* samt *individ* og *samfund* i Japan argumenterer antropologen Inge Daniels for, at dét, der ligger inden for individet (*uchi*) herunder individets familie, hjem og nære relationer og dét, der ligger uden for individet (*soto*) i form af mere perifere relationer, fremmede og det øvrige samfund, er sociale og rumlige kategorier, der konstant smelter sammen.³⁸ Ved at koble begreberne om *uchi/soto* til klassisk teori om den private og den offentlige sfære, kan *uchi* overføres til en klassisk fremstilling af den private sfære, mens *soto* kan beskrives som den offentlige sfære. I tråd med Daniels beskrivelse af *soto* som omdrejende det omkringliggende samfund, argumenterer filosofen Hannah Arendt i værket *The Human Condition* fra 1958 for, at den offentlige sfære er dér, statsborgere samles som kollektiv. Det er ifølge Arendt i den offentlige sfære, at borgere relateres til hinanden og opdeles i mindre grupperinger.³⁹ På den anden side rummer den pri-

33 Clark 1994, s. 114.

34 Clark 1994, s. 69.

35 Clark 1994, s. 115.

36 Bachnik 1994, s. 7.

37 Bachnik 1994, s. 3.

38 Daniels 2008, s. 117.

39 Arendt 1958, s. 49-50, 52-53.

vate sfære ifølge Arendt de mere familiære relationer samt kropslige, biologiske og reproduktive processer,⁴⁰ hvilket minder om Daniels udlægning af *uchi* som det nære, familiære og hjemlige.

Kategorierne *uchi* og *soto* er blevet koblet til betydninger af 'selv' og 'samfund',⁴¹ hvorfor kategorierne kan beskrives som et kontinuum, hvor sociale relationer konstant vurderes på en skala fra nære, intime relationer til mere distante, autoritative relationer. *Soto* er kendetegnet i forhold til det disciplinerede og rationelle, hvorimod *uchi* betegnes mere som noget frit og spontant med plads til personlige idéer og individuelle følelser.⁴² På samme måde som mine informanter beskriver, hvordan det nøgne samvær i badepraksissen kan bløde op for det disciplinerende hierarki, der ellers præger det japanske samfund, viser Daniels, hvordan kategorierne *soto* og *uchi* er dynamiske. I entréen i de japanske hjem bliver det tydeligt, hvordan disse kategorier er overlappende: Daniels beskriver, hvordan entréen fungerer som et liminalt rum – et overlap mellem overgangen fra det offentlige *soto* til det hjemlige og private *uchi* inden for hjemmets fire vægge. At skifte fra udendørsfodtøj til indendørs sko er her en symbolsk handling, der gør det muligt at give slip på samfundet og træde ind i et rum, hvor sociale krav og forventninger ændres.⁴³ Som Emi, Yoko og Himari beskriver, er fraværet af beklædning i baderummet – ligesom skift af fodtøj i entréen – en måde at smide sin maske i form af tøj såvel som social status. Baderummet kan på samme måde ses som en arena, hvor det offentlige og det private smelter sammen, idet personer i dette sociale rum kan udfolde og styrke intime og private *uchi*-relationer i et semi-offentligt rum med lige adgang for alle.⁴⁴ Dette uddyber Yoko, idet hun fortæller om første gang, hun sammen med en specifik ven skulle besøge en onsen i Japan. Yoko fortæller, at selvom hun inden besøget betragtede venskabet som nært, var der alligevel en grænse, der skulle overskrides: "Jeg tager kun i onsen med mine tætte venner. Men det er altid lidt underligt første gang, man skal se sin ven nøgen og selv være nøgen over for sin ven. Det er lidt pinligt i starten, men det går over. Man vænner sig hurtigt til det". Himari supplerer: "Hvis man tager i onsen med sin ven, betyder det, at det er et virkelig tæt venskab, og man bliver kun tættere af at bade sammen". Samtlige deltagere i fokusgruppen er enige om, at venskabsbånd styrkes med fællesbadning, og at et af formålene med at bade sammen er at blive tættere. Ichika, som er den nyligste tilflytter til Danmark i informantgruppen, fortæller

40 Arendt 1958, s. 49, 72-73.

41 Bachnik 1994, s. 6.

42 Rosenberger 1994, s. 91.

43 Daniels 2008, s. 125-26; Daniels 2015, s. 49, 54.

44 Som tidligere nævnt er badning i offentlige badeanstalter typisk kønsopdelt i Japan, hvorfor der inden for samme kønsopdelte baderum ikke er "lige adgang for alle" i bogstavelig forstand. Derudover er personer med tatoveringer forment adgang, da tatoveringer anses som havende tilknytning til den japanske mafia, se Nootbar 2023. Yderligere skelner jeg her mellem offentlige og semi-offentlige rum, idet de deltagende i badningen aktivt vælger at træde ind i baderummet, hvorfor jeg betegner de offentlige badeanstalter som semi-offentlige.

videre, at besøg i fælles badehuse var en del af skoleudflugterne, da hun var barn: “Vi skulle altid bade sammen, når vi var på skoleudflugt (...). Du skulle også bade med personer, du ikke var tæt med, men vi blev tættere af at have været nøgne sammen, så det rystede os ligesom sammen”. I badets sociale rum foregår således en liminal overgang i relationen mellem de badende på et kontinuum fra *soto* til *uchi* – fra det fjerne og ydre til det nære og indre – i retning af stærkere bånd. I tråd med dette beskriver Arendt en *socialsfære*, der hverken er privat eller offentlig, men snarere er en sammensmeltning af begge sfærer.⁴⁵ Den japanske badepraksis kan i dette lys betegnes som en socialsfære, hvori kropslige og hygiejniske handlinger (såkaldte private praksisser jf. Arendt)⁴⁶ finder sted i en kollektiv (og offentlig) kontekst, hvormed badet kan siges at placere sig i et spændingsfelt mellem de klassisk set skarpt opdelte private og offentlige sfærer.

Foruden en liminal overgang inden for social status og relationer, rummer badet også pædagogiske praksisser, der klæder de japanske børn på til et liv i det japanske samfund. I badesituationen mellem barn og forældre øves sociale praksisser og færdigheder, inden de for alvor skal tages i brug ude i samfundet: Badesituationer er her ved en del af opdragelsen af japanske individer,⁴⁷ der kan ses som en overgangsfase fra barn til disciplineret borger i samfundet. Samtlige af mine informanter beretter om, at de som børn tog bad med deres forældre som en naturlig, tryk og omsorgsrig del af hverdagen: “Alle de gode minder, jeg har sammen med mine forældre, inkluderer at bade sammen. (...) Jeg håber, at min søn kommer til at få det på samme måde,” fortæller Yoko. Himari tilføjer: “Det var der [i badet], vi talte dagen igennem, og hvad der var sket i skolen,” uddyber hun. Emi fortæller, at badet er et sted, hvor forældre kan lære deres børn om gruppedynamikker. Hun nævner for eksempel at lære ikke at råbe, løbe rundt, at vaske sig grundigt af hensyn til andre, inden man går i de fælles badekar og ikke at sprøjte vand på andre. Clark beskriver på lignende vis badning i hjemmet som et rum for tillæring af sociale koder, hvor børn lærer, hvilke dele af kroppen, der er private og skal skjules, og hvilke, der må vises. Til eksempel lærer pigebørn i *ofuro*, at man ikke skal sidde med spredte ben, når man bader i *sentō* eller *onsen*.⁴⁸ Det private bad er således et rum, hvor kulturelle normer for blufærdighed tillæres og indlæres. Badning indebærer dermed en slags seksualundervisning, hvor børn dels lærer, hvordan man opfører sig sammen med andre samtidig med, at de får kendskab til biologi, kropskontakt og seksuelt helbred.⁴⁹ Anskues det kropslige som hjemmehørende i den private sfære,⁵⁰ synliggør badepraksissen i henholdsvis private og offentlige rammer således, hvad der kropsligt må vises, og hvad der skal skjules,

45 Arendt 1958, s. 28, 45, 69.

46 Arendt 1958, s. 72.

47 Clark 1994, s. 74.

48 Westrom 2018, s. 236.

49 Clark 1994, s. 80; Westrom 2018, s. 338.

50 Jf. Arendt 1958.

da badningen understreger vigtige sociale koder, som børn skal socialiseres ind i; hvad der tillæres i hjemmet, hvor badet foregår mellem barn og forældre, kan øves og praktiseres i *sentō* og *onsen*, hvor barnet indgår i en socialitet med andre udover familien. Denne dialektik mellem læring og praksis vidner om, at badepraksissen er afhængig af både de private og offentlige faciliteter, da der foregår vidt forskellige socialiseringer og disciplineringer i de to slags baderum, omend de som argumenteret for er overlappende og dynamiske.

Denne socialiseringsproces, der starter i den private sfære i hjemmet, kan ses som medskabende for den offentlige sfære i Japan, da badepraksissen indeholder læring omkring, hvordan man som borger i samfundet opfører sig. I tråd med dette foreslår sociologen Eiko Ikegami med begrebet *offentligheder* forskellige dynamiske sfærer, hvor kultur og identitet skabes.⁵¹ I forlængelse af dette peger sociologen Tatsuro Hanada på, at den offentlige sfære i Japan (*kugai*) ikke er en statisk men dynamisk størrelse; den offentlige sfære udvikler sig hele tiden i takt med kulturelle, teknologiske, sociale, politiske og økonomiske betingelser i tiden.⁵² Den offentlige sfære i Japan kan således ses som et rum, der medierer private og officielle sfærer og interesser,⁵³ hvilket det nøgne samvær og de pædagogiske praksisser i badepraksissen netop eksemplificerer. Fællesbadning mellem barn og forældre er dermed en betydningsfuld liminal praksis, som dels styrker båndet mellem forældre og barn men også fører barnet fra stadiet som novice til dannet borger i samfundet. Badet som socialitets- og kulturbåren praksis har således både vigtige betydninger for de nære såvel som de fjerne relationer i Japan og er dermed med til at (re)producere centrale kulturelle aspekter i det japanske samfund. For at kunne belyse hvilke betydninger dette har for den japanske kultur og sammenhængskraft, vil jeg i det følgende afsnit udforske det varme vand, som indhyller badepraksissen, og hvilken rolle vandet udfylder i det nøgne samvær.

Det varme vand og intim socialitet

Vand er som videnskabeligt genstandsfelt blevet undersøgt som både ressource, metafor, netværk og non-human aktør såvel som i forbindelse med det sociale liv, der udspiller sig i og med det.⁵⁴ Vand kan dermed betragtes som mere end blot en ressource og som noget, der besidder agens, og hvori sociale relationer er indlejret.⁵⁵ Damsholt beskriver med afsæt i teori om performativitet og materialitet, hvordan baderummets materielle situering – herunder sved, damp, vand og nøgen hud – er med til at opløse

51 Ikegami 2000, s. 992-993; 2005, s. 7.

52 Hanada 2006, s. 613.

53 Welter & Newmark 2017:13; Ikegami 2000, s. 993.

54 Hastrup & Rubow 2014; Strang 2015; Hastrup & Hastrup 2016.

55 Swyngedouw 2004; Budds 2008, 2009.

og rekonstituere sociale konstruktioner i den tyrkiske hamam. Selvom Damsholts studie koncentrerer sig om gøren af køn og seksualitet blandt en gruppe forskere på en konference i Tyrkiet, kan det japanske baderums materielle situering på samme vis anskues som forandrende, opløsende og sammenfiltrende for de sociale relationer og konstruktioner omkring etikette, normer og status, der som beskrevet i forrige afsnit udspiller sig i det japanske samfund. Damsholt pointerer, at det ikke er noget enkelt element, der alene gør forskellen, men at forskellen udgøres af den specifikke sammenhæng, som de mange sammenflettede elementer indgår i.⁵⁶ Nøgenhed og det nøgne samvær, som forrige afsnit centrerer sig om, kan således ikke alene forklare badepraksissens potentiale til at forandre relationer. Snarere er der tale om en gensidig og kompleks afhængighed mellem subjekter, materiel situering og andre elementer.⁵⁷ Ligesom i Damsholts studie er en anden central materiel komponent i den japanske badepraksis det varme vand, som – sidestillet med nøgenheden – medvirker til at fæstne båndene mellem de badende i Japan. Tilbage i fokusgruppen spørger jeg derfor ind til, hvad selve badet betyder for de deltagende. “Det [at bade] giver en varm følelse,” siger Yoko og tilføjer: “Det er en måde at hygge sig på”. Varmen, som Yoko nævner, vækker genklang i andre undersøgelser af japansk kultur knyttet til hjemlighed.⁵⁸ I forlængelse af begrebet om nøgent samvær, som er udfoldet i artiklens første analysedel, kobler Daniels varmen fra vandet, som de badende kroppe deler, til idéer om intimitet og forbundethed.⁵⁹ Varmt vand er dog ikke bare varmt vand, for, som Yoko påpeger, skal vandet være “varmt nok”. Akari, der har boet i Danmark, siden hun for 14 år siden startede på højskole, tilføjer: “Hvis vandet ikke har den rigtige temperatur, får man ikke de ønskede virkninger af badet – så bliver man ikke frisk og opladet men bare trættede, end da man ankom”. Der er altså foruden en imaginær og følelsesmæssig varme i vandet også tale om en bestemt ønsket fysisk vandtemperatur. “Når jeg tager et bad i Danmark, er det ikke det samme som i Japan, for vandet kan ikke blive varmt nok. Det skal være 42 grader, ellers føles det ikke rigtigt. Og vandet mister hurtigt varmen. Så det er ikke det samme at bade i Danmark, som det er i Japan”, uddyber Yoko. På samme måde som Yoko og Akari beskriver, hvordan badning i specifikt varmt vand frembringer en varm følelse, viser antropologen Michael Westrom i sin undersøgelse af relationen mellem energiforbrug og badekultur i Japan, at kvaliteten af badet i høj grad vurderes ud fra de sensoriske oplevelser såsom følelsen, udseendet og lugten af vandet. Westrom konkluderer, at vandets materialitet i den forbindelse spiller en afgørende rolle for reproduktionen af dets kulturelle betydninger.⁶⁰ Den fysiske varme i vandet er således, som mine informanter beskriver, bestemmende for,

56 Damsholt 2009, s. 106.

57 Damsholt 2009, s. 109.

58 Se bl.a. Daniels 2015; Westrom 2018.

59 Daniels 2015, s. 51, 55-56.

60 Westrom 2018, s. 239.

hvilke følelser af intimitet, nærhed og social varme, et bad kan frembringe, samt om badet "føles rigtigt" og opfylder sine potentialer inden for hygge og samvær.

Ligesom Emi beskriver i artiklens indledning, er badning af nyfødte i varmt vand en måde at udvise affektion og varme følelser for barnet på, der stadfæster båndet mellem barnet og dets familie.⁶¹ Dette kan beskrives med begrebet *skinship* – en sammensætning af de engelske ord *skin* og *kinship*. *Skinship* stammer fra kulturpsykologien, men bruges i en japansk kontekst til at beskrive samhørighed og dybe sociale bånd primært mellem mor og barn, der opnås gennem kropslig kontakt.⁶² Nøgenhed i sig selv spiller utvivlsomt en central rolle for denne type nære samvær, men efter min vurdering er vandet og varmen endnu et element i badets materielle situering. Varmen er med til at skabe en intimitet mellem mennesker, der er baseret på en socialitet. Vandet som flydende materie indhyller de badende og forbinder dem socialt, og dét at bade i samme (varme) vand er således med til at forene folk. Den intimitet, som dermed opstår, beskriver sociologen Ken Plummer, der argumenterer for, at kroppe, følelser, identitet, relationer, interaktioner, samfund og fællesskaber alle er centrale aspekter i intimitetspraksisser,⁶³ hvormed intimitet bliver et relationelt anliggende.⁶⁴ Kropslige berøringer og den vekselvirkning, der opstår mellem det sociale og det intime, som badet danner ramme om, vil jeg i forlængelse heraf beskrive med begrebet *intim socialitet*: En fortrolighed mellem mennesker formet gennem (imaginær og fysisk) varme, der giver en intim, tryk og hjemlig følelse. Denne form for intime socialitet bliver af samtlige af mine informanter knyttet til badepraksissen på et personligt plan, men varmens kulturelle betydninger kommer også til udtryk på et samfundsmæssigt plan. Følgende afsnit vil derfor udfolde varmens betydninger for national sammenhængskraft ved at diskutere politiske kampagner, der vægter varme i forhold til kulturelle praksisser.

Varme som hjemlighed

Siden 2005 har det japanske miljøministerium lanceret kampagnerne *Warm Share* og *Warm Biz* med et formål om at reducere energiforbruget samtidig med at tilgode et kulturelt behov for varme i hjemmene og mellem mennesker.⁶⁵ Målet med kampagnerne beskrives som "at kunne bruge vintertiden uden at være for afhængig af varmeapparater", og kampagnerne "indebærer en tilgang til energibesparelse, hvor man forsamles i det samme rum",⁶⁶ for på den måde at *dele* varmen – deraf

61 Westrom 2018, s. 237; Daniels 2015, s. 48-49.

62 Gregory 2011, s. 180; Daniels 2015, s. 51; Traphagan 2004, s. 54; Westrom 2018, s. 238.

63 Plummer 2003, s. 13.

64 Dawson & Dennis 2020.

65 Japan for Sustainability 2013.

66 Japan Environment Quarterly 2013 (min oversættelse fra japansk).

warm share. Kampagnerne indholder en række forslag til at sænke varmekonsumet, herunder at invitere familie, venner og naboer på *nabe*; en populær japansk *one-pot* vintergryderet, hvilket vil have "et todelt formål af at spare på energien, da retten både genererer en indre, fysisk varme samtidig med, at man kan nyde et måltid sammen i godt selskab af familiemedlemmer, venner eller kolleger".⁶⁷ Dette vidner om, at samværet, der opstår med fysisk varme som omdrejningspunkt, er en vigtig kollektiv praksis, der søges opretholdt gennem kampagnerne. Ved at samles om en fysisk varmekilde, skabes også en imaginær varme, hvilket afspejler forrige afsnits pointe om, at temperatur og kulturel og social varme er gensidigt afhængige. Ministeriets kampagner akkompagneres yderligere af beskrivelser af fordelene for krop og sjæl ved badning i varmt vand. Det anbefales for eksempel at reducere tiden tilbragt i badekar, så der også er varmt vand til den næste badende.⁶⁸ Derudover bør man ifølge de japanske myndigheder installere et låg på sit badekar samt undgå pauser mellem familiemedlemmers individuelle bad for at holde på varmen i vandet til den næste, der skal i vandet. Endvidere anbefales det at foretage ekstra isolering af baderummet og dets vinduer for at forhindre tilstrømning af kold luft udefra.⁶⁹ Således bliver der fra politisk side lagt vægt på varme som noget kulturelt betydningsfuldt, der skal bevares og holdes på: Beparelser på varmeregningen må så vidt muligt ske på anden vis end at slukke for det varme vand eller droppe karbadet.

Det nærvær og samvær, som kampagnerne accentuerer, kan belyses med antropologen Michael Herzfelds begreb om *kulturel intimitet*. Ifølge Herzfeld er nationalstaten konstrueret ud fra en intimitet,⁷⁰ og med dette begreb tilbydes en forståelsesramme for reproduktionen af kulturelle stereotyper, og hvordan disse er med til at skabe en fælles og familiær socialitet på nationalt plan.⁷¹ Humor kan for eksempel ifølge Herzfeld være en måde at fremstille spændinger mellem bearbejdelsen og fornægtelsen af nationale tragedier, idet den fælles humor skaber en kulturel intimitet, der er central for reproduktionen af fælles nationale synspunkter og følelser.⁷² Kulturel intimitet er således en fortrolighed med sociale og kulturelle *brister*, som stiller en kollektiv forklaring eller forsoning til rådighed.⁷³ Selvom nationale tragedier og kollektive bevæg- og baggrund ligger uden for denne artikels fokus, tydeliggør kampagnerne *Warm Biz* og *Warm Share* i tråd med Herzfelds begreb, at den japanske badekultur på nationalt plan anses som en vigtig og prioriteret del af (re)produktionen af en særegen japansk kultur, der skaber kulturel sammenhængskraft. Dette lægger sig op ad diskussioner om skabelsen af nationalstaten og national identitet, hvor blandt andre historikeren Benedict Anderson med begrebet *forestillede fællesskaber* udfolder

67 Japan Environment Quarterly 2013 (min oversættelse fra japansk).

68 Ministry of the Environment 2016.

69 Ministry of the Environment 2016.

70 Herzfeld 2005, s. 13.

71 Herzfeld 2005, s. 3, 6.

72 Herzfeld 2005, s. 3.

73 Herzfeld 2005, s. 9.

nationen som skabt gennem medlemmers forestillinger om tilhørsforhold til hinanden på tværs af tid og sted etableret gennem blandt andet udviklingen af bogtrykkerkunsten og pressen snarere end gennem historie, særegen kultur og territorium i sig selv.⁷⁴ På lignende forestillet vis opretholder de japanske myndigheder en kulturel diskurs om, at blandt andet en aktiv deltagelse i badepraksissen er en vigtig del af den japanske kultur. Dette ses gennem iværksættelsen af kampagnerne, der ansporer til en prioritering af samvær centreret omkring varme. Ifølge Clark bliver dét *ikke* at deltage aktivt i badepraksis i de offentlige *sentō* nogle steder i Japan anset som værende asocialt og som en måde at melde sig ud af lokalsamfundet på.⁷⁵ Det sociale aspekt ved offentlig badning kan derved ses som en måde at udvise aktiv samfundsdeltagelse på, der skaber en følelse af (forestillet) fællesskab. De nationale kampagner bidrager til denne socialisering, og den politiske accentuering af varme praksisser kan således ses som en del af produktionen af en japansk nationalidentitet, der er med til at forme forestillinger om og følelser af nationalt fællesskab – eller kulturel intimitet. Ved at topstyre et narrativ om vigtigheden af varme for diverse kulturelle praksisser, som retfærdiggør et fortsat højt energiforbrug, forsøger den japanske stat at påvirke befolkningen til at deltage aktivt i badepraksissen – og i det japanske samfund som sådan. På samme tid bliver kampagnerne en politisk og offentlig indgriben i måder at være sammen på i private hjem, der forsøger at placere varmt samvær, herunder badning, som centralt for den japanske kultur som udfoldet på individplan. Dette kan ses som endnu en måde, hvorpå det offentlige flyder sammen med det private. Gennem varmekampagnerne og den afstedkomne intime socialitet er badepraksissen dermed med til at forbinde institutioner i samfundet med dets borgere.⁷⁶ På den måde kan idéer om japansk nationalidentitet og badekultur siges at være tæt forbundne og gensidigt afhængige af hinanden i deres opretholdelse og reproduktion. Dette kan belyses med Ikegamis begreb om *offentligheder* som dynamiske sfærer for kultur- og identitetsskabelse.⁷⁷ Badepraksis er således med til at danne japanske borgere, så de bliver en del af den samme kulturelle identitet og fællesskab. Dette fører dels de badende sammen i tætte(re) relationer og er derudover medskabende for en nationalidentitet, der blandt andet betoner fællesbadet som særegent kulturtræk.

Antropologen Lesley Wynn undersøger, hvordan den japanske badepraksis som en distinkt kulturel praksis er opstået dels ud fra historiske strømninger, som jeg tidligere har berørt, og dels ud fra nationalistiske idéer inden for Japan samt vestlige udefrakommende idéer om japanskhed.⁷⁸ Wynn peger her på, at nostalgiske repræsentationer er en central del af udformningen af en autentisk nationalidentitet.⁷⁹ Både

74 Anderson 2001; se også Giddens 1985.

75 Clark 1994, s. 57-58; se også Westrom 2018, s. 238; Wynn 2014, s. 62.

76 Jf. Habermas 1989.

77 Ikegami 2000, s. 992-993; 2005, s. 7.

78 Wynn 2014, s. 61.

79 Wynn 2014, s. 72-73.

mine informanternes udtalelser og de japanske myndigheders kampagner kan i tråd med dette ses som et udtryk for, hvordan både interne og eksterne forestillinger og forventninger er med til at forme, hvordan badekulturen fortolkes som en central del af den japanske nationalidentitet. Den japanske sociolog Yoshino Kōsaku definerer nationalisme som kollektive forestillinger, der beror på historiske og kulturelle karakteristika, der er særegne i forhold til andre grupper samt en stærk vilje til at oprette disse forskelle.⁸⁰ At etablere kulturelle særpræg som formet af et udefrakommende blik kan således være med til at forme, hvordan folk betoner deres egen kultur.⁸¹ Når Yoko under vores interview kobler dansk hygge og japansk badepraksis ved at udtale, at ”badning er en kulturel ting”, og at ”[et besøg i] onsen er den mest ultimative form for hygge, du kan finde i Japan”, kan det således ses som et udtryk for en måde at give mig som dansker (med en underforstået forventning om eller oplevelse af, at hygge for danskere er noget særegent kulturelt) et indtryk af, hvilken betydning badepraksis har for japansk kultur. Yokos sammenstilling af dansk hygge og japansk badekultur kan derudover ses som et udtryk for en øget refleksivitet omkring det japanske bades kulturelle særegenheder i mødet med dansk kultur og badepraksisser, der adskiller sig fra dem, hun kender fra Japan. Ved at interviewe japanske udenlandsdanskere mener jeg således at have fået indblik i både interne og eksterne forestillinger om den japanske badepraksis og dens kulturelle og nationale betydninger.

Ved at gøre den japanske badepraksis særegen i forhold til andre (bade)kulturer, kan badet ses som en indvielse i den japanske kultur. På samme måde som de japanske spædbørn nedsænkes i varmt vand som en måde at indvie dem i familien, bevirker deltagelse i japansk badepraksis en følelse af national identitet, hvor vandet socialt og intimt set indhyller de badende, mens varmen bidrager til at gøre dem til aktivt deltagende borgere i det japanske samfund. Bagsiden af dette er nødvendigvis en ekskludering af dem, der står uden for. Antropologen Thomas Hylland-Eriksen bruger metaforen *det omvendte køleskab* til at beskrive denne indbyggede dynamik i etniske og nationale fællesskaber: Jo stærkere – og varmere – et fællesskab er indadtil, jo mere lukket – og koldt – er dette fællesskab over for dem, der står udenfor.⁸² Den imaginære såvel som fysiske varme, der indhyller den japanske badepraksis er i dette perspektiv medskabende for en kulturel intimitet, som omslutter et forestillet, varmt fællesskab på nationalt plan, og samtidig potentielt ekskluderer de andre nationer, individer og grupper, der ikke er en del af denne praksis.

80 Yoshino i Hotaka 2012, s. 134.

81 Wynn 2014, s. 71.

82 Hylland-Eriksen 2005, s. 16.

Konklusion

Badning i Japan er, hvad Butler kalder en “social and cultural institution of significance,”⁸³ hvilket denne artikel har kastet lys over ved at undersøge badet som en kulturel praksis, der er med til at skabe national sammenhængskraft i Japan. Artiklen har vist, hvordan nøgenhed og intimitet har en udslagsgivende betydning for den type samvær, der udfolder sig i badet. Gennem nøgenhed giver de badende slip på forventninger, hierarki og sociale koder, hvormed der opstår en socialsfære, der udvander skellet mellem de klassisk skarpt opdelte private og offentlige sfærer. At træde ind i et rum af nøgent samvær – ligesom at skifte fra udendørsfodtøj til indendørssko i entréen – er med andre ord en liminal overgang, hvor det offentlige og det private smelter sammen, da personer i denne socialsfære kan udfolde og styrke intime og private relationer i et semi-offentligt rum. Som liminalt rum har badet derudover opdragende og pædagogiske formål om at føre børn fra stadiet som novicer til dannede borgere og aktivt deltagende i samfundet. Således bevirker baderummets fysiske grænser og materielle situering centrale betydninger for nøgent samvær og japansk nationalidentitet.

Foruden nøgenhed har artiklen argumenteret for, at varme er central for de følelser af samhørighed og intimitet, som badet skaber. Her er det vist, hvordan der både er tale om en imaginær og følelsesmæssig varme i vandet samt en bestemt ønsket vandtemperatur, der indhyller de badende og forbinder dem socialt og nationalt. Artiklen har argumenteret for, at den intime socialitet, der opstår gennem nøgen fællesbadning i varmt vand, skaber en hjemlighed i det japanske samfund, der foruden nære og intime relationer mellem familie og venner kan kobles til skabelsen af national identitet i Japan. Ved at kaste et blik på politiske kampagner omkring generering af varme inden for sociale praksisser har artiklen anskueliggjort, at der fra statslig side anføres et narrativ om, at deltagelse i den sociale badepraksis er en måde at deltage aktivt i samfundet på, og at reducere af energiforbrug ikke skal vægtes højere end intimt samvær. Ligesom badepraksissen udviser skellet mellem den private og den offentlige sfære på et individuelt og mellemmenneskeligt plan, smelter det private og det offentlige således også sammen på et nationalt plan; badepraksis er med til at skabe kulturel hjemlighed og intimitet, hvormed den offentlige sfære i Japan – inden for det semi-offentlige baderum – således bliver privat og intim. Den japanske badepraksis slører således skellet mellem den private og den offentlige sfære på flere niveauer men udviser også hierarkier og klasser mellem badende mennesker, hvilket skaber en national sammenhængskraft i denne kulturelle praksis, som de japanske borgere samles om. Artiklen har således argumenteret for, at badepraksis er med til at danne og skabe japanske borgere, der er en del af opretholdelsen og reproduktionen af kulturel og national identitet. Fra opdragelsen af børn i hjemmene til politisk topstyrede

83 Butler 2005, s. 35.

kampagner på samfundsplan bruges badet til at disciplinere og understøtte japaneres nationalitetsfølelse og sammenhængskraft, hvormed badepraksissen kan ses som en internaliseret del af den japanske nationalidentitet. Et bad i Japan er således meget mere end bare et bad; badet er et intimt rum, hvor socialt samvær i trygge rammer giver en følelse af hjemlighed – hvad end det er i vante rammer i hjemmet eller i det japanske samfund som helhed.

Litteratur

- Anderson, Benedict 2001: *Forestillede Fællesskaber: Refleksioner over nationalismens oprindelse og udbredelse*. Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg.
- Arendt, Hannah 1958: *The human condition*. University of Chicago Press, Chicago.
- Bachnik, Jane M. 1994: "Introduction: Uchi/Soto: Challenging our Conceptualizations of Self, Social Order, and Language". Jane M. Bachnik og Charles J. Quinn (red.): *Situated Meaning: Inside and Outside in Japanese Self, Society, and Language*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, s. 3-37. DOI: 10.1515/9780691194455.
- Budds, Jessica 2008: "Whose scarcity? The hydrosocial cycle and the changing waterscape of La Ligua river basin, Chile". Michael K. Goodman og Maxwell T. Boykoff (red.): *Contentious Geographies: Environment, Meaning, Scale*. Routledge, Abingdon, s. 59-68. DOI: [10.4324/9781315573953-13](https://doi.org/10.4324/9781315573953-13).
- Budds, Jessica 2009: "Contested H(2)O: science, policy and politics in water resources management in Chile". *Geoforum* 40, s. 418-430. DOI: 10.1016/j.geoforum.2008.12.008.
- Butler, Lee 2005: "Washing off the Dust: Baths and Bathing in Late Medieval Japan". *Monumenta Nipponica* (60)1, s. 1-41. DOI: 10.1353/mni.2005.0003.
- Clark, Scott 1994: *Japan, a view from the bath*. University of Hawaii Press, Honolulu. DOI: 10.1515/9780824863067.
- Damsholt, Tine 2008: "I hamam: Når det akademiske køn går i opløsning". Tine Damsholt; Dorthe Gert Simonsen og Camilla Mordhorst (red.): *Materialiseringer: Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Aarhus Universitetsforlag, Århus, s. 89-116.
- Daniels, Inge 2008: "Japanese Homes Inside Out". *Home cultures* 5(2), s. 115-139. DOI: 10.2752/174063108x333155.
- Daniels, Inge 2015: "Feeling at home in contemporary Japan: Space, atmosphere and intimacy". *Emotion, Space and Society* 15, s. 47-55. DOI: 10.1016/j.emospa.2014.11.003.
- Dawson, Andrew og Dennis, Simone 2020: "Social Intimacy". *Anthropology in Action* 27(3), s. 1-8. DOI: 10.3167/aia.2020.270301.

- Giddens, Anthony 1985: *The Nation-State and Violence*. Polity Press, Cambridge, England.
- Gregory, Chris 2011: "Skinship". *HAU journal of ethnographic theory* 1(1), s. 179-209. DOI: 10.14318/hau1.1.007.
- Habermas, Jürgen 1989: *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Polity Press, Cambridge, England.
- Hanada, Tatsuro 2006: "The Japanese 'Public Sphere': the Kugai". *Theory, Culture & Society* 23(2-3), s. 612-614. DOI: 10.1177/0263276406023002108.
- Hastrup, Kirsten og Hastrup, Frida 2016: *Waterworlds: Anthropology in fluid environments*. Berghahn Books, New York. DOI: 10.1515/9781782389477.
- Hastrup, Kirsten og Rubow, Rubow 2014: *Living with Environmental Change, Waterworld*. Routledge, London. DOI: 10.4324/9781315797465.
- Herzfeld, Michael 2005. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*. Routledge, New York. DOI: 10.4324/9780203826195.
- Hotaka, Tsukada 2012: "Cultural Nationalism in Japanese Neo-New Religions: A Comparative Study of Mahikari and Kōfuku no Kagaku". *Monumenta Nipponica*, 67(1), s. 133-157. DOI: 41686621.
- Hylland-Eriksen, Thomas 2005: "Risking Security: Paradoxes of Social Cohesion". Inaugural lecture Vrije Universiteit Amsterdam, 15/3 2005.
- Ikegami, Eiko 2000: "A Sociological Theory of Publics: Identity and Culture as Emergent Properties in Networks". *Social Networks* (67)4, s. 989-1024. DOI: 40971423.
- Ikegami, Eiko 2005: *Bonds of Civility: Aesthetic Networks and the Political Origins of Japanese Culture*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1353/jsh.2006.0098.
- Merry, Adam M. 2013: *More Than a Bath: An Examination of Japanese Bathing Culture*. CMC Senior Theses. Paper 665. Link: http://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/665.
- Moerman, Max 2015: "The Buddha and the Bathwater Defilement and Enlightenment in the Onsenji engi". *Japanese Journal of Religious Studies* (42)1, s. 71-87. DOI: 43551911.
- Nootbaar, Julie Joy 2023: "No Tattoos in the Bath: An exploration into the histories of tattooing and bathing in Japanese culture and why the two don't mix in contemporary Japan". *Bulletin of Oita prefectural College of Arts and Culture* 60, s. 47-56.
- Plummer, Ken 2003: *Intimate Citizenship: Private Decisions and Public Dialogues*. McGill-Queen's University Press, Montréal. DOI: j.ctt130hj4x.8.
- Rosenberger, Nancy R. 1994: "Indexing hierarchy through Japanese gender relations". Jane M. Bachnik og Charles J. Quinn (red.): *Situated Meaning: Inside and Outside in Japanese Self, Society, and Language*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, s. 88-112. DOI: 10.1515/9780691194455.

- Strang, Veronica 2015: *Water: Nature and Culture*. Reaction Books Ltd, London.
- Swyngedouw, Erik 2004: *Social Power and the Urbanization of Water: Flows of Power*. University Press, Oxford. DOI: 10.1093/oso/9780198233916.001.0001.
- Traphagan, John Willis 2004: "Culture and long-term care: the bath as social service in Japan". *Care management journals* 5(1), s. 53-60. DOI: 10.1891/cmaj.5.1.53.61263.
- Wang, Zi 2020: *The Discursive Construction of Hierarchy in Japanese Society: An Ethnographic Study of Secondary School Clubs*. De Gruyter Mouton, Berlin. DOI: 10.1515/9781501514876.
- Welter, Albert og Newmark, Jeffrey 2017: *Religion, Culture, and the Public Sphere in China and Japan*. Springer Singapore, Singapore. DOI: 10.1007/978-981-10-2437-5.
- Westrom, Michael 2018: "Bathing in Japan: Applying a practice theory vocabulary to energy use through ethnography". *Energy Research & Social Science* 44, s. 232-241. DOI: 10.1016/j.erss.2018.05.018.
- Wynn, Lesley 2014: "Self-reflection in the tub: Japanese bathing culture, identity, and cultural nationalism". *Asia Pacific Perspectives* 12(2), s. 61-78.

Websteder

- Japan for Sustainability 2013: *Japan's Environment Ministry Campaign Encourages People to Save Energy through 'Warm Share'*, https://www.japanfs.org/en/news/archives/news_id032625.html (Besøgt 7/5 2023).
- Japan Environment Quarterly 2013: *Climate Change Policies in Japan / What are COOL BIZ and WARM BIZ?*, <https://www.env.go.jp/en/focus/jeq/issue/vol03/feature.html> (Besøgt 7/5 2023).
- Ministry of the Environment. Government of Japan 2016. *Warmbiz*, <https://ondankataisaku.env.go.jp/coolchoice/warmbiz/info/20170214/index.html> (Besøgt 7/5 2023).

Billedkreditering

- Illustration 1: MC MasterChef (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Modern_Ofuro.jpg), „Modern Ofuro“, <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.5/legalcode>.
- Illustration 2: Sanmai (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Modern_sento_at_Takayama.jpg), „Modern sento at Takayama“, <https://creativecommons.org/licenses/by/2.0/legalcode>.
- Illustration 3: Markmark28 (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tsurunoyu_onsen_rotenburo2.JPG), „Tsurunoyu onsen rotenburo2“, <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/legalcode>.

English summary

More than a bath: Intimate sociality in Japanese bathing practice

Based on historical and empirical descriptions of bathing practice in public bathhouses and private bathing facilities in Japan, this article examines cultural meanings embedded in Japanese bathing practice. The article explores the relation between Japanese bathing practice and notions of the private and the public spheres as well as intimacy and sociality. By studying naked skin and hot water as mediators of intimate sociality in Japan, the article challenges these dichotomies by showing that bathing practice in Japan produces strong bonds and familiarity among close relations as well as citizens. As such, Japanese bathing practice blurs the distinctions between the private, the intimate and the public. The article argues that bathing in Japan is more than just a bath: Intimate sociality in the bath generates an imaginary warmth and connectedness that are important aspects of cultural belonging and national identity in Japan.

Mikkel Bang Maesen & Daniel Glibstrup Frandsen

Mikkel Bang Maesen. Cand.mag i Historie fra Aarhus Universitet, Kulturhistoriker ansat v. Bystrategi, Aarhus Kommune. Arbejder til daglig med historisk forankring i den strategiske udvikling af Aarhus by.

Daniel Glibstrup Frandsen. Cand.mag i Historie fra Aarhus Universitet, Kulturhistoriker og ansat v. Rigsarkivet i afdelingen for Adgang og egenaces. Arbejder til daglig med tilgængeliggørelse af data for borgere.

Keywords: Vandland; Forbrug; Klimaforandringer; Foucault; Heterotopi; Danmark; 21. århundrede

VANDLANDETS KULTURHISTORIE

Denne artikel undersøger vandets rolle i det moderne vandland. Vi undersøger den kommercielle og forlystelsesprægede udvikling af vandrum i overgangen mellem det 20. og 21. århundrede og trækker i den forbindelse på Horkheimer og Adornos begreb om kulturindustri. Derudover analyserer vi, hvordan vandområder påvirker og påvirkes af besøgende. Ved hjælp af Michel Foucaults begreb heterotopier analyserer vi kritisk vandlandet som et rum, der muliggør og iscenesætter afvigende adfærd med vand. Analysen er baseret på to autoetnografiske besøg i Lalandia i Søndervig og Billund, og den danner grundlag for en diskussion om, hvorvidt vandlandet vil forblive relevant i det 21. århundrede i lyset af de udfordringer, som klimaændringer og ressourcemangel medfører.

Indledning

Under skyggen af en simuleret flodbølge står vi midt i et rum, der synes at høre en anden verden til. Vandets susen om fødderne på os, den indelukkede akustik domineret af børneskrig og -latter og den umiskendelige duft af klor skaber en virkelighedsfjern atmosfære. Vi står i det varemærkede vandland, *Aquadome*TM, i Lalandias filial i Søndervig. Her forenes forbrug, kultur og underholdning i et komplekst historisk sammensurium af forskellige udviklinger af vands institutioner. Vandlandet er nemlig blevet den foreløbige endestation for vands kulturelle forbrugshistorie – et rum hvor vandet først og fremmest er blevet et middel til *underholdning*.

Overgangen fra 1800-tallets hygiejnefokuserede badeanstalter til 1900-tallets idrætsorienterede svømmehaller og nu til de mere temapark-inspirerede vandlande har krævet et stadigt større forbrug af vand og tilhørende ressourcer til opvarmning og byggeri. Derfor placerer vandlandet, som underholdnings- og adspredelsesinstitution, sig også som en omstridt og kontroversiel del af det 21. århundredes klimakamp, hvor ressourceknapheden og klimaforandringer i de seneste årtier har været genstand for en tiltagende debat om menneskehedens såvel som hverdagslivets forbrug af livsvigtige ressourcer.

Med Lalandia i henholdsvis Billund og Søndervig som casestudier vil vi dykke ned i, hvordan det moderne danske vandland er et resultat af 'det institutionaliserede vands' nationale og transnationale forbrugs- og kulturhistorie. Med inspiration fra Max Horkheimer og Theodor Adorno og deres forståelser af det moderne samfunds kulturindustri samt etnolog Orvar Löfgrens optegnelser over turismens udvikling i den vestlige verden, analyserer og diskuterer vi vandlandets betydning og virkning i dag med udgangspunkt i idéhistoriker Michel Foucaults rumteoretiske begreb, *heterotopier*. Afslutningsvist perspektiverer vi til nutidige problemstillinger med klimaforandringer, ressourceknaphed og bæredygtighed, og diskuterer, hvordan det moderne vandland placerer sig som kulturel institution i det 21. århundrede.

Tilgang

Idræthistoriker Verner Møller noterede i en analyse af de følelser og virkninger, som idrættens rum og steder skaber og danner rammer om, at de er "umåneligt svære at objektivere og gøre til genstand for analyse".¹ Stedanalyse *kan* fokusere på arkitektur ved for eksempel at studere form, æstetik og konstruktion. "Her drejer det sig om stedernes fakticitet", som Møller i den sammenhæng fremhæver.² Men når det kommer til, hvad steder betyder, gør og siger – for de mennesker, der tilgår dem **såvel som** for det omkringliggende samfund – bliver det noget mere besværligt og u håndgribeligt at bedrive en analyse.

Det kræver derfor "mod"³ at arbejde med steder og rums betydninger som genstand for analyse, for man må som forfatter bevæge sig ud i yderkanterne af videnskabelig praksis for at kunne finde disse betydninger.⁴ I arbejdet med denne artikel har vi måttet sande det samme i forhold til undersøgelsen af vandlandet som kulturel institution. Vores tilgang er en autoetnografisk afrapportering med udgangspunkt

1 Møller 1997, s. 126.

2 Møller 1997, s. 126.

3 Møller 1997, s. 143.

4 Selv analyserer Møller forskellige sportssteder, herunder hjemmebanen, ud fra begrebet *Genius Loci* (stedsånd), og åbner med dette begreb muligheden for at italesætte idrætshallen som udgjort af og i høj tilknyttet også til "subjektrelaterede oplevelseskvaliteter".

i Michel Foucaults rumanalytiske heterotopibegreb. Ud fra to besøg i henholdsvis Lalandia Søndervig og Billund analyserer vi således, hvordan vandlandet anno 2023 fremmaner bestemte kulturelle praksisser og følelsesmæssigheder i kraft af dets rumlighed og rumlighedens virkninger.

I tillæg til de autoetnografiske studier inddrager vi også relevant historisk kilde-materiale i form af avisartikler fra lokale medier, særligt i anlæggelsesperioden for henholdsvis Lalandia i Billund (åbnede i 2009) og Søndervig (åbnede i 2022). Aviserne har for eksempel interviewet Lalandias direktør eller været på besøg under byggeriet. Disse kilder bruges som baggrund for nogle af de observationer, vi har gjort af vandlandet som et kulturelt rum, og de kan således sætte observationerne i en mere konkret kontekst. Man skal dog være opmærksom på, at afsenderen af denne kildetype ofte er meget forankret i lokale interesser og kan have økonomiske og professionelle tilknytninger til Lalandia. Vi har igennem vores kildegranskning erfaret, at de lokale aviser ofte har ageret som velvilligt talerør for Lalandia, og herigennem understøttet (direkte og indirekte) Lalandias kommercielle interesser. Lokalaviserne bærer derfor ofte præg af en stærk tendens. På trods af disse forbehold har lokale aviser med deres interviews og reportager været den bedste kilde til at få et indblik i Lalandia. Et indblik som ikke kun tjener en erhvervshistorisk fortælling, men som også kan give et perspektiv på vandlandet som en samtidig kulturel institution, hvori der hersker rumlige praksisser og diskurser, der afspejler vores tids forbrug af og behov for vand som genstand for underholdning og adspredelse. Når vi således læser disse aviskilder, er det ikke for at vurdere, hvorvidt de har ret eller fejl i deres udsagn om Lalandia, men nærmere for at se udsagnene som udtryk for de bagvedliggende perspektiver og ideer, der har præget udviklingen af vandlandet.

Heterotopier

Begrebet *heterotopi* blev præsenteret i Michel Foucaults værk *Of Other Spaces* (Des Espace Autres) fra 1984.⁵ Allerede fra 1967 udviklede Foucault dog konceptet og anvendte blandt andet begrebet i forskellige forelæsninger og i interviews. Begrebet er oprindeligt et medicinsk begreb for en gevækst eller et organ, der sidder et forkert sted i kroppen, særligt i hjernen. Det vil sige, at heterotopien er karakteriseret ved en form for fremmedhed og afvigelse i dens placering i kroppen, om end den stadigvæk er i funktion, i modsætning til for eksempel en svulst. Selvsamme fremmedhed karakteriserede, ifølge Foucault, også nogle af de rum, hvori mennesker i moderne samfund bevæger sig i deres hverdagsliv.⁶

5 Oversat i 1986.

6 Foucault 1986, s. 1-2.

Et velkendt fremmed rum, som også Foucault fremhæver, kunne være *utopien*, dvs. det konstruerede og uvirkelige rum, der uagtet dets indhold er karakteriseret ved ikke at findes. Utopien er med andre ord et 'ikke-rum', et middel til at repræsentere og italesætte perfektionerede forestillinger og ideer over for bestemte fænomener.⁷ Foucault fremhævede dog, at der også fandtes egentlige virkelige rum, der kunne indeholde dele af samme mekanismer. Disse virkelige rum forstod Foucault som heterotopier, idet de var karakteriseret ved at være anderledes, fremmede og afvigende fra det omkringliggende miljø og deres rum.⁸ Heterotopierne findes således i samspil med de konkrete rum ved at spejle og rekonstruere dele af dem, ligesom utopien. Heterotopier er dog ikke bare skalareducerede rum baseret på større miljøer, men i stedet forvrængende og kritiske over for de andre rums herskende normer og betydninger.⁹

Foucault var imidlertid ikke meget mere konkret i forhold til afgrænsningen og definitionen på sit begreb, men holdt det generelt åbent i forhold til hvilke rum, der var eller ikke var heterotopier. Han kom dog med en række eksempler og opstillede desuden seks principper – eller krav – som karakteriserede heterotopier og altså markerede skellet mellem heterotopi og almindeligt rum.¹⁰ Som eksempler nævnte Foucault kirkegårde, fængsler, teatre, museer, haver m.fl. Alle disse rum virkede altså samtidigt spejlende og forvrængende på det omkringliggende samfund og dets øvrige rum. Eksempelvis fremførte Foucault, hvordan kirkegården var udformet som en by, men i stedet for huse med levende mennesker på 'gaderne' var der grave med døde mennesker. Foucault opstillede de seks principper for heterotopier således:

1. Afvigelse

Heterotopier er rum, der er definerede ved at indeholde en form for kulturel afvigelse fra de omkringliggende rums eksisterende normer. Alle kulturer indeholder således forskellige heterotopier. Den kulturelle afvigelse kan være større eller mindre, underlæggende eller fremtrædende, men er karakteriseret ved at vige fra gældende normer, praksisser og strukturer, eksempelvis ved at kunne udtrykke eller ligefrem efterligne en form for krise- eller undtagelsestilstand, der åbner mulighederne for at handle på ellers begrænsede måder. Et velkendt eksempel på dette kunne være et pissoir på gaden, der altså er et rum i rummet, hvori der kan foregå en kulturel kritisk afvigelse i form af at lade vandet på gaden.¹¹

7 Foucault 1986, s. 3.

8 Foucault 1986, s. 4.

9 Foucault 1986, s. 3-4.

10 Uddybes nedenfor.

11 Foucault 1986, s. 4.

2. Synkroni

Heterotopier har, på trods af dets afvigende væsen, en synkron funktion inden for den kultur, den eksisterer i. Det vil sige, at heterotopier ikke bare er overflødige rum, men rum, der udfører en funktion, såsom en kirkegård, hvor døde mennesker kan blive begravet, hvad der ikke kan foregå hvor som helst.¹²

3. Legitimering

Heterotopier har evnen til at legitimere afvigende elementer og fænomener i rum, hvor de ellers ikke hører til. Det kunne være i et teater, hvor der kan spilles et skuespil, der som bekendt bryder med den virkelighed, der findes uden for rummet. En skuespiller kan udgive sig for at være Hamlet, selvom han selvsagt ikke *reelt* er det.¹³

4. Akkumulering

Heterotopier kan akkumulere tid og lagre udtryk eller bidder af tid, der afviger fra det omkringliggende. Det kunne være et frilandsmuseum, der med aktører og ældre bygninger lagrer afvigelser fra den faktiske tid, som heterotopien befinder sig i.¹⁴

5. Slusen

Heterotopier er karakteriseret ved at have en åbne/lukke-mekanisme, der enten indlemmer eller udelukker subjekter fra heterotopien. Dette er situationen for et fængsel, der holder den ustraffede borger ude, men indlemmer den straffede.¹⁵

6. Spejling

Heterotopier virker spejlende, og de kan give illusioner og udtryk for rum, der eksisterer, om end på en vrænget og afslørende manér, der altså kan sætte almindelige rum i et andet lys. Her kunne campingteltet være et eksempel, idet den spejler et hus ved at have mange af de samme kvaliteter, om end på mindre plads og med færre elementer.¹⁶

Foucaults seks principper for heterotopier danner teoretisk grundlag for vores auto-etnografiske metodiske tilgang til at analysere og diskutere vandlandet som kulturhistorisk fænomen.¹⁷ Det hyper-kommercialiserede danske vandland Lalandia, som opstod i overgangen mellem det 20. og 21. århundrede, har fungeret som 'et rum i rummet', hvori vores historisk betingede og foranderlige praksisser og forbrug med vand er blevet udfoldet og udført gennem kulturelt *afvigende* adfærd. 'Afvigende' for-

12 Foucault 1986, s. 5.

13 Foucault 1986, s. 6.

14 Foucault 1986, s. 7.

15 Foucault 1986, s. 7.

16 Foucault 1986, s. 8.

17 Hertil har vi også fundet inspiration hos andre forfattere, der har anvendt heterotopibegrebet som metode til at analysere og diskutere rum som kulturelle fænomener. Se: Knudsen et al. 2022.

stået på den måde, at de praksisser som mennesker udlever med og gennem vand i vandlandets rum 1) adskiller sig fra de umiddelbare normer, praksisser og betingelser, der udgør og kendetegner de steder og rum, som vandlandet omslutes af og fungerer i samspil med, 2) adskiller sig fra andre kulturelle normer, værdier, praksisser og begrænsninger, som mennesker ofte tillægger/har tillagt forbruget af vand i andre rum og hverdagslige handlinger og 3) adskiller sig fra tidligere tiders omgang med og forbrug af vand som ressource.¹⁸ Vi analyserer og diskuterer dog ikke alene vandlandet som en heterotopi for 'afvigende' praksisser med vand. Vores heterotopianalyse vil også undersøge, hvordan vandlandet som kulturelt rum kan forstås synkront med og som en afspejling af periodens tendenser omkring vand som forbrugs- og underholdningsressource.

Forbrug og Underholdning

Vandets rum blev i løbet af det 20. århundrede præget i stadig større grad af kommercielle interesser og agenter. Dette hænger sammen med, at individet ændrede karakter og i højere grad blev forbruger.¹⁹ De tyske sociologer Max Horkheimer og Theodor Adorno beskrev og problematiserede netop dette i deres banebrydende værk *Dialektik der Aufklärung* fra 1944. Her indkredsede forfatterne, hvordan den menneskelige kultur var blevet industrialiseret, standardiseret og 'vare-liggjort' til kommercielle produkter, hvorved autenticiteten og det særegne efterhånden blev undertrykt.²⁰

Kulturindustrien, som de to forfattere benævnte det, havde ifølge dem kun til formål at sælge produkter til stadigt rigere og mere forbrugsfikserede individer.²¹ Horkheimer og Adorno fandt denne udvikling dybt problematisk, da den var med til at understøtte individets undertrykkelse og ukritisk tænkning.²² De undersøgte således, hvordan kulturelle institutioner overgik til at være kapitalistiske, kommercielle virksomheder, og kulturen blev i samme ombæring mere præget af ensartet underholdning og adspredelse; den blev til et såkaldt "fornøjelsesmaskineri" fremfor udtryk for kritisk tænkning og kompleksitet.²³

18 Når vi i denne artikels analyse og diskussion anvender begrebet 'afvigende', så skal det ikke forstås som et tendentiøst udtryk for forfatternes personlige holdninger til vandlandet/Lalandia som fænomen og institution eller en normativ forståelse hos forfatterne af, hvordan vand bør praktiseres. Begrebet anvendes analytisk til at udpege og diskutere praksisser, diskurser, tiltag og fænomener i vandlandets rum, som understøtter vores argument om, at vandlandet kan betragtes som en heterotopi (med afsæt i Foucaults teoretisering af begrebet).

19 Trentmann 2016.

20 Horkheimer og Adorno 1995, s. 178-181.

21 Horkheimer og Adorno 1995, s. 182.

22 Horkheimer og Adorno 1995, s. 181.

23 Horkheimer og Adorno 1995, s. 219.

Kulturindustrien havde, ifølge Horkheimer og Adorno, dermed også en dybtgående indflydelse på individet i det 20. århundrede.²⁴ Individet blev nemlig til en stadig større forbruger i stadigt flere sammenhænge, og i kraft af kulturindustriens udfoldelse også mere og mere underholdningsfikseret.²⁵

Samme udvikling kunne den svenske etnolog Orvar Löfgren lokalisere i forhold til turismens udvikling gennem det 20. århundrede.²⁶ I sin bog *On Holiday* skitserede Löfgren, hvordan turismen i den vestlige verden havde udviklet sig til at blive mere og mere tilgængelig for masserne, og også i høj grad blev fikseret på en stræben efter en "hedonistisk tilstand". Tiltag mod mere afslapning, velvære og ikke mindst underholdning styrede turismens udvikling.²⁷

Ligesom kulturindustrien havde turismeindustrien også skabt standardiserede ferieoplevelser, tænk bare på 'pakkerejsen', der baserede sig på individet som en underholdningsforbruger. Særligt i forhold til turismens udvikling og lokalisering hen i såkaldte "resorts", kunne denne tendens spores.²⁸ Her blev turisten indpakket i en "paradisisk" totaloplevelse, hvor man mod betaling – for en stund – kunne indtræde i en mere luksuriøs og magelig verden fokuseret på at efterkomme turistens behov, herunder særligt for underholdning og adspredelse.²⁹

Frem mod 1970'erne blev 'resortet' så at sige bragt med hjem. Det blev assimileret og tilpasset særligt nordens kolde klima ved at blive flyttet indenfor. Hvor resortideen ifølge Löfgren bar ikonografien, aktiviteterne og kulturelle koder fra den tidlige amerikanske stillehavsturisme videre,³⁰ havde resorts efterhånden spredt sig til også Sydeuropas strande.³¹ Det var dette strandliv ved de solbeskinnede kyst-resorts i syden, der dannede bagtæppet for en ny slags ferieform i norden. Mod slutningen

24 Horkheimer og Adornos analyse udkom oprindeligt i 1944 og var et udtryk for særligt forfatterens syn på den truede finkultur. Horkheimer og Adorno er sidenhen blevet kritiseret for deres syn på både kulturens formål, virke og omfang; særligt fordi begrebet "kulturindustri" har tendens til at reducere og undervurdere individets agens i kulturdannelse. Desuden er kapitlet også retteligt blevet kritiseret for sit empiriske grundlag. Derudover er det efterhånden også en ældre teori, der blev formet i en helt anden kontekst, end den vi anvender den i. Vi er klar over, at der er sket meget med kulturindustriens omfang i løbet af det 20. og 21. århundrede; herunder særligt ift. globalisering og teknologiske fremskridt, der har omkalfatret kulturindustriens potentiale. Alligevel finder vi begrebet anvendeligt til at åbne for forståelsen af vandlandet som et kommercielt forbrugsrum, hvor individet præges af industriens interesser. Det skal desuden noteres, at der findes en stor opposition til dette blik på kulturindustrien. Således kan begreber som populærkultur åbne for andre forståelser af individet og forbrug. Se f.eks. Fiske 2010.

25 Horkheimer og Adorno 1995, s. 220.

26 Selv arbejdede Löfgren imidlertid eksplicit med Norbert Elias og Schulze, men der synes at være mange overlap i observationerne omkring individet og forbrug mellem Löfgren og Horkheimer og Adorno, til trods for at Löfgren ikke citerer eller referer til kulturindustribegrebet, og i øvrigt udfolder sine begreber mindre normativt.

27 Löfgren 1999, s. 33 og 236.

28 Löfgren 1999, s. 241.

29 Löfgren 1999, s. 241.

30 Herunder særligt strandene og vandet ved *Wai Kiki* på Hawaii.

31 Löfgren 1999, s. 221.

af 1960'erne kunne menig mand nemlig tage på tropeferie i indendørs såkaldte *feriecentre*, hvor etiketten, ikonografien og adfærden fra charterturismen blev fremmanet i en mindre konkret og somme tider mere kunstig form.³²

Et centralt element i resortet og turismen i slutningen af 1900-årene var således vandaktiviteter, som det blev praktiseret ved Middelhavet og Stillehavsturismen. Dvs. ikke i særlig grad svømning, men nærmere mere dasende, rolige og adspredende aktiviteter med forbindelse til turismens hedonistiske karakter.³³ Vandaktiviteterne foregik således også i vandbassiner, der med kunstige sandstrande, vandfald, rutsjebaner og grotter efterhånden udviklede sig hen mod miniature temaparker med vand som omdrejningspunkt.³⁴

Vand og vandlandet i forskningen

Internationalt har der siden årtusindeskiftet været en voksende interesse for at udfordre den traditionelle opfattelse af vand som et sekundært element i den menneskelige historie.³⁵ Forskere er begyndt at undersøge vands uafhængige historiske udvikling, blandt andet ud fra kultur- og miljøhistoriske perspektiver. Det vel nok største samleværk inden for denne forskningspraksis er trebindsværket *A History of Water* udgivet under hovedredaktion af den norske geograf Terje Tvedt. Baseret på mange bidrag fra såvel økologer og geografer som kulturhistorikere, fremhæver Tvedt og de andre forfattere i værket en gennemgribende teori om, hvordan vand som aktør, selvstændigt og i tilknytning til mennesket, har haft en formativ rolle i både naturens og samfundenes udvikling.³⁶

Andre forskere er gået videre med denne grundantagelse og har derfra arbejdet videre med vandets særegne rolle og betydning. Et eksempel er den hollandske geograf Erik Swyngedouw, der i sin bog *Social Power and the Urbanization of Water* udarbejdede en teori om "det hydrosociale territorium", der kunne illustrere, hvordan menneskets forsøg på historisk at styre vand har formet samfundsudviklingen i et samspil mellem samfund og natur.³⁷ Dette fokus på vand som middel og drivkraft i den bredere samfundsudvikling er sidenhen blevet taget op af andre forskere.³⁸

Hverken Tvedt eller Swyngedouw har imidlertid forholdt sig til vandets institutio-
 naliserede rum. Det har til gengæld den amerikanske historiker Jeff Wiltse gjort med

32 Löfgren 1999, s. 235.

33 Löfgren 1999, s. 236.

34 Löfgren 1999, s. 235.

35 Med bevægelser mod et større fokus på materialiteter og kritikken af dikotomien mellem kultur- og naturbegreber, er det eksplicite fokus på vand således blot et eksempel på en større kulturhistorisk bevægelse. Se evt. Miller 2005.

36 Tvedt 2006.

37 Swyngedouw 2004.

38 Se eks. Swyngedouw 2004; Bakker 2012; Sedlak 2014 m.fl.

sin bog *Contested Waters: A Social History of Swimming Pools*, hvor han udforskede den komplekse sociale historie omkring swimmingpools og svømmehaller – og herunder vandet i dem – i USA i det 20. århundrede. Wiltse pegede på, hvordan adgangen til svømmehallerne og vandet i dem afspejlede det øvrige amerikanske samfunds sociale strukturer, og han påpegede samtidigt, hvordan det institutionaliserede vand således blev til en arena for forhandling af selvsamme; eks. i forhold til racisme og borgerrettigheder.³⁹

I dansk sammenhæng er dette blik for det aktive vand i historien også ved at indfinde sig.⁴⁰ Der er dog begrænsede studier i de danske vandinstitutioners historie, og disse studier grupperer sig som hovedregel i tre overordnede tilgange: 1) studier, der fokuserer på vandinstitutionerne som en bestemt form for arkitektur,⁴¹ 2) studier, som fokuserer på vandinstitutioner som forbundet til den bredere socialhygiejniske udvikling,⁴² og 3) studier med mere erhvervs- og lokalhistoriske tilgange til vandinstitutionernes udvikling.⁴³ Disse studier har imidlertid ikke i udpræget grad ekspliteret deres fokus på vandets særegne rolle og virkning på historien. På den måde kan denne artikel altså bidrage til et endnu rimeligt smalt felt i dansk kulturhistorisk forskning, og det særskilte fokus på vand som en del af det 20. og 21. århundredes forbrugshistorie, herunder dettes indvirkning på naturen, vil også kunne udfoldes yderligere.

Vandlandet

Da Lalandia i Rødby i 1990 slog dørene op for deres vandland, var det en umiddelbar kulmination på det institutionaliserede vands historie i Danmark.⁴⁴ Det næsten 7.500 kvm store indendørs vandland, indrettet til leg og sjov for både voksne og børn, var et hidtil uset fænomen i dansk og nordisk sammenhæng. Vandinstitutioner havde imidlertid været et veletableret fænomen i Danmark siden genopdagelsen af hygiejnen i begyndelsen af 1800-årene.⁴⁵ Først som borgerskabets genskabelse af såvel de historicistiske og helbredende ”romerske” som ”ægyptiske” eller ”russiske” bade fra 1830’erne, herunder med helbredende og sundhedsfremmende damp-, svede- og saunabade. Senere med vandværkernes tilgængeliggørelse af pumpevand fra midten af 1800-tallet i en mindre fortryllet, om end demokratisk og tilgængelig, udgave i form af byernes folkelige badeanstalter, der sikrede folkehygiejnen med opretstående

39 Wiltse 2007.

40 Hvad dette tidsskrift vidner om. Se desuden Thelle og Høghøj n.d..

41 Se eks. Dahlkild og Floryan, 2018 og Andersson Møller 2019

42 Se eks. Schmidt og Kristensen 2004 og Bonderup 2008.

43 Se eks. Knudsen 2016 og Hofmeister (red.) 2004.

44 Den egentlige åbning af ferieparksen Lalandia var i 1988, men pga. dårlig økonomi i byggeriet måtte vandlandet først åbne nogle år senere. Se Jydske Vestkysten, 4. oktober 2006.

45 Schmidt 2004, s. 12.

Lalandia Søndervig. Foto: Samuel Gerard. Wikimedia Commons.

brusebade.⁴⁶ Fælles for dem var, at vandet i disse institutioner skulle rengøre brugerne for at fremme hygiejnen, sundheden og renligheden i befolkningen.⁴⁷ Frem mod 1900-årene blev anstalterne for disse rensende, hygiejniske og helbredende bade imidlertid mindre relevante for en større del af befolkningen. Også arbejderklassen fik efterhånden adgang til såvel bad som vandskylende toiletter.⁴⁸

Med den udvikling ændrede vandinstitutionerne karakter. Fra at have tjent som understøttende institutioner for først elitens velbehag og helbred til senere at servicere også arbejdernes ugentlige bad, blev selve renligheden sekundært i de kommende årtiers vandinstitutioner.⁴⁹ I stedet blev de indrettet som kultiverende og aktiverende for en ny sundheds- og kropsforståelse.

Man skulle nu ikke længere bade, men i stedet svømme.⁵⁰ Derfor veg begrebet *badeanstalt* også for det nye og mere aktive og sportsorienterede *svømmehal*, først i form af Øbro-hallen og svømme- og badeanstalten Spanien i henholdsvis 1930'ernes

46 De klassiske bade ses f.eks. afspejlet i en annonce for den såkaldte *Romerske Badeanstalt* i Aarhus fra 1872. Her var således både *frigardari*, *tepidari*, *sudotari* og *lavatori*; alle sammen bade, der på luksuriøs vis skulle helbrede og fremme sundheden blandt gæsterne. Se: <https://www.aarhusarkivet.dk/records/000109500> (Besøgt 31-10-2023). De mere industrielle badeanstalter med brusebade kunne omvendt opleves et andet sted i byen nogle år senere i 1908, hvor *Aarhus Kommunale Folkebadeanstalt* åbnede med båsindrettede brusebade, bliktag og ganske ufortryllet vand i sammenligning med de borgerlige institutioner. Se: <https://www.aarhusarkivet.dk/records/000154913> (Besøgt 31-10-2023).

47 Knudsen 2016, s. 267.

48 Bro 2008, s. 490-491.

49 Knudsen 2016; Hofmeister (red.) 2004.

50 Knudsen 2016.

København og Aarhus, om end den egentlige udbredelse først vandt frem fra 1960'erne.⁵¹ Vandet i svømmehallerne blev brugt efter svømmesportens præmisser og var således ikke noget, man i udgangspunktet adspredte sig med, men i stedet noget man brugte til sport og aktivitet.⁵²

Det institutionaliserede vand blev dermed til et gode mere end en nødvendighed for størstedelen af befolkningen,⁵³ og blev i samme bevægelse, som Orvar Löfgren noterer, nært beslægtet med forbrugsmekanismerne kendt fra ferie- og turismetendenserne, der ligeledes var under rivende forandring fra 1945 og fremefter.⁵⁴ Löfgren pegede dermed på, hvordan samtidens voksende forlystelses- og ferieindustri fik stadig større indvirkning på vandets rum, hvormed den aktive svømmesport efterhånden blev mindre attraktiv.⁵⁵ I stedet var det turismens "hedonistiske" aspekter med underholdning og forlystelse såsom rutsjebaner og legebassiner, der blev mere eftertragtede.

Denne udvikling gjorde sig også gældende i Rødby i 1988. Den daværende borgmester i Rødby Kommune, Hans Christiansen, havde netop fået ideen til en ny vandinstitution efter en ferierejse til Holland, hvor udviklingen af det forlystelsesprægede vandland indtraf noget før end i Danmark. Her havde borgmesteren opholdt sig på et såkaldt "feriecenter", kaldet *Center Park*, der centrerede sig om et stort forlystelses- og temapræget "vandland" med kunstige bølgebassiner, plastic-vandrutsjebaner og et gennemgående tropetableau.⁵⁶ Konceptet syntes at have været tiltalende for tidens efterspørgsel, og med voksende opbakning i byrådet blev der med udgangspunkt i den hollandske institution formet en ny kommerciel vandinstitution i Rødby.⁵⁷ Vandlandet skulle komme til at ligge under en enorm glaskuppel og blev indrettet efter et grottetema med tropiske planter og klippeformationer, foruden de mange vandforlystelser i form af rutsjebaner, strømbassin og en stor vandlegeplads i midten.

Bassinerne i Lalandia var ikke firkantede og aflange med påmalede svømmebaner, som i resten af landets svømmehaller, men var i stedet udformet mere organisk i både form- og dybdeforhold, så de efterlignede en havbunds naturlige fald.⁵⁸ Vandets rolle i institutionen var samtidigt også forandret; det skulle ikke længere bruges til sport eller sundhed, men i stedet fungere som middel i den ferieinspirerede underholdning og leg, som Lalandia var grundlagt på og solgte, hvormed selve vandet blev en del af det kommercielle produkt. Vandet skulle med andre ord hovedsageligt underholde og herunder underbygge en kommerciel institution, hvor forlystelsen var i hovedsædet.

51 Dahlkild og Floryan 2018.

52 Social-Demokraten 21. februar 1932.

53 B.T. 1. maj 1969.

54 Löfgren 1999, s. 33.

55 Löfgren 1999, s. 235.

56 Jydske Vestkysten, 4. oktober 2006.

57 Lærkegård, Oldin og Bentsen 2006.

58 Bornholms Tidende, 2. juli 2008.

Lalandia i Rødby blev kulminationen på en udvikling, men kan også ses som startskuddet på en ny slags vandinstitution. Vandlandet i Lalandia blev nemlig snart fulgt op af andre lignende institutioner, og svømmehallerne rundt i landet lod sig også inspirere af forlystelsesvandlandets attraktioner og tilbud.⁵⁹ Op gennem 1990'erne blev der åbnet flere nye ferieparkere, der også inkluderede vandlande.⁶⁰

Ingen formåede dog at gøre det større og mere forlystelsespræget end Lalandia. Fra 2000'erne, hvor der var et ejerskifte, da kommunen helt trådte til side til fordel for private investorer, blev ambitionerne kun større.⁶¹ Med ejerskabet ved forretningsmanden Flemming Østergaard og virksomheden *Parken Sport & Entertainment* blev det således ambitionen at bygge endnu et feriecenter i porteføljen – endog ”Nord-europas største”.⁶² Med en pris på omkring 1,5 milliarder blev en ny Lalandia-filial i provins- og turistbyen Billund således planlagt fra 2006 og frem, og her skulle forlystelsespræget blive gennemført i endnu højere grad end i Rødby.

Med anlæggelsen af Lalandia i Billund opførtes nemlig for første gang det varemærkede *Aquadome*, der var et 10.000 kvm stort forlystelsesvandland med et endnu større udvalg af forskellige vandbaserede aktiviteter.⁶³ Forlystelserne i Billund var blevet flere og ikke mindst også større, hvor eks. den tragtformede kæmperutsjebane ”Tornadoen” symboliserede og stadfæstede Lalandia og vandlandets identitet som en udpræget forlystelsesdestination. Tornadoen lignede ifølge daværende administrerende direktør Jan Harrit ”ikke blot en tornado, den har også andre fællestræk med dette vejrfænomen – nemlig fart og spænding”.⁶⁴ Rutsjebanen skulle desuden blive ”uden sammenligning den mest spektakulære vandrutsjebane i Europa” ifølge direktøren.⁶⁵ Til sammenligning syntes det oprindelige Lalandia i Rødby en smule tilbagestående, og *Parken Sport & Entertainment* gjorde derfor også en indsats for at rette det til og implementere det samme temaparkpræg, som Billund-filialen var bygget på.⁶⁶ I 2010'erne besluttede Lalandia-koncernen, som følge af forbedrede økonomiske forhold, at udvide med endnu en filial; denne gang ved den danske Vestkyst i sommerhusbyen Søndervig.⁶⁷ Også denne filial skulle have været nordens største, men endte som følge af lokalplaner og økonomi med at blive lillebror til Billund-filialen.⁶⁸ Selve vandet i vandlandene ændrede som sagt også karakter, funktion og sammensætning i kontrast til vandet i svømmehallen eller de hedengangne badeanstalter. Fra at fremme sundheden eller idrætten, var vandet i Lalandia overgået til at være et

59 Knudsen 2016.

60 Se f.eks. Fanø Bad eller Skallerup Klit.

61 Lærkegård, Oldin og Bentsen 2006.

62 Vejle Amts Folkeblad, 22. oktober 2008.

63 Vejle Amts Folkeblad, 23. april 2009.

64 Fredericia Dagblad, 15. oktober 2008.

65 Fredericia Dagblad, 15. oktober 2008.

66 Bornholms Tidende, 2. juli 2008.

67 Dagbladet Ringkøbing Skjern, 24. juni 2021.

68 Dagbladet Ringkøbing Skjern, 24. juni 2021.

underholdningsmiddel. I samme bevægelse blev vandet imidlertid stadig mere kunstigt og forandret fra det, der fandtes 'ude' i naturen, såvel som det vand der fandtes i de forudgående vandinstitutioner. Det blev tilsat klor, opvarmet og filtreret,⁶⁹ og underbyggede dermed en anden brug og potentiale end dets mere naturlige modstykke. Samtidigt blev institutionerne omkring vandet også mere forbundet og belastende i forhold til ressourceforbrug og miljøpåvirkning. Da Lalandia i Rødby åbnede i slutningen af 1980'erne, krævede institutionen således omkring 500.000 liter olie alene til opvarmning af faciliteterne, mens man i Billund måtte sænke grundvandspejlet for at kunne anlægge de mange nye badebassiner.⁷⁰ Et ressourceforbrug og en påvirkning af omgivelserne som også afspejlede vandinstitutionernes kulturelle forvandling. Fra tidligere at skulle tjene samfundsmæssige idealer og hensigter om almennyttige funktioner⁷¹ skulle vandinstitutionerne i form af vandlandet i stigende grad tjene nye kommercielle interesser, underholdningskrav og turismeindustrier, som tog form i overgangen mellem det 20. og 21. århundrede.

Vandlandet som heterotopi

Efter en kølig, blæsende og regnfuld sommer i 2023, følte det ikke som en dårlig ide at bruge den sidste weekend i juli på at besøge to af landets tre Lalandia-feriecentre. Med håndklæder og badebukser pakket ned i den gamle gymnastiktaske kørte vi mod Billund og Søndervig, draget netop af koncernens løfter om tropevarme, afslapning og sjov.

Og indrømmet: Vi fik både varmen og var underholdt til trods for vores forudindtagede forbehold omkring det hektiske og stressende børnemekka, som Lalandia til stadighed markedsfører sig som.⁷² Men vi rejste også hjem med en følelse af at have befundet os i et mærkværdigt rum, hvor samfundets og hverdagens normer, tendenser og praksisser var sat ud af spil til fordel for et nærmest grænseløst og ikke mindst underholdende møde mellem mennesket og den ressource, som vi afhænger allermost af: vand. I den følgende analyse og diskussion udpeger vi fænomener, praksisser, diskurser og tiltag i Lalandia Billund og Lalandia Søndervig, som vi har erfaret gennem et autoetnografisk besøg i de to Lalandia-filialer. Vi analyserer disse erfaringer og oplevelser på baggrund af Foucaults seks principper for heterotopier.

69 Allerede fra 1932 kendes klorvand i svømmehallerne i Danmark. Den topmoderne Ø-bro hal på Østerbro i København var således først med at rense vandet kemisk, men det blev efterhånden normal praksis i hele landet. Se f.eks. Social-Demokraten 21. februar 1932.

70 Lolland Falsters Folketidende, 5. maj 2000; Vejle Amts Folkeblad, 19 december 2007.

71 Herunder i form af badeanstaltens hensigter om hygiejne og renlighed for arbejderklassen eller svømmehallernes folkelige idealer om sundhed og idræt.

72 Lalandia n.d.

1. Afvigelse

En flok piger skriger højt og skingert, mens de rutsjer ned gennem vandrutsjebaner, hvor en kunstig strøm river dem hastigt af sted til stor morskab for dem alle. En pige og hendes lillebror får tømt 650 liter vand ned over sig på få sekunder. Teenagedrenge surfer i den indendørs 'WaveSurf'. Gongongen lyder og massevis af gæster strømmer hen i den store 'Wave Pool' for at more sig i maskindrevne, indendørs bølger. Overalt i Lalandias varemærke, Aquadome™, kan man som gæst få lov til at udøve en adfærd med vand, som typisk afviger fra den måde, hvorpå man, andre steder i samfundet og hverdagen, udviser omtanke, fornuft og respekt for vand.⁷³ Så længe vi blot er iklædt det til formålet påkrævede badetøj og befinder os inden for den bygning som udgør Lalandias Aquadomes, så er der næsten carte blanche til at lege relativt frit med den våde ressource. Et legeelement, som da også har indgået i Lalandias annonceringsmateriale helt fra begyndelsen.⁷⁴

Men også kun næsten carte blanche til fri leg. En livredder giver en anmærkning til en gruppe, da en far og hans to drenge bliver lidt for vilde omkring den grønne og blå kæmpeplastikkonstruktion, som udgør den rundtossede vandrutsjebane 'Twister'. Livredderens forstyrrelse af den nu flove mand, understreger dog igen pointen: I Lalandia er der rum for afvigende adfærd. Her kan selv voksne lege og være barnlige.

At kunne udøve en afvigende adfærd er ikke blot et afledt resultat af vandlandets faciliteter, kuratering og hensigter. Meget tyder på, at det også er et krav til vandlandet – og vandet i det – i det 21. århundredes globaliserede forbrugssamfund. Vi skal have lov til at have næsten ubehersket leg og omgang med vand. Dette ses også i det første Lalandia i Rødby fra slutningen af 1980'erne,⁷⁵ der i løbet af 2010'erne blev renoveret og ombygget, da kunder såvel som Lalandia selv fandt, at det var for kedeligt, småt og umoderne til det 21. århundredes mere 'action-prægede' efterspørgsel.⁷⁶

Ved vores besøg i de nyere filialer i Billund og Søndervig understøttes den kulturelle, legende afvigelse af interiøret og de aktiviteter, som det muliggør. Indvendigt er verden udenfor "lukket ude" ved helt bogstaveligt at afskærme det omkringliggende fra vandlandene.⁷⁷ Afvigelsen understøttes således indvendigt, f.eks. i Billund, der har en påmalet konstant middelhavsblå sommerhimmel, der ifølge direktør Jan Harrit blev lavet så når "man er inde, vil det føles som om, man er ude under den blå himmel".⁷⁸ En enorm glaskuppel i loftet af vandlandet er den eneste kontakt, vi som besøgende har til omverdenen. Men også den tjener til at distancere verden udenfor, og skabe en afvigende, mere feriepræget verden indenfor. Her blev nemlig i anlægsperioden lagt et filmlag udover glasset, så man som gæst "stadig kunne blive

73 Se eks. Bolius n.d.

74 Bornholms Tidende, 2. juli 2008.

75 Jydske Vestkysten, 4. oktober 2006.

76 Folketidende, 18. december 2014.

77 Vejle Amts Folkeblad, 22. oktober 2008.

78 Vejle Amts Folkeblad, 22. oktober 2008.

solbrændt” til trods for, at man var indendørs og praktisk talt afskærmet fra solens stråler.⁷⁹

Foruden disse gennemgående iscenesættelser er det dog særligt de indendørs attraktioner, der understøtter vandlandet som et afvigende rum. Surf-baner, bølgebassiner et utal af forskellige rutsje- og flydebaner, som for eksempel 'Power Racers', 'Lazy Rivers', 'Tornado' og 'Turbo Racer', i tillæg til imiterede strande, wellnessområder med spa og sauna, opvarmede udendørspools og grottebassiner med udsigt til eksotiske tropelandskaber er alle elementer, der understøtter vandlandet som et anderledes og virkelighedsfjernt "univers".⁸⁰

At himlen altid er blå over tropebassinet i den lavmælte stationsby Billund, og bølgerne altid kalkulerede i Søndervig i modsætning til det uregerlige, blæsende Vesterhav, viser os, at Lalandia ikke kun er et rum for kulturel afvigelse i den *meneskelige* adfærd. Det er også et rum for afvigelse i de grundlæggende kulturelle og naturgivne rammer, vi som mennesker lever og bevæger os i.

Da vi besøger Lalandias Aquadomes, er vi, på trods af at vi befinder os i en kold dansk sommer, enten omgivet af fysiske eller kulturelle trope- og feriesimulationer, f.eks. med en konstant lufttemperatur på 30 grader og vandtemperatur på 28 grader.⁸¹ I Søndervig tager dette form som en poleret næsten tegnefilmsagtig reproduktion af den danske vestkyst med hvidt sand, fiskekuttere og windsurfere på væggene.⁸² Duften af saltvand samt Vesterhavets kolde gys og vilde bølger er dog erstattet af vandlandets duft af klor og opvarmede 30-gradersbassiner med kunstig bølgegang.

I Billund er der et mere eksotisk udgangspunkt for tableaet, idet vandlandet her tager form som et æstetisk miks af ikonografi fra både middelhavslandene og Thailand.⁸³ Det er ganske kalkuleret, som daværende direktør Jan Harrit kunne berette om inden åbningen i Billund i 2009. Med en enkelt entrebillet skulle provinsbyen Billund, kendetegnet af marker og den danske legoklods, nemlig *forsvinde* til fordel for et vandland "indrettet som i Østen – nærmere bestemt Thailand", med palmer, plastic-elfanter og et stort teaktræs-palads som kronen på vandlandet.⁸⁴ Udenfor i restaurationsområdet mødte vi den såkaldte *Plaza*, der var "opbygget som en byplads i Sydeuropa" med byggerier i henholdsvis "fransk, italiensk og portugisisk" stil.⁸⁵

Med det varemærkede '*lalandiske*' Aquadome er vand altså blevet middel i et nyt rum for det 21. århundredes forbrugsmenneske. Her er selve formålet at afvige, og understøtte, aktivere og tillade afvigende praksisser i tilknytning til underholdning, leg og adspredelse. Det afvigende materialiserer sig i et brud med det omkringliggende rum *udenfor*, hvor sociale konventioner, kulturelle praksisser såvel som det

79 Vejle Amts Folkeblad, 22. oktober 2008.

80 Vejle Amts Folkeblad, 22. oktober 2008.

81 Dagbladet Ringsted, 27. februar 2002.

82 Dagbladet Ringkøbing Skjern, 9. juni 2022.

83 Vejle Amts Folkeblad, 23. april 2009.

84 Vejle Amts Folkeblad, 30. januar 2009.

85 Vejle Amts Folkeblad, 30. januar 2009.

fysisk mulige bliver ophævet med formålet om at underholde. Aquadome simulerer og approprierer bestemte kulturelle betydninger og praksisser, der ligger langt fra rummenes egentlige geografi, ligesom det simulerer bestemte vejr-, varme- og klimaforhold, der normalt befinder sig flere tusinde kilometer væk.

2. Synkroni

Foucault brugte som nævnt gadepissoiret som et eksempel på en heterotopi. Det var et afvigende rum i den forstand, at det tillod en normalvis afvigende praksis: at lade vandet på gaden. Pissoiret på gaden var dog samtidig synkront med det øvrige samfund i den forstand, at det tjente et formål: behovet for at lade vandet. Når vi står med klorrøde øjne og betragter børn og voksne anspændt hælde store mængder vand ud over sig i én bevægelse, fremstår vandlandet imidlertid ikke synderligt synkront med – eller formålstjenestelig for – det omkringværende samfund. Men på trods af Aquadomes afvigende aktiviteter tjener vandlandet et vigtigt samfundsærinde. Det har nemlig potentialet til – som pissoiret – at legitimere noget blufærdigt i det offentlige rum. Her taler vi ikke om det blufærdige i, at mennesker i vandlandet løber halvnøgne rundt. Det blufærdige består i det betydelige forbrug, som er vandlandets substans.

I en verden af klima- og bæredygtighedskrise kan dette storforbrug opleves som en adfærd som flere forbrugere føler en dårlig samvittighed omkring. En decideret 'klimaskam'.⁸⁶ Vi er blufærdige omkring dette storforbrug, ligesom Lalandia også selv er det, når de italesætter, at vandlandet i Rødby er opvarmet med "overskudsvarmen fra vores skøjtebane".⁸⁷ De taler til den gode samvittighed, men på et tvivlsomt grundlag – ressourcerne, der bruges til at køle skøjtebanen ned, beretter Lalandia nemlig ikke noget om.

Vandlandet fungerer således som en ventil til at lade behovet for at underholde os med forbrug af essentielle ressourcer få frit spil i en tid præget af klimaskam. Et sted hvor man – om end blufærdigt – kan slippe trangen til at plaske, lege og forbruge løs, som man slipper trangen til at lade vandet løs ved pissoiret på torvet. På den måde har vandlandet som heterotopi en synkron rolle i det 21. århundredes forbrugssamfund, da det fungerer som afløb for vores historisk store behov for forbrug af vand til underholdning og adspredelse.

3. Legitimering

Det kan føles som en forbandelse at besøge Lalandia, når man har det formål at forsøge at forstå vandlandets rum ud fra dets fremmedhed, som en heterotopianalyse lægger op til. Man bliver nemlig meget opmærksom på de mange kunstigheder, som Lalandia er bygget på. En problematik, der også blev italesat af direktør Jan Harrit i

86 Klimaskam blev optaget som nyt ord af Dansk Sprognævn i 2017, se: Dansk Sprognævn, 2017.

87 Bornholms Tidende 2. juli 2008.

anlæggelsesfasen af Lalandia i Billund, hvor man havde ”gjort mere ud af tematiseringen”, men alligevel var klar over, at ”der er grænser for, hvad vi kan gøre, da folk så siger det er for amerikansk”.⁸⁸

Lalandia har således været klar over, at de skulle lykkes med at skabe en legitimitet for deres vandland. Når vi skiftevist går og svømmer blandt enorme rutsjebaner, tårne og palmer af plastic, imiterede vesterhavskyster og tropestrande samt kunstige bølger og vandstrømme, mærker vi dog til trods for direktørens forbehold, at det er en styret oplevelse. De store grå og industrielle betonbygninger med det plasticprægede indre understreger, at det er de populærkulturelle forventninger til underholdende aktiviteter, der er blevet prioriteret i designet.

Når Lalandia således markedsfører sig som et stort legeland med vand,⁸⁹ endog mestendels rettet mod leg og aktiviteter for børn, synes det at være en temmelig kureret og forudbestemt leg. Man får hurtigt indtrykket af, at fantasien og opfindsomheden har måttet vige, da Lalandia skaber rammerne for formen, indholdet og tempoet på børnenes omgang med det vand, som ellers rummer betydelige kvaliteter for fri og flydende, plaskende og bølgende leg, hvor kun fantasien sætter grænser. Men det er helt legitimt, at det er sådan; for det er typisk den forventning, vi som moderne forbrugere har til vandlandet, og som nævnt også den forventning Lalandia har til sine brugere.⁹⁰ At vandlandet definerer og aktiverer vores behov for adspredelse med vand og derefter imødekommer og styrer selvsamme behov.

Det er dog ikke alene Lalandias Aquadomes, der skaber en heterotopi, hvori genstande, fænomener og adfærd legitimeres. De varedeklarerede Aquadomes befinder sig selv i ’rum’, der legitimerer deres egen tilstedeværelse. På turen mod Lalandia Billund passerer vi det forlystelsessted, som byen nok er allermost kendt for: Legoland. Legoklodsens og børns leg er en integreret del af Billunds identitet – byen der også er kendt som ”Børnenes Hovedstad”.⁹¹ Projektet om Lalandia i Billund var således også fra start tiltænkt at understøtte netop denne identitet. Det skulle være ”Nordeuropas største ferie og oplevelsescenter” for familier med børn.⁹² Det harmonerede med andre ord godt med resten af byens narrativ, såvel dengang som i dag, at der eksisterede et rum i byen, hvori leg, sjov og afvigende adfærd med vand kunne supplere byens øvrige bastioner for underholdningsforbrug.

Lalandia i Søndervig synes dog mindre legitim i denne sammenhæng. Selvom turistbyen ved vestkysten på mange måder kræver aktiviteter for de underholdnings-hungrende turister, så kan det være svært at se meningen med, at man i Søndervig har besluttet sig for, at Aquadome skal efterligne vestkystens badestrande.⁹³ At spejle

88 Vejle Amts Folkeblad, 30. januar 2009.

89 Lalandia n.d.

90 Vejle Amts Folkeblad, 23. april 2009.

91 Capital of Children n.d.

92 Vejle Amts Folkeblad, 22. oktober 2008.

93 Dagbladet Ringkøbing Skjern, 24. juni 2021.

de naturlige strande, der ligger bogstavelig talt lige uden for døren af badelandet, kan virke som en morsom parodi på de naturlige og autentiske oplevelser, som i det 21. århundrede findes som kunstige kopier i vandlandets rum.

4. Akkumulering

Heterotopier er kendetegnet ved at kunne akkumulere tid. For eksempel formår museet som heterotopi at akkumulere små tidslommer gennem sine genstande og udstillinger, der formålstjenstligt tager museumsbrugeren tilbage til en fortid. Mens vi befinder os i Lalandia i Søndervig, drøfter vi, hvordan de traditionelle og ikoniske blå fiskekuttere der er inddraget i den vestjyske filials tema om vestkysten, på mange måder repræsenterer en akkumuleret tid og en kulturarv, der er på kraftig retræte i det moderne Danmark.⁹⁴ I Billund synes den konstante blå himmel at have akkumuleret en slags evig sommer. Omvendt er oplevelsen af fiskekuttere indendørs og de varme temperaturer på mange måder blot en dekorativ effekt, der bidrager til de i forvejen afvigende genstande og fænomener i det moderne vandland.

Vi bliver dog ved med at kredse om et bestemt spørgsmål, når vi går her omkring af opvarmede pools, hastige rutsjebaner og legende børnefamilier: Er det ”moderne” vandland som heterotopi i sig selv på vej til at blive en tidslomme af akkumuleret tid? Når områder på kloden oplever tørke og skovbrande, og andre områder drukner i stormfloder og forhøjede vandstande, kan vi så stadig forsvare at lege med vand på den facon, som det gøres i for eksempel Lalandias Aquadomes? I det lys kan det diskuteres, om vandlandet er en heterotopi, der akkumulerer tid, da det på mange måder repræsenterer en forbrugsperiode i dansk og global historie, som det kan være svært at argumentere for har sin berettigelse i vores samtid og ikke mindst fremtid; også selvom Lalandia har forsøgt at nedbringe ressourceforbruget.⁹⁵

5. Slusen

Hvordan bliver man lukket ind i disse afvigende universer, hvis fornemste formål er at underholde den moderne forbruger gennem brug af vand? Svaret: Ved brug af vand! Heterotopier er afgrænset af åbne- og lukkemekanismer. For at kunne indtage vandlandets rum måtte vi derfor indsluses ved først at afklæde og vaske os – denne gang i klorfrit vand – inde i det til formålet tilegnede, kønsopdelte omklædningsrum sammen med andre mennesker. Her er meningen, at man går i bad for at gøre sig *våd* – og altså ikke aftørre sig, hvilket markerer endnu en afvigelse fra vores daglige bade i hverdagen udenfor. Efter dette anderledes bad, træder vi således igennem slusen til den anden, aflukkede verden, hvor der ingen mulighed er ”for at gæsterne kunne

94 DR, 9. september 2015.

95 Lalandia i Søndervig har eks. installeret et nyt varmesystem, der udnytter friktionsvarmen fra det resterende vandledningsnetværk. Se Sweco n.d.

kigge ud og se det dårlige vejr”, som det lød i forbindelse med åbningen af filialen i Billund.⁹⁶

Slusen – og praksisserne omkring den – ind i det aflukkede univers understreger således vandlandets heterotopiske karakter ved at blotlægge, hvordan tiden har ændret vores adfærd med vand i vores adspredelsespraksisser. I 1800-tallet var den primære funktion med tidens badeanstalter at rengøre sig. Med de moderne bade-lande og svømmehaller rengør man sig for at få lov til at komme ind og lege med vandet – endog i en helt anden verden – og når man er færdig, rengør man sig igen, nærmest rituelt, for at fjerne vandlandets klorrester og transportere sig tilbage til ’virkeligheden’. En slusemekanisme ind til vandlandets mærkværdige, afvigende rum, og ud af det igen; der samtidig understreger, hvor ustoppelig og let adgang mennesker i vestlige samfund har fået til vand.

6. Spejling

At vandlandet som heterotopi spejler andre rum og fænomener i vores omverden på en forvrænget måde, stod ganske klart for os efter vores møde med de to Lalandia-filialer i henholdsvis Billund og Søndervig. I Aquadome bevægede vi os i sikre og kommercielle miniatureudgaver af tropiske ”thailandske” badestrande eller den besungne vestkyst.⁹⁷ Små bassiner med brusende bølger fungerede som supplement til de naturlige bølger, man finder i Vesterhavet 200 meter uden for døren. I tillæg var der som nævnt de stereotypiske tableauer, som Lalandia Søndervig befinder sig imellem. Aquadome spejlede for os således på én gang en ganske konstrueret, kurateret og indkogt version af egentlige verdener, men forvrængede dem samtidigt ved at præge dem med en forbruger- og underholdningsorienteret kunstighed.

Det 21. århundredes stadigt ekspanderende forbrugskultur bliver således isat og tilknyttet ikonografi og kulturpræg, der skal afspejle geografiske steder, hvor der i forvejen findes en tilgængelig og funktionel tilknytning til vand – herunder ved Vesterhavet eller i Thailand.

Vandlandet i dag?

Sommeren 2023 blev problematisk flere steder på kloden. Naturbrande, som følge af længerevarende tørkeperioder, og temperaturer godt over 40 grader hærgede således i store dele af Sydeuropa, hvor særligt Grækenland blev hårdt ramt.⁹⁸ Samtidigt var Norden plaget af ualmindeligt vådt vejr, der i Norge ledte til den højeste vandstand i 50 år med omfattende oversvømmelser og ødelæggelser til følge.⁹⁹ I den amerikanske

96 Vejle Amts Folkeblad, 30. januar 2009.

97 Vejle Amts Folkeblad, 30. januar 2009; Dagbladet Ringkøbing Skjern, 24. juni 2021.

98 DR, 24. juli 2023.

99 DR, 10 august 2023.

Stillehavs-delstat Hawaii blev hovedøen Maui ramt af den “sandsynligvis største naturkatastrofe i delstatens historie”, da naturbrande efterlod hele landsbyer nærmest totalt nedbrændte.¹⁰⁰ Fælles for disse katastrofale udviklinger var, at de hver især er sket som en afledt konsekvens af menneskeskabte klimaforandringer. De tre eksempler er imidlertid ‘kun’ de største katastrofer på én sommer, hvad der understreger situationens alvor.

Det er derfor nærliggende at spørge ind til menneskets rolle i klimaforandringerne. Humanvidenskaberne har traditionelt fremhævet mennesket som en aktør, der havde agens isoleret fra naturen.¹⁰¹ Det faktum, at mennesket påvirker miljøet, har ikke været benægtet, men der har været en vis modstand, når det kom til at kæde menneskelige praksisser sammen med de forandringer, vi oplever i eksempelvis geologiske og meteorologiske fænomener.

Vores tidsalder er imidlertid senere foreslået som den *antropocæne*. Argumentet herfor var, at man ikke længere kunne se de industrielle menneskers tilstedeværelse og indvirkning på jorden og naturen som adskilt fra de geologiske og klimatiske forandringer, som jorden har gennemgået siden de industrielle revolutioner i det 19. og 20. århundrede.¹⁰² Dermed også sagt, at mennesket er en geologisk aktør på linje med vulkaner, meteornedslag og forskydning af tektoniske plader, der har potentiale til at ændre såvel menneskenes kultur som planetens natur. I forlængelse heraf har den indiske historiker Dipesh Chakrabarty i sin artikel *The Climate of History* foreslået, at man begynder at betragte menneskehistorien og naturhistorien som langt mere integrerede størrelser. Med andre ord giver det ifølge Chakrabarty ikke nogen mening længere at betragte naturhistorien som en selvstændig enhed, uden også at betragte menneskehistorien som en sammenviklet del af den.¹⁰³ I ovenstående analyse undersøgte vi, hvordan det moderne vandland er et kulturhistorisk fænomen, der afspejler det 21. århundredes forhold til vand som materialitet – som genstand for vores forbrug af og behov for underholdning. En heterotopi skabt af et stigende krav til institutioner for afvigende adfærd, herunder også med vand, hvor grænserne for vandets funktion, rolle og betydning konstant er blevet udfordret og forandret over tid. Det kan i den forbindelse diskuteres, hvorvidt den kendsgerning, at verden de seneste år har oplevet varmere somre, tørke, skovbrande, udtørrede floder og mere ekstremt vejr på forskellige egne af kloden, er med til at markere vandlandet som heterotopi endnu kraftigere. Når vi fornøjer os i de enten 2,7 eller 1,2 millioner liter opvarmet og bevægelsestilført vand i henholdsvis Billund og Søndervigs Aquadomes,¹⁰⁴ så afspejler det en afvigende adfærd, der prikker til samtidens heftige debatter om ressourceforbrug, global opvarmning og klimaskam. Foruden det

100 DR, 11. august 2023.

101 Chakrabarty 2009, s. 203.

102 Den Store Danske 2023.

103 Chakrabarty 2009.

104 Lalandia n.d.

store ressource- og energiforbrug, som vandlandene i deres funktion kræver, er de kolossale betonstrukturer og tilhørende sommerhuse alene en stor bekostning af ressourcer og miljøpåvirkning.¹⁰⁵ En pointe, der understreges yderligere, når man ser på, hvordan Lalandia i eksempelvis Billund blev anlagt ved paradoksalt nok at pumpe omkring 3,5 millioner kubikmeter grundvand væk fra området, så vandspejlet blev sænket, og de meterdybe bassiner i stedet kunne støbes og opfyldes med rensset og opvarmet klorvand.¹⁰⁶

Så når vi i Aquadome hælder en kæmpe, kunstig og tilsyneladende udtømmelig spand vand ned over os, samtidig med at gletsjermasser svinder ind og egentlige, naturlige floder og søer udtørres rundt omkring i verden, bliver det nærliggende at diskutere vandlandets fremtidige legitimitet – også selvom Lalandia har gjort bevægelser for at nedbringe ressourceforbruget i tilknytning til drift og opvarmning af vandet.¹⁰⁷ Det moderne vandland fremtræder nemlig i dette lys som et problematisk resultat af det moderne forbrugsmenneskes afhængighed af vand, strøm og varme, og understreger samtidigt, som Charkrabarty pointerede, hvordan menneskers kulturelle praksisser medvirker til at ændre naturens gang.

Aquadome og andre vandlande udgør og er udgjort af vores behov for at *underholde* os. En heterotopi, hvori vi gennem vores både kulturelle og naturmæssige afvigende praksisser med opvarmet, kunstigt vand fortsætter med at forværre den aktuelle og truende klima- og bæredygtighedskrise, blot fordi det er sjovt at lege i vandlandets fantastiske, afvigende univers. Med andre ord er vandlandet ikke *bare* en kulturelt afvigende heterotopi. Det er en kulturelt afvigende heterotopi, der afspejler det aftryk, vi som art sætter på den jord vi bebor, og de konsekvenser vi er villige til at påføre naturen og klimaet alene for underholdning og adspredelse.

På den måde kan det diskuteres, om vandlandet så egentlig er udtryk for *afvigelse* eller om der nærmere er tale om *afspejling*? Man kunne således argumentere for, at vandlandets heterotopiske natur netop *ikke* er udtryk for en afvigende praksis fra verden udenfor udover på et symbolsk, kulturelt plan, men nærmere er en mikrokosmisk afspejling af det praktiske forhold mellem menneske og natur, der findes i den antropocæne tidsalder. Altså om Foucaults sjette princip kommer mest til gavn, når man skal forsøge at forstå vandlandet som heterotopi.

Det tæmmede, iscenesatte, kunstige, fornøjelige og ikke mindst ganske kontrollerede vand i vandlandet, kan således siges at afspejle og repræsentere netop den måde mennesket indtil i dag har forsøgt at tæmme, iscenesætte, kontrollere og fornøje sig med naturen, med det underliggende endegyldige formål, at undertvinge den sin

105 Dette stod bl.a. klart i Søndervigs og Billunds respektive lokalområder i bebyggelsesfasen, hvor vandværkerne i Billund, inden for en accelereret tidshorison, skulle servicere en fordobling af husstande som følge af sommerhusbebyggelsen.

106 Vejle Amts Folkeblad 18. januar 2008.

107 Allerede i 2000'erne overgik Lalandia Rødby til at blive fyret med træflis i stedet for olie, mens Søndervigs vand- og anlægsvarme bliver leveret som følge af overskudsfriktionsvarme fra det resterende vandnetværk.

magt til et givent formål: I vandlandet at lege og fornøje sig. En udvikling, der netop pga. menneskets rolle som geologisk aktør, har ledt til irreversible forandringer af klodens tilstand.

Litteraturliste

- Andersson Møller, Vibeke 2019: *Dansk arkitektur i 1960'erne*. Humlebæk: Rhodos.
- Bakker, Karen 2012: "Water: Political, Biopolitical, Material." *Social studies of science*, 42, no. 4, s. 616–623.
- Bonderup, Gerda 2008: "Kolera i 1800-tallet – med særlig henblik på Danmark". *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Samfund*, 5, s. 35–48.
- Bro, Henning 2008: *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat: bygge- og boligpolitik i København 1850-1930*. b. II, s. 490-491
- Chakrabarty, Dipesh 2009: "The Climate of History: Four Theses". *Critical Inquiry* 35, no. 2. s. 197–222.
- Christensen-Dalsgaard, A. S (red.) 2019: *Det badende menneske: nedslag i badets kulturhistorie*. København: Baggrund.
- Dahlkild, Nan og Floryan, Margrethe 2018: *Sommerlandets arkitektur: drømmen om det gode liv*. København: Museum Tusulanum.
- Damkjær, Søren 1995: "Disneyland og disneyvand". *Forum for Idræt*, Vol. 11, s. 115-112.
- Damsholt, Tine 2012: "Diversitet og museale heterotopier: om naturalisering og nationalisering af kulturel diversitet i migrantnationer". *Nordisk museologi* (trykt udg.) (2)
- Fiske, John 2010: *Understanding Popular Culture*. London: Routledge.
- Foucault, Michel 1986: "Of Other Spaces". *Diacritics*, vol. 16, nr. 1. (S)
- Hofmeister, E (red.) 2004: *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*. [1. oplag]. Silkeborg: Aqua Ferskvands Akvarium.
- Horkheimer, M. & Adorno, T. 1995: "Kulturindustri. Oplysning som massebedrag". *Oplysningens Dialektik*, Gyldendal, s. 178-238.
- Knudsen, Anne-Mette 2016: *Vandets kulturhistorie i Danmark*. 1. oplag. Horsens: Horsnæs.
- Knudsen, Inger Bjørn; Isager, Lotte; Andersen, Mette Lund og Theilhede, Ida 2022: "Klosterheden Plantage: En skov af træer og heterotopier". *Kulturstudier*, årg. 13 nr. 12, s. 12–37.
- Knudsen, K. Esmann 2019: *Havernes kulturhistorie: paradys på jord*. København: U Press

- Lærkegård, Niels; Oldin, Knud og Bentsen, Hans Chr. 2006: *Historien om Lalandia*. [1. oplag]. Rødby: [Lalandia A/S].
- Löfgren, Orvar 1999: *On Holiday*. University of California Press.
- Miller, Daniel 2005: *Materiality*. Durham, N.C: Duke University Press.
- Møller, Verner. 1997: "Genius loci – om idrætsrum som hoved-steder". *Forum for Idræt*, 13(1). DOI: <https://doi.org/10.7146/ffi.v13i0.31785>
- Paludan, Helge 1985: *Århus bys historie: fra vikingetid til nutid*. 2. oplag. Århus: Husets Forlag.
- Sedlak, David L. 2014: *Water 4.0 : the Past, Present, and Future of the World's Most Vital Resource*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Schmidt, Lars-Henrik og Kristensen, Jens-Erik 2004: *Lys, luft og renlighed: den moderne socialhygiejnes fødsel*. [1. oplag]. København: Akademisk Forlag.
- Sommer, Anne-Louise 2003: *De dødes haver: den moderne storbykirkegård*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Swyngedouw, Erik 2004: *Social Power and the Urbanization of Water: Flows of Power*. Oxford University Press.
- Trentmann, Frank 2016: *Empire of things: how we became a world of consumers, from the fifteenth century to the twenty-first*. London: Allen Lane.
- Tvedt, Terje; Chapman, Graham og Hagen, Roar 2006: *A history of water*. London: I.B. Tauris.
- Wiltse, Jeff 2007: *Contested waters a social history of swimming pools in America*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Trykte kilder

- B.T. 1/5/1969
- Bornholms Tidende 2/7/2008
- Dagbladet Ringsted 27/2/2002
- Folketidende 18/12/2014
- Fredericia Dagblad 15/10/2008
- Lolland Falsters Folketidende 5/5/2000
- Social-Demokraten 21/02/1932
- Vejle Amts Folkeblad 19/12/2007
- Vejle Amts Folkeblad 18/1/2008
- Vejle Amts Folkeblad 22/10/2008
- Vejle Amts Folkeblad 30/1/2009
- Vejle Amts Folkeblad 23/4/2009
- Aarhus Stiftstidende 13/9/1933
- Aarhus Stiftstidende 30/4/1966

Links & Online materiale

- Bolius, n.d.: Reducer din vandregning. Link: <https://www.bolius.dk/reducer-din-vandregning-17279> (Besøgt 14-08-2023)
- Capital of Children, n.d.: Billund er Børnenes hovedstad. <https://capitalofchildren.com/da/om-capital-of-children/> (Besøgt 14-08-2023)
- Dagbladet Ringkøbing-Skjern, 9/6/2022: Søndervig-Købmand hyldet: det var ikke blevet til noget uden Keld Hasnen. (Besøgt 14-08-2023). Link: <https://dbrs.dk/hvidesande/soendervig-koebmand-hyldet-ved-lalandia-aabning-det-var-ikke-blevet-til-noget-uden-keld-hansen>
- Dagbladet Ringkøbing Skjern, 24/6/2021: Lalandia bliver alligevel ikke nordens største. Link: <https://dbrs.dk/erhverv/lalandia-i-soendervig-bliver-alligevel-ikke-nordens-stoerste> (Besøgt 14-08-2023)
- Dagbladet Ringkøbing Skjern, 9/6/2022: Se billederne fra Lalandias åbning: Sofie og alle de andre fik debut i spritnyt badeland. Link: <https://dbrs.dk/hvidesande/se-billederne-fra-lalandias-aabning-sofie-og-alle-de-andre-fik-debut-i-spritnyt-badeland> (Besøgt 14-08-2023)
- DR, Danmarks Radio, Anne Danielsen Gille, 24/07/2023: Græsk hedeboølge skaber perfekte forhold for naturbrande – og global opvarmning spiller ind, siger klimaekspert (Besøgt 14-08-2023). Link: <https://www.dr.dk/nyheder/vejret/graesk-hedeboelge-skaber-perfekte-forhold-naturbrande-og-global-opvarmning-spiller>
- DR, Danmarks Radio, Mathias Oldager, 10/08/2023: Oversvømmelserne i Norge forventes at blive værre: I Hønefoss er vandstanden steget over natten (Besøgt 14-08-2023). Link: <https://www.dr.dk/nyheder/udland/oversvoemmelserne-i-norge-forventes-blive-vaerre-i-hoenefoss-er-vandstanden-steget>
- DR, Danmarks Radio, Rasmus Christiansen, 11/08/2023: Dødstallet stiger efter naturbrande i Hawaii: 'Sandsynligvis den største naturkatastrofe i delstatens historie' (Besøgt 14-08-2023). Link: <https://www.dr.dk/nyheder/udland/doedstallet-stiger-efter-naturbrande-i-hawaii-sandsynligvis-den-stoerste>
- DR, Danmarks Radio, Ulla Abildtrup, 11/09/2023: Næsten hver anden fisker er stoppet (Besøgt 14-08-2023). Link: <https://www.dr.dk/ligetil/indland/naesten-hver-anden-fisker-er-stoppet>
- Dansk Sprognævn, 2017, klimaskam (Besøgt 14-08-2023). Link: <https://dsn.dk/ordbog/noid/klimaskam/>
- Den Store Danske, Katherine Richardson, 20/04/2023: Antropocæn (Besøgt 14-08-2023). Link: <https://denstoredanske.lex.dk/Antropoc%C3%A6n>
- Den Store Danske, Jørgen Hansen, 11/05/2023: Lalandia (Besøgt 14-08-2023). Link: <https://denstoredanske.lex.dk/Lalandia>
- Lalandia Søndervig hjemmeside, n.d.: Lalandia Søndervig. Link: <https://www.lalandia.dk/da-dk/s%C3%B8ndervig> (Besøgt 14-08-2023)

Lalandia reklame, Youtube, n.d.: Lalandia har alt hvad der skal til. Link: <https://www.youtube.com/watch?v=IFeSI--UMhk> (Besøgt 14-08-2023)

Sweco, n.d.: Nytænkende varmecentral for Lalandia. Link: <https://www.sweco.dk/showroom/nytaenkende-varmecentral-for-lalandia/> (Besøgt 14-08-2023)

Thelle, Mikkel og Høghøj, Mikkel, n.d.: Entangled Fluid cities. Link: <https://cas.au.dk/entangled-fluid-cities> (Besøgt 14-08-2023)

English summary

The Cultural history of the water park

This article explores how water functions and what it signifies within institutionalized spaces. We investigate the transformation of water spaces into commercial amusement-oriented water parks drawing on Horkheimer and Adorno's concept of the culture industry. Additionally, we analyze how the water spaces impact and are influenced by visitors. By introducing Michel Foucault's concept of "Heterotopias," we conduct a critical analysis of the water park as a space accommodating and staging deviating practices in water use. This analysis is based on two autoethnographic visits to the water parks in the holiday centre Lalandia in *Søndervig* and *Billund*. Furthermore, our spatial analyses lay the groundwork for a discussion of whether the water park remains relevant in the 21st century, considering the challenges posed by climate change and resource scarcity.